

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દેશથી, પતિનિષ્ઠાવન કેં ધીમન્ત સગ્ગર મહાનાગ્ન આદ્ય શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ રોજ, મેનાખામખેન અમરે બહાદુર, જી મી એસ આર્થ, જી સી આર્થ ઈ, એવએવ ડી, એઓશ્રીએ રૂપાવન્ત થઈને બે લાખ રૂપિયાની નમ અનામન મૂલ્યી છે તેના વ્યાજમાથી 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા'એ નિવિધ વિરોધે લગતર પન્ન । તેના નાવવામા આવે છે

તદનુમાર, આ 'આધુનિક ગંગાતના સતા એ નામનુ પુસ્તક, ૫ રેશવલાલ અબાલાલ દક્ષ પાને તેના નાવવામા આવે, તેને મહાનાગ્ન સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય વગેરે ન રૂપી ઉચ્ચ માળામા ઉદ્દરમા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે

સો. ધૂ. પારેખ
સુશોધન અધિકારી
પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર
વગેરે
તા ૧૫-૧૨-૧૯૬૫

અનુરભાઈ રા. પટેલ
ઉપકુલપતિ
મ સ વિશ્વવિદ્યાલય,
વગેરે

ઉપોદ્ધાત

સંત એટલે સન્નિષ્ઠ અને લોકાનુગ્રહકારી સાધુ-સાધ્વી

સાહિત્યમાં મંત શબ્દના વિવિધ અર્થ દર્શિગોચર થાય છે. ખ્રીસ્ત ધર્મના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘ધર્મખંડ’માં સંતનો અર્થ શાંત કરવામાં આવ્યો છે. ડેટલાક વિદ્વાનો મંત એટલે સનોતિ પ્રાર્થિત ફલ પ્રયચ્છતિ અર્થાત્ ધરિષ્ઠિત ફલદાતા કે ફલદાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો અર્થ કરે છે. ડેટલાક સંત એટલે સનતિ-લોકાન્નુગ્રહણાતિ અર્થાત્ લોકાનુગ્રહકારી-એવો અર્થ કરે છે. મૂળમાં સંત શબ્દ સંસ્કૃત સન્ (મસ્=હોવું) ઉપરથી બનેલો છે; અને સન્ (existence) એટલે ત્રિકાલાગ્યાધિન પૂર્ણ પરમાત્મા-એવો અર્થ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. હાંદોગ્ય ઉપનિષદ, દ્વિતીય ખંડ, ૧માં કહ્યું છે કે—સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદ્ એકમેવાદિતીયમ્ અર્થાત્ આરંભમાં એક અદિતીય મન્ બે હવું. ઋગ્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે—એક સન્ ત્રિપ્રાઃ બહુધા વદન્તિ । અર્થાત્ કાન્તદર્શી પ્રજાનીઓ એક અદિતીય સન્ત્વં બે અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે. પ્રસિદ્ધ મહાન્માઓ કહે છે કે—સંત અને પરમાત્મામાં ઘોષ મૌલિક ભેદ (Essential difference) નથી. આ ઉપરથી મહંજ ક્ષિત થાય છે કે અખંડ અને અગ્યાધિન રીતે પરમમત્માં બે સુપ્રતિષ્ઠ છે તે બે સંત છે.

પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં સન્ શબ્દનો ઉપયોગ—‘અસ્તિત્વ’ તેમ બે ‘સાધુના’ એ બે અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે :—

મદ્માવે માધુમાવે ચ સદ્ દત્યેનન્ પ્રયુજ્યતે ।

પ્રદાન્તે કર્મણિ તથા મન્ચ્છન્દઃ પાર્યં યુજ્યતે ॥ (ગીતા, ૧૭-૨૬)

ગીતા મન્ એટલે ગુણાતીત ત્રિકાલાગ્યાધિન પરમતત્ત્વ તેમ બે સાસ્ત્રિક યત્, તપ અને દાનમાં સ્થિતિ-સ્થિત લાવના અને કાર્યને પણ સન્ કહે છે. બાઈબલમાં પણ God અને Goodમાં આવો બે લાવ છે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સત કલ્પ બ્રહ્મનિઃ ક્ષાય છે, એટલું જ નહીં પણ તે સર્વદા સત્કાર્ય-સૌકસ્યમદ્ કલ્પમા પ્રવૃત્ત ક્ષાય છે સાગશ કે, સત આત્મનિઃ ક્ષાય ઉપરાત સમાજમા અલિપ્ત, નિ સ્વાર્થ અને નિષ્કામ જીવને સર્વાન્ત્રભાવે વિશ્વના આધ્યાત્મિક કલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. 'આધ્યાત્મિક કલ્યાણ' કહેવામા હેતુ એ છે કે સતોની દૃષ્ટિમા આ દરન નપ થ-તાકા માન 'સાપક્ષ (Relative) જ છે તેમની માનતા એની છે કે આત્માની શાંતિ એ એક જ જીવાત્માને સર્વસ્વના ભાગે પ્રાપ્ત ન વસ્તુ છે, અને તેથી આધ્યાત્મિક સુખશાંતિની અવગણના કરીને, આધિભૌતિક સુખશાંતિની બેશુભાગ પર્ણ ગમ્પી જે પોતાની જિન્દગાની જન્માદ કરે છે-તે ખરખર મૂર્ખતામા જ જીવે છે જે જિવિવિષયોમા આપ્તુ યે યુરપ ભનક કનલખાના જેનુ જ સુ હતુ-તે આ ભવ્ય સ યનો અનાદ કનરાને લીધે જ હત. માત્રી આધિભૌતિક ખાજતોમા તો યુરપની પ્રજ્ઞાએને ક ઈયે કમી ન હતુ નિશ્ચયમા સતો એમ માને છે કે જે મનુષ્યનુ આધ્યાત્મિક દ ખ દૂ થાય, તો આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક દુ ખો એના ઉપર અસર કરી શક્તા જ નથી આથી સતો ભૌતિકવાદી કે 'ભૂચર' (Materialists) નહીં, પણ અધ્યાત્મવાદી કે 'એચર' (Spiritualists) ક્ષાય છે, કાગણુ કે પન્મતત્ત્વ ગચન જેનુ સર્વ-વ્યાપક હોના ખતા સર્વાતીત છે સતોનો નિર્ગુણીરાહ-ભગવદીય માર્ગ ભગવાન શકગચાર્જીના ક્વલદૈતથી માડીને દેક ભગવાન ગુપ્તજ્ઞની ગીતાના અને યોગવામિષ્ઠમા નિરૂપેના જ્ઞાતવાદના તુર્વાતીત સ્વાનુભવ નુધીનો એક આકારી માર્ગ છે, અને આ આકાશી વિહગમ માર્ગે 'એચર' જ જિડી શકે, ભૂચર નહીં આમ સતનુ મુખ્ય ધોય આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કે પન્માર્થ ક્ષાય છે અને આત્માનુભવની દદતા માટે ગૌણ ધ્યેન પન્મર્થ (Altruism) છે

આવા સતોના જીવનમા મુખ્યત્વે કરીને નીચેના લક્ષણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે —(૧) વિવેક-નૈનાજ્યકૃત આત્મસંયમ, (૨) નિરૂદ્ધતા અને

તિતિક્ષા સહિષ્ણતા, (૩) આત્મનિષ્ઠા અને આત્મદર્શન-અમદૃષ્ટિ, (૪) નિર્મિત સ્વસ તોન (નિર્ચાગજ્ઞેમવાદ) અને બ્રહ્મભાવ કે ભગ્નનમા મસ્તી, (૫) નાન ગરીબી અને આત્મસમર્પણ (Humility & Self-surrender) (૬) સ આગ્રમા જનકમલવત નિર્લેપ નિનાત (૭) સર્વાત્મભાવે આર્દ્રતા, ઉદ્ધગતા, સેવા અને પપૌપમગ, (૮) મ્થની, ક છી અને ગ્હેછી કિંવા વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારની એમતા (૯) આત્માનુભવમા ભતિ, જ્ઞાન અને યોગની ત્રિવેણીનો સગમ અને (૧૦) મૌન ? અ પ ભાનણુ

આમ જેના અતઃગમા ‘બ્રહ્મનક્ષય હોન અને કિંદિ ગમા સ્વભા લક્ષણો હોય તે જ સાચા અર્થમા સત છે આવા લક્ષ્ય લક્ષ્યગયુક્ત સત વિગ્લ હોય છે અને તે અન્યને મૌખિક ઉપદેશ મ્તા સ્વય સદ્ગુ આચરણુ કરીને પોતાના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી વિશેષ બોધ આપ છે આમ સ સારી અને સતનો માર્ગ જિનટો જાય છે સ સારી વિશેષન સ્વાર્થમા પ્રવૃત્ત હોય છે, જ્યારે સત પન્માર્થ અને પન્માર્થમા પ્રવૃત્ત હોય છે આથી રાગર્ષિ ભર્તૃહરિએ નથાર્થ જ મ્તુ છે —

મત સ્વય પરહિત ત્રિહિતામિયાગા ।

ઉપન દર્શાવેલી સતની વ્યાખ્યા નત્યમા નાખીને આ પ્રથમા આધુનિક ગુજરાતના સતોના જીવનની રૂપરૂપા આલેખવામા આની છે જન્મમન્દના ચક્રમાથી મુક્ત થઈને જેઓ ટઠ પડેલા હોય કિંવા જીવન્મુક્ત દશામા આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને જેઓ મહાપદ કે પગ્મપદના સ્વાનુભવી હોય તેમના જીવનની જ અહીં મીમાત્તા મ્વામા આવી છે અર્વાચીન યુગના હિં, મુસ્લીમ, જૈન, સ્વામિનાગયણુ ઇત્યાદિ ચર્ધ ધર્મના મતોને અહીં અબેદલાવે સ્થાન આપનામા આન્યુ હ તામાન્યત ભ ત કવિ શ્રી મ્વાગમભાર્ષના મમન (ઈ સ ૧૮૫૦) પછીથી ગુજરાતમાં થયેના સતોની ગણના આધુનિક ગુજરાતના સતોમા પ્રવામા આની છે પણ ગરુશિષ્ય પગ્મનના સ્પષ્ટીમ્ણ્ય માટે

આધુનિક ગુરુશિષ્ય પંપગના આદ્ય સતોના જીવન પણ અહીં
આપવામાં આવ્યા છે

આત્માનુભવી સતોનું શાતરસપ્રધાન માહિત્ય

સતોના જીવન પરમાર્થી અને પરાર્થી હોનાથી તમને જે આત્માનુભવ
કિંવા જે આત્મજાણી થયેલી હોય તેને તેઓ અત પ્રેરણાને અનુસરીને
પ્રકટ કરવાના હેતુથી જ સાહિત્યસર્જન કરે છે. હજિંસ પીવો-પાવો
અને ગાવો-એ સામાન્યતઃ સતોનું જીવનનત હોય છે, અને તેથી સત
સાહિત્યમાં આત્માનુભવોદ્ગાર અને શાતરસનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે
છે. સહજ ભાવોને સ્વાભાવિક રીતીમાં પ્રકટ કરવા એ જ મતનાણીનું
મુખ્ય ધ્યેય હોય છે. તેથી તેમાં કલાનો અભાવ હોવાનો સંભવ નહીં છે,
કાન્ય કે, સતોની દૃષ્ટિમાં કવિતા તો સ્વાનુભવ વ્યક્ત કરવાનું એક
સાધનમાત્ર છે. સાધ્ય નહીં, સતોનું સાધ્ય ધ્યેય તો આત્મસિદ્ધિ,
આત્મનુભવ કે મૂમાનંદનું છે, અત્પાનંદનું નહીં. શ્રુતિમાં યથાર્થ જ
કહ્યું છે? —યો વ મૂમા તત્સુગમ્, નાત્યે મુખમસ્તિ । સતો માયાની
પેની પારના અમરપુરીના કિંવા બ્રહ્મપુરીના વતની છે એમની દૃષ્ટિમાં
આ દૃશ્ય પ્રપચ, સાકારમાત્ર સાપેક્ષ છે, (Relative) નિરપેક્ષ
(Absolute) તો એક અદ્વિતીય પરમસત્ પરમાત્મા જ છે
પરમેશ્વરની પ્રીતિ શી? પ્રભુ પ્રેમ જોઈએ

સતોના પ્રકાર :—અવધૂત કે આચાર્ય

મુખ્યત્વે કરીને સતો (૧) અવધૂત, અને (૨) આચાર્ય એમ
બે કાટિના હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી કલ્યાણદાસજી, શ્રી સતગમ
મહાગજ, શ્રી મસ્તરામજી, અવધૂત શ્રી હસદેવજી, શ્રી જગ અવધૂત
અને બ્રહ્મર્ષિ સાગર,—આ સતો અવધૂતકાટિના છે, અને શ્રીમન્
નથુગમ શર્મા, શ્રીમન્ જીસિંહચાર્યજી, પ્રણાશકર (કે કુમેન્દાસ)
મહાગજ શ્રી નિરાત ઇન્દાદિ સતો આચાર્ય કાટિના છે. અવધૂતો
વિશેષતઃ સહજવસ્થામાં મસ્ત રહે છે શ્રી કલ્યાણદાસજી, શ્રી સતગમ

મટાગન, શ્રી કરણાશક મટાગન, શ્રીમન્ વૃસિદાચાર્યજીના ગુરુશ્રી
મોહનલાલ જલ્યાચારીજી ધ્યાદિના ગુરુદેવ શ્રી જીતા મુનિ નગરપો
નટનગરમાંથી બહુ સુદ વર્ણન કર્યું છે —

“આવતાને આવ ના કહિએ, (ને) જતાને ન કહીએ ન,
મુનિજી તો એમ કહે કે થના દો તે થા ”

(સાગરદત “સતોની વાણી”, પૃ ૧૫૮)

શ્રી અખાજના જાપાની ભાષામાં કહીએ તો—મહાનવસ્થા
એટલે—“તરવડ ફળ દેના ન જાય, જે આવે તે ખેસી ખાય ”

આવા અનધૂતોને જેના—જેલી હોના નથી અવધૂત ઘઈનો ગુરુ
નહી, પણ જે પૂજે તે ભલે પૂજે—એવે અવધૂત તો જગત સુદૃઢ કે
આખા જગતનો ગુરુ આથી જીવદુ, આચાર્યોને અનેક દીક્ષિત શિષ્ય-
શિષ્યાઓ હોય છે તેમ જ તેઓ પોતાના આદેશ-ઉપદેશના પ્રચારાર્થ
અહર્નિશ યત્નશીલ રહે છે દૃઢમાં આચાર્યોમાં ‘મિશનરી ભાવના’
હોય છે આધુનિક ગુરુજીતના સતોમાં બન્ને ગાંઠિના સતોના આપણને
દર્શન થાય છે.

આધુનિક ગુરુજીતના ઘણાખરા સતોનો સ્થૂનદેહ આજે વિદ્યમાન
નથી તેથી રોધખોળને અતે મળી આવેની તેમના જીવનની ઐતિહાસિક
માહિતી ઉપરથી તેમ જ તેમની વાણી ઉપરથી તેમના જીવનનું
અહીં યથામતિ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે આ કાર્ય અતદર્દિ
અને મહાનુભવનું દોર્લ અતિ દુષ્કર છે તેથી માગ આ પ્રસાસમાં કેઈ
ક્ષતિઆ જણાય તો હા મવત્ માગ્રાહી દષ્ટિએ મારો શુભ આશય લક્ષમાં
રાખીને સુઝવાયઃ ક્ષતિય જાણુરો એની આત્મપ્રતીતિ છે હ્રી શાંતિ ॥

અનુક્રમ

અનુ- ક્રમાંક	નામ	પૃષ્ઠાંક
	ઉપોદ્ધાન	૫-૬
૧	શ્રી કલ્યાણુદાસજી	૧-૬
૨	શ્રી દાના આપા	૭-૮
૩	શ્રી ગંગ સાહેબ	૯-૧૧
૪	શ્રી સંતગમ મહારાજ	૧૨-૧૮
૫	શ્રી દાસીજીવણુ	૧૯-૨૩
૬	શ્રી જ્ઞાનંદ સ્વામી	૨૪-૨૭
૭	શ્રી લાલ સાહેબ	૨૮-૩૦
૮	શ્રી કરુણાશંકર મહારાજ	૩૧-૩૬
૯	શ્રી બાપુસાહેબ ગાયકવાડ	૩૭-૪૧
૧૦	શ્રી ગણીમા	૪૨-૫૪
૧૧	શ્રી મોગર સાહેબ	૫૫-૫૮
૧૨	શ્રી દાસ હોથી	૫૯-૬૨
૧૩	શ્રી ભોળ ભગત	૬૩-૬૪
૧૪	શ્રી વીસામજીજી	૬૬-૭૧
૧૫	શ્રી ગીગા આપા	૭૨-૭૪
૧૬	શ્રી નિનાન મહારાજ	૭૫-૭૯
૧૭	શ્રી લાલાજી	૮૦-૮૫

૧૮	શ્રી વપ્પારામ	૮૬-૯૩
૧૯	શ્રી ઈશ્વરગમણ	૯૮-૯૬
૨૦	શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી	૯૭-૧૦૬
૨૧	શ્રીમદ્ ગણચંદ્ર	૧૦૭-૧૧૮
૨૨	શ્રી મસ્તકગમણ	૧૧૯-૧૨૬
૨૩	શ્રી નાગચલુકસણ	૧૨૭-૧૨૯
૨૪	શ્રી લક્ષ્મણ	૧૩૦-૧૩૪
૨૫	પડિત શ્રી પીતામણ	૧૩૫-૧૩૮
૨૬	શ્રી સ્વયંદાસણ	૧૩૯-૧૪૬
૨૭	શ્રી વિશ્વવંદ્ય	...		૧૪૭-૧૫૪
૨૮	શ્રી અર્જુન ભગત	૧૫૫-૧૬૨
૨૯	શ્રી લાલગમણ	૧૬૩-૧૬૪
૩૦	હાજી અનવર રાની	૧૬૫-૧૭૨
૩૧	શ્રી ધર્મદાસણ	૧૭૩-૧૭૫
૩૨	શ્રી માધવદાસણ	૧૭૬-૧૮૨
૩૩	શ્રી મુગટનામ મહાગજ	૧૮૩-૧૮૬
૩૪	શ્રીમદ્ જીવિસાગર મુરારીજી	૧૮૭-૧૮૭
૩૫	શ્રી હકાબાબા	૧૮૮-૧૮૯
૩૬	શ્રી પુરુષોત્તમ ભગત	૨૦૦-૨૦૬
૩૭	શ્રી નયુગમ રમ્મા	૨૦૭-૨૧૪
૩૮	શ્રી નિતકદાસણ	૨૧૫-૨૧૭
૩૯	શ્રી અળાગમ મહાગજ	૨૧૮-૨૨૫
૪૦	માતાજી ઝંકારેશ્વરી	૨૨૬-૨૩૧

૪૧	શ્રી ઉગ્રમસી ભાગત ૨૩૨-૨૩૩
૪૨	શ્રી સાગર મહારાજ ૨૩૪-૨૫૪
૪૩	શ્રી જયરામદાસજી ૨૫૫-૨૬૧
૪૪	શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી ૨૬૨-૨૬૯
૪૫	શ્રી મોતીરામ મહાનગ ૨૭૦-૨૭૨
૪૬	શ્રી ચંદુભાઈ ૨૭૩-૨૭૯
૪૭	શ્રી ત્રિકમલાલજી ૨૮૦-૨૮૧
૪૮	શ્રી અદ્વૈતાનન્દજી ૨૮૨-૨૮૬
૪૯	શ્રી મગનલાલ વ્યાસ ૨૮૭-૨૯૧
૫૦	શ્રી રણછોડદાસ મહાનગ ૨૯૨-૩૦૧
૫૧	શ્રી ગરીબદાસજી ૩૦૨-૩૦૪
૫૨	પરમદાસ શ્રી હંસદેવજી ૩૦૫-૩૧૩
૫૩	શ્રી રંગ અવધૂત ૩૧૪-૩૨૩
	ઉપસંહાર ૩૨૪-૩૩૦

શ્રી કલ્યાણુદાસજી

(૪૧-૧૯૦૦)

મતજીવન અને ઈ. મ ૧૯૦૦મા જીવનમાર્ગ

શ્રી કલ્યાણુદાસજી મતજીવન ગાનિએ ઉત્તર (તા ખભાન)ના પાટીયાના હતા શ્રી નાગુર મજાનજે તમના નતજીવનની રૂપરખા "સતેલી વાણી"ના ઉપોદ્યાનમા આપેલી છે શ્રી કલ્યાણુદાસજી જીતામુનિનાગવજીના શિષ્ય હતા અને અખ્યાજીની પ્રજ્ઞાનિમના હેત્વા અવલૂન હતા નકિતદના શ્રી સતનમ મજાન અને કહાનવાના શ્રી કલ્યાણુદાસ મહાનજીને ગુરુભાઈ હતા અને સમમાલીન હતા કહાનવા (તા નજીવન)મા શ્રી કલ્યાણુદાસજીની સમાધિ, ગુરુગાદી અને શિષ્યપદ પણ સાતુ છે ઈ સ ૧૯૦૦મા (વિ મ ૧૯૦૬ આશ્વિન કૃષ્ણપક્ષ દ્વિતીયા) તેમની સમાધિને ચત્તાગિમહાસવ ઉત્તરવામા આ-યો હતો તેઓશ્રી પોનાની પાસે એક અવદ્દી, એક ચિમટો અને એક જનરી-એનુજી નાખતા હતા જ્યાં જ્યાં લોગમા ભગવદ્ભાવ હોય, ત્યાં થોડું સેકાતા અને અવધુ જગારતા એક વાગ વગેરના પાસે તન્સાળી ગામના ગોદે તેમણે અસખ જગા-યો એક બાઈ ખેતરમા ચાટલા અવધવા જતી હતી તેની પાસે બાવાજીએ સેદી માગી અને બાઈએ બે ચાટલા આપ્યા ખેતરમા ખાનારે જોયુ કે ચાટલા ખૂટે જ નહીં આથી બાવાજી ઉપર આખા કુટુંબને અને સેરીવાળાને ભાવ થયો, પથુ પાછળથી ગામના લોકોએ બાવાજીને ચાલી જવા કહ્યું જતી વખતે તળાવના પાણી ઉપર ધમને પાવડી પહેરીને બાવાજી તન્સાળી છોડી ગયા. લોકોએ ક્ષમા માગી પથુ

બાવાજી ત્યાથી ચિનાલ ચાલ્યા આવ્યા થોડો વખત નીતે ચિનાલ
પણ એમને ઇંડાનુ પડ્યું ચિનાલની પોતે મ્હનના આ ના અને
હાલ કહાનવા સમાધિસ્થાનમા જ નવણનું વૃક્ષ છે તેની ઉપર આસન
જમાવ્યું કહાનવાના ભગવાનજી પટેલે તેમને પોતાના ૨૨૬૪ તરીક
સ્વીકાર્યા ત્યાંથી તેઓ મ્હાનવામા જ ન્હાતા હતા અનેક મુમુક્ષુઓ
તેમના સ્પર્શ અને દર્શન માટે આવતા હતા તેમને તેઓ પ્રેમળા
આપતા હતા તેમની ત્યાગશક્તિ અને કબીરી હલની મસ્તી અલૌકિક
હતા. એક વખત શ્રીમત સવાજીનાવ ખીમના કાકા શ્રીમત જયસિંહ-
ગન માનકવાક મહાત્મા ક નાણુદાસજીના સર્નાથે આવ્યા હતા એમણે
નામુના દીના દર્દનું મહાનજીમને નિવેદન થયું એટલે પોતાની
ધુણીની ખાખ આપીને કહ્યું કે - ' મઘ અને માસ એ બે વર્ષ
કન્વાથી નામુ જરૂર મટી જશે ', અને તે પ્રમાણે મોટા ડોક્ટરોથી
નહી મળે તો એનું દર્દ બાવાજીના વચનથી મળી ગયું. તેથી પોતાની
યાદગીરી માટે શ્રીમત જયસિંહનાવે પહેલેથી આ સ્થાનમા મહાનજી-
મી સમાધિ માટે આજ્ઞા લઈને બગલો બધા-એ હતા તે ઉપરથી
જ આ સ્થાન ' બગલો ' અ ન મથી ગમિદિ પામ્યું છે. ઈ સ.
૧૮૨૦મા હમરો માણસોની વચ્ચે વાગતે ગાજતે મહાત્મા કન્વાણુ-
દાસજીએ ખેડા જિલ્લા કલેટર મિ ઝંડ સાથે વાત કરતા કરતા
બ્રહ્મ ધર્મા પ્રાણનો લય કર્યો હતો અને ઝંઝાતિઃ આમ જીવત સમાધિ
લીધા પછી એમણે એમના ખીમ લકતોને દર્શન આપ્યા હતા એવા
નાનમોટા ચમત્કારોની આની બહુ બહુ વાતો ચિનાલ, કહાનવા અને
ખીમ ગામોમા ચાલે છે. સમાધિની આસપાસના ગામલોમ તેમને
પોતાના ગુરની પેડે ગણે છે અને એમની સમાધિ પૂજે છે. તેઓ
કોઈ ધર્મ કે પથ ચલાવના નહી ; કારણ કે તેઓ તો ગુરદત જેવા
અવધૂત હતા તેમના અવધૂતી સતજીનનની આટલી આખી કરીને
હવે આપણે તેઓશ્રીના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની શીમાસા કરીશું.

મિદ્ધાત-અજ્ઞાનવાદ કે પરમાત્મનાદ

તેમણે ‘કાશ્યપોવ’, ‘અજ્ઞાનમોઘ’ તથા બીજા વગુણ લખીને લખ્યા છે, અને તે ‘ન તોની વાણી મા પ્રમિદ્ધ થતા છે તેમની વાણીનું ન કાઢના અજ્ઞાતનાદ તમનો મિ મિદ્ધાત હતો એમ અપેક્ષા પ્રતીત થાય છે. મોતાના ‘અજ્ઞાનમોઘ’ મા તેઓ લે છે —

‘આ મિ એન્ અલખ્ય અખ્ય’, વ્યાપન્ પ્રત પિંડ ક્ષનાડ,
વ્યાપ પ સનાતન જ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાન પાને પાન
ઉત્પત્તિ મિવતિ લવ તેમ સેવાય જળનરી દધાતે બેવાન,
સેહેરી ધાના જળનન રહે લવ પાને સેહેરી જળના ભળે
મહાપુન્ય નાનને દે, જેમ છે તેનવુ તેમ જ લહે,
જેમ નાગીએ કળ સામગત્ય પારેલીન મીઠુ થલ,
મીઠી માઠી ગોલી, મીઠી ઉપત્તી ચોળી
બાધ્યુ રધ્યુ સામગ જણ્યુ, એનુ નિય ઉદ્યમા આણ્યુ,
પિંડ ક્ષનાડ તે એમ જાણા, દ્વિતભાવ જળ મત આણે,
ચોદસોમા વ્યાપન્ જેલ, તેનામા તુ તેનો તેલ ”

*

*

*

સાચાને છે સ્વધન પ્રગથ, મૂળ ગવરપી છે અવિનાશ
હ નહીં, હ ની, તે નહીં, નહીં જગત્ સસાન,
નૃગ જળ સંખ્ય માનને દીમે છે નિવાન
પાપો પુણ્ય એમ નહીં, નહીં ધમ અવર્મ,
જન્મ મન્યુ એમ નહીં, બન મુત નુ જમ
દિવસ નહી, ગળની નહી, નો અર્થતદ્દો ઝર કાગ,
બધ માણ સદુ પના, કનળા નવુ નિદાગ.
વાયાન લયુ હવ હ, દીન મૂજગ તોય,
મેદ સંખ્ય લાગનુ અધવત્ તે મોન
“ ત્યા નહી કરદોર્થ અદ્યત્ત, આપ આપ પાને પાર ”

આમ વસ્તુનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે — એક અદ્વિતીય પગતપર પરબ્રહ્મ, પૂર્ણબ્રહ્મ, આત્મા કે આપેઆપ (Self in Self) સિવાય બીજું કશું જ નિકાલાળાવિત સનાતન તત્ત્વ નથી મધ્યસ્થ ત (Middle Apparent) જન, જગત્ અને ઈશ્વરની ત્રિપુટીનો ભેદ વસ્તુમાં મૃગજળનત્, કે સ્વાપ્નનત્ વગ કલ્પિત છે. વાચાગ ભણુ છે, ભ્રમમાન છે વસ્તુતઃ જીવ અને જગત્ બન્ને બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે — ‘જગદેવહૃદિ’, હૃદયેવ જગત્’, એજ સત્ય છે. જગત્ રૂપ જગદીશ જ છે; કાગણુ કે પિડ-બ્રહ્માડમાં, ચૌદેલોકમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કેવળ વસ્તુ જ વિવસે છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિમાં વસ્તુમાં કંઈ વધતું નથી અને સૃષ્ટિનો લય થતાં વસ્તુમાં કંઈ ઘટતું નથી ઉદાહરણ તરીકે $1 + 0 = 1$; $1 - 0 = 1$. શૂન્યની વધઘટથી અક્ષર એકડે એકમાં કંઈ જ ફેરફાર પડતો નથી. વસ્તુ સર્વદા સર્વાત્ર અવિકૃત રહે છે — જ્યમ છે ત્યમ જ છે. સાકરના શ્રીફળમાં જેમ ચોટલીએ સાકર છે અને ચોટલીએ સાકર છે, તેમ અખિલ વિશ્વમાં બ્રહ્માત્મગનિગંતર પગતપર બ્રહ્મ જ સહાર ભરેલું છે. જળની હેરી થતાં જળમાંથી કંઈ જતું રહેતું નથી તેમજ હેરે જળમાં ભળતાં જળમાં કંઈ વધી જતું નથી. વસ્તુતઃ જ્યમ છે ત્યમ જ છે. પૂર્ણત્વ પૂર્ણમ્ આદાય પૂર્ણમ્ एव अवशिष्यते। આ શ્રુતિવચનનો આ જ ભાવાર્થ છે. વસ્તુવતુભવ આવો હોવાથી યાનીની દષ્ટિમાં ભેદભાવ હોય જ નહીં; અને જો ભાસતો હોય તો તે સત્ય નથી, પણ કલ્પિત છે, નહિવત્ છે, અજ્ઞાત છે. પરબ્રહ્મ વડે જ જાણું પ્રકાશ છે; અને સૂર્યચંદ્ર દિમાં પણ તેનો જ પ્રકાશ છે. તમેજ માન્તમ્ અનુમાતિ સર્વમ્। એ શ્રુતિવચનનો આજ ભાવ છે.

આ અજ્ઞાતવાદના સિદ્ધાંતને સમરૂપ પગ્માત્મપ્રાપ્તિ માટેની સાધનાનું મર્મ સમજાવતા ‘અજ્ઞાતરોધ’માં તેઓ કહે છે કે:—

“એને જ વડે એ સાધીએ, જ્યમ હીરે હીંગ વીધીએ;
એને જ વડે એ દેખાએ, બીજે દ્રષ્ટિ પ્રકારે ન પેખાએ.
ધૂનમાખણુ ફેરી પુતળી, તાપ મળ્યે જ્યમ ઓગળી.
ધૂન પોતાને રૂપે થાય, એમાં વધેઘટે આવે નહીં જ્યમ;
એમ અંતરજગી એક દેહી થયો, દેહી ગણતા એક આત્મા રહ્યો.”

સાધનામાર્ગ ‘હીરે હીરે વીધાય’

સાગંથ કે, હીંગ વડે જ હીરે વીધાય છે, તેમ પરબ્રહ્મનું જ લક્ષ્ય
ગાંધવાથી અને લક્ષ્યને સમરૂપ લક્ષણપ્રાપ્તિથી જીવ સ્વયં સમિચ્છાનંદ
બની રહે છે. અહંભાવથી આત્મા દેહી થયો છે, તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ માટે
આત્મજ્ઞાનના જ્ઞાનાગ્નિથી અહંભાવ ઓગળી નાખવો જોઈએ. આ જ
મહામાર્ગ કિંવા અવધૂતી રાહ છે. “અહં”ને હરિમાં ઓગાળવા માટે
પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ. નિર્મળ અને
નિશ્ચલ દિલમાં જ આત્મજ્ઞાન ટંક છે. માટે દિલમાથી કૂકકપટનો પડો
દૂર કરવો જોઈએ અને કહેણી પ્રમાણે ગહેણી હોવી જોઈએ. તેથી
પોતે કહે છે કે—“હક્ક ચાલે તજ હક્ક પાવે” અન્યથા નહીં. વસ્તુનાએ
હિંદુ એ કાફર નહીં અને મુસલમાને કાફર નહીં; પણ જેના દિલમાં
કૂક એટલો કૂકકપટ હોય તે જ કાફર છે. બીલું, આત્મજ્ઞાન માટે
શુરની પરમ આવશ્યકતા રહે છે; કારણ કે શુર વિના જ્ઞાન નહિ અને
જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ. આત્માનુભવ માટે પંખીની જે પાંખ માફક
શુરગોવિંદ દ્વારા જીવનમાં ‘પ્રેમ અને જ્ઞાન’ની એકતા અનુભવવી
જોઈએ. પ્રેમ એટલે માયાનો મોહ નહીં પણ પરબ્રહ્મના શુરગોવિંદમાં,
—અહં કિંવા દેહાભિમાનનો લય કરવો તે; અને જ્ઞાન એટલે જ પૂર્ણજ્ઞ
અંદર બહાર નિરંતર સત; અને બીલું બધું જે અસત-આવી ખરી
અને પૂરી સમજણ. આવા પ્રેમ અને જ્ઞાન દૃઢ થતાં જીવમાં સર્વાન્મસાવ
અને સમદ્રષ્ટિ પ્રકટે છે અને સર્વત્ર આત્મદર્શન થાય છે. આમા ધોળાં

સમગ્ર કે દેશવેષ ચાલે નહીં ગમ અને ત્યાગ એ જન્મેથી પણ આ
અવધૂતી મહામાર્ગ છે - આકાશી પથ છે - પોતે અમ્બનરાદી હાવાની
નિર્વિકલ્પ સમાધિથી પણ સદૃશનૃત્યા કિંવા સદૃશ સમાધિને જ
વિતમાનસ્થા માતે છે — “આપેઆપ હૃદયપદ એક, હું તુ જગન નહો
વિશેષ” (અજગન્બોધ)

ઉપર વર્ણવેલા મહાત્મા કલ્યાણદાસજીના ચમત્કાન્તિક અવધૂત-
જીવન ઉપન્યાસ, તેમના અમ્બનરાદના સિદ્ધાંત ઉપન્યાસ અને તેમના
અવધૂતી ગાહ ઉપન્યાસ સ્પષ્ટ સમજન છે કે તેઓશ્રી અર્વાચીન
શુદ્ધગતના અવધૂત અને સિદ્ધ દેશટિના એક મહાન સતપુરુષ હતા.
“ૐ”

શ્રી દાના આપા

(ઈ. સ. ૧૭૨૮-૧૮૨૨) ૮૪

જન્મ, જન્માંધ, સંતકૃપા અને સેવાવ્રત

દાદિવાવાડના ગિરપ્રેમમાં દાદી કોમમાં શ્રી દાના આપાનો જન્મ થયો હતો. તેઓ જન્માંધ હતા; પણ જલદી આપા નામના એક સંતની કૃપાથી ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તેમનો અધાપો ટળ્યો હતો અને તેઓ દેખતા થયા હતા. તે દિવસથી તેમણે સેવાની દીક્ષા લીધી અને અનેક દુઃખિયાં અને રોગીઓનાં દુઃખ દૂર કરવામાં જ તેઓ પોતાનું જીવન ગાળતા. તેઓ હનુમંત હરિનામનો જપ કરતા હતા અને તેથી તેમની વાણીમાં સત્ આત્મ્ય હતું. પ્રભુકૃપાથી તેમને વાત્સલ્યિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ચલાલા (તા. અમરેલી)માં જગ્યા બાધીને તેઓ રહેતા હતા.

સંતજીવન

એક વખત દાના આપા બપોરના સમયે એક આડના છાંયે બેસી હતા. એટલામાં એક દણબીની છોકરીને માથામાં હાથ પહોંચતી અને ચીસો પાડતી તેમણે બેઠું. ભગતે છોકરી પાસે જઈને બેસું તો તેના માથામાં જીવડા ખદબદે. તેમનું કોમળ હૃદય ફટી ગયું. ડાકરનું નામ લઈને તેમણે છોકરીના માથાને ત્રણવાર ચાંપ્યું. માથે હાથ ફેરવ્યો. ત્યંત જ માથે ભીંતડા વળી ગયા અને વાગના કોંટા ફૂટી નીકળ્યા... ત્યારથી દાના ભગત ગિરમાળામાં ખૂબ પંકાવા લાગ્યા.

એક વખત દેશમાં દુકાળ પડ્યો. ખેડૂતની કોડીમાં જલરનો દાણોય ખાવા રહ્યો નહીં. વસ્તી આખી જ દાના ભગતની જગ્યાએ પહોંચી. આથી દાના ભગતે સેંકડો મણુના રોટલા કરાવવા માંડ્યા. દળનારા અને

રાધનાગ દળી દળીને ને રાધી રાંધીને થાકે, પણ અનાજ ખૂટે જ નહીં. દળનારને રાહત આપવા ભગતે ચોખ્ખાગોળનું સદાવત ચાલુ કર્યું અને સાથે ઘી પણ આપવાનું શરૂયું. ગામલોકો કળી ન શક્યા કે આ બધું ક્યાંથી આવે છે.

એક વખતે દુકાળમાં પાણી વિના ગાયો તરફડતી હતી. ગાયોનું દુઃખ જોઈ દાના ભગતનું હૈયું દ્રવી ગયું. ગામ લોકોએ ભગતને પાણીના દુઃખની વાત કહી. આથી ભગતે આખો મીઝો પ્રભુનું સ્મરણ કરી હાથમાંના ડંડાનો ધા કરીને તેઓને કહ્યું કે “જાઓ, ત્યાં જઈને ખોદો એટલે પાણી નીકળશે.” અભયબાી એ હતી કે ખોદતાંની સાથે પાતાળ ફૂટતું હોય એમ ઊંછાળા મારતું પાણી બહાર ધસી આવતું જોયું, તરસી ગાયો ચસચસ પાણી પીવા લાગી. આને પણ એ જળાશયને ‘આપા દાનાનો વીરડો’ કહે છે; અને એનું પાણી કદી સુકાતું નથી. ઉપરના પ્રસંગો ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે દાના આપાનું હૃદય આર્દ્ર હતું અને તેઓ દયાની મૂર્તિ હતા. કોઈનું દુઃખ એમનાથી જોવાયું નહીં. મહત્વની વાત એ છે કે એમણે બહાવટીઆ ‘વિસામણ’ને અને જરકર્મ કરનારી લાખુના પુત્ર ગીગાને આત્મદષ્ટિ આપી સંતપદવીએ પહોંચાડ્યો હતો. આમ તેમણે પોતાનું આખું જીવન લોકસંમુદાયે જ ગાળ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૮૨માં તેઓ સ્વસ્થાવસ્થાન પામ્યા હતા.

એમની વાણી ઉપલબ્ધ નથી; પણ એમના પરોપકારી અને પરમાર્થી જીવન ઉપરથી સદૃશ સમજાય છે કે એમનામાં પ્રભુ ઉપર અચળ શ્રદ્ધા હતી, શુરભક્તિ અદ્વિતીય હતી અને સર્વ પ્રાણી તરફ સંમુદાય હતો. સર્વાત્મ ભાવે સૌ તરફ સમદષ્ટિ રાખી અભ્યર્ચણા બુદ્ધિથી તેઓ સૌની નિષ્કામ સેવા કરતા હતા. આથી સન્નિધ અને સાધુભાવ-નિષ્ઠ થી દાના આપા ખરેખર જ અદ્વૈતાનુભવી એક સંતપુરુષ હતા એમ નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ગંગસાહેબ

(ઈ ૩ - ૧૮૨૭)

જન્મ, ગુરુદીક્ષા, તીર્થાત્રન અને સતસમાગમ

શ્રી ગંગમાદેવ લાણુસાહેબના પુત્ર શ્રી ખીમસાહેબના દ્વિતીય પુત્ર હતા. ગવિ સાહેમે લલિતનવાણી લાખી હતી કે- ‘ ખીમના ધગમા એક પુત્રગત પ્રપ્ત થશે અને તે પ્રભાવશાળી સત જનને ’ ગવિમાદેવના વચન અનુસાર ગંગમાદેવ બળપણથી જ અતીત્રિક હતા, અને પ્રભુ ભજનમાં મગ્ન રહેતા હતા તેમના જન્મની વાત સાલગીને ગવિમાદેવે સાપગમા આપીને તેમને મનદીક્ષા આપી હિમગલાધર થતા ગંગની તીવ્ર ઇચ્છાથી ખીમસાહેબની સમતિથી ગવિસાહેવ ગંગને પોતાની સાથે લઈ ગયા, અને તેમને અમૃતબોધ આપ્યો થોડા વરો પછીથી ગવિસાહેવ ગંગને લઈને તીર્થાત્રન કરવા નીકળ્યા તીર્થક્ષેત્રમાં અનેક સાધુસતોના સત્સંગ તથા ગ્રાનચર્યાનો લાભ ગંગને મળ્યો હતો તીર્થાત્રનમાંથી પાછા ફરતા વાગહીમાં ખીમસાહેવ પાસે આવતા ગંગાગમને જોતા જ પુત્રસ્નેહથી ખીમસાહેમે ગંગને પોતાની પાસે નાખી લીધા, પણ ગંગની ઇચ્છા ગવિનાદેવ પાસે ગદેશની હતી આમ છતા પિતાના અત્યાગ્રહથી તેઓ અનિચ્છાએ પિતા પાસે ગયા હતા તેઓ નિર્જન સ્થાનોમાં જઈને ધ્યાનગ્રસ્ત રહેતા, અને ગંગે જ્યમ ત્યમ સમજીને ખીમસાહેવ તેમને ઘર લઈ આવતા ગવિમાદેવની રૂપાથી બાળપણમાં જ ગંગસાહેવને સહજ સમાધિનો અનુભવ થયો હતો

સતજીવન અને જીવત્તમાર્ગ

રૂલાક વસો પછીથી ગંગસાહેવ પુન તીર્થાત્રન કરવા નીકળ્યા ગયા યાત્રામાં તેઓ અનેક સતોના નમાગમમાં આવતા, અને અનેક સાધનોને

સદુપદેશ આપી કૃતાર્થ કરતા કરતા કરતા તેઓ મોના સાહેબના સમાગમમા પણ આ-આ હતા સૌનાજીમા કરતા કરતા તેઓ આપગમા આવીને ધોગ દિનસ પોતાના પિતા ખીમસાહેબ પસે પણ રહ્યા હતા વિ સવત ૧૮૮૩મા કરુણ-સાપ-મા તેમણે જીવત્સમાધિ લીધી હતી. આ સમાધિસ્થાન હજુ વિવિધ છે અને ત્યાં તેમની શિષ્યપદ પણ આવુ છે

શ્રી ગગસાહેબના સતજીવનની આટની આખી કરીને તેમના ભજનો ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાનુ દેહન કરીશુ

પોતાના ભજનમા તેઓ કહે છે :-

“ઓઁ ઉપાધ નહિ આદિ અતમા, ઈ તગ્વેશી બારી રે,
લગે તન ઓઁ ઓટ અતનકી, તો જન્મ નહે જન્મ મારી રે ”

સાગશ કે, પન્મપદની પ્રાપ્તિ માટે મુમુક્ષુએ—હગ્ગિરુ સતની સેવા કરવી જોઈએ, અન્ય કોઈ માર્ગ નથી

“તુ તો મેનીને માન ગુમાન, જીવન હા મરીએ રે ”

વિરોધમા ‘અહુપણું’ શીઠગિમા ઓગાગીને મુમુક્ષુએ જીવતા મગ્ધુ જોઈએ—મગ્ગુવા થયુ જોઈએ દેહભાવથી જીવવાને બદલે સર્વાત્મભાનથી જીવુ જોઈએ અને નજીલકિતમા ત નીન નહેનુ જોઈએ પૂણ્યશ્રદ્ધા અને અનન્ય લક્ષિથી પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ થાય છે તેઓશ્રી કહે છે :-

“હરિજન દિમત નાખી, ભાવે ભક્તિ કીજે,
શીઠ સાટે સદ્ગુરુ મળે, પાછી પીક ન દીજે રે
આપ કસીને પદ પોખીયે, કુખ સહીને સુખ દીજે,
ગજ હગ્ગિશ્રદ્ધ મોરધ્વજ, જીગમા અમર ગ્દી જે.

નામા પીપા રોહીદાસને, સમર્થ સાદ દીધા
કોડે કાજ નરસિંહ તથા, લગી લાને કીધાં ”

*

*

*

સાચાને સાહેબો રાખરો, વહાર કુગે વહેથી,
પાડવ દાજે ચક્ર ધર્યું, મથુ પોતાનું મેટી.
જેને આસરે ગમનામનો, તેને રરિ કમ મેણે
ગંગારામની સંગ સદા, ખીમ સાહેબ બેટે

(ભાણુ ભજનાવદી, ૧. ૩=)

શુરુગમનું મહત્ત્વ સમજાવતા તેઓથી કહે છે કે :—

“ શુરુ દાજે ત્રિવિના તાપ, તો ચન્દ્રમાં વરિયે કે
આવો રતન પદાન્થ સાર, આવી તુ હજી કે
ગંગારામ અમર શુરખીમ, ભવતે ને હજી કે ”

(મંત્રવદી જે હજી કે ૧૯૨૫)

*

*

*

શ્રી સંતરામ મહારાજ

(ઈ. સ. —૧૮૩૧)

ગુરુપ્રાપ્તિ અને સંતજીવન

શ્રી સંતરામ મહારાજ એક અવધૂનકોટિના સંતપુરુષ હતા. વિ. સ. ૧૮૮૭ના મહા સુદ પૂર્ણિમાએ તેમણે નડીયાદમાં જીવસમાધિ લીધી હતી. પોતાની વાણીમાં (પદસંગ્રહમાં) પોતાનો અધ્યાત્મ પરિચય કરાવતાં તેઓશ્રી કહે છે કે :—

“ મેરે મનકી કયા કહું ખાતા ઓરમ ઓર,
સદચર મોએ આન મીલે જળ ચિત્ત બેડા એકઠોર.
માયામેસે દૂર કીયા ને આના એકહી પાર,
સદચર મોએ આનમીલે એ દેહધરેકા સાર. ”
(પદ. પૃ. ૨)

*

*

*

મન મેગ તો પૂરવ ફરીઆ પૂઝમ ફરીઆ દખનમે દક્ષા સિના,
સદચર મોએ આનમીલે તબ, એતર આસન કિના.

ભાવાર્થ કે, હું પરમતત્ત્વની શોધમાં પૂર્વ પશ્ચિમમાં ખૂબ ફર્યો હતો, પણ દક્ષિણમાં સુરતમાં શરદેવજીતામુનિ નારાયણ મળતાં મને આત્મદર્શન થયું હતું. મારે મન માયામાંથી ઉપરામ પામ્યું હતું અને પરમાત્મામાં દ્યુતિ હતી. આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં શ્રી સંતરામજી અવધૂતની માફક વદરદા વિચરણ કરતા હતા; અને ફરતાં ફરતાં નડીયાદમાં આવીને તેમણે અલખ જગ્યાએ હતો. કહેવાય છે કે કોઈએ તેમની નાતઝતની

પૂરતી કળતા પે નાના અવધૂનો દગથી તેમણે કંધુ કે—સતની નાતજન
 શી ? હમાગ નામ સતરામ આથી જે જગ્યાએ તેમણે અલખ
 જગ્યાએ હતો તે સ્થાન આજે ‘શ્રી સતગમ મંદિર’ તરીકે
 ઓળખાય છે ઈ સ ૧૮૩૧મા જીવંતસમાવિવખતે તેમના જન્મ દિવસથી
 નીકળેલા તેજથી અગાઉ તેયાર કરી ધી લેના દીવેન્દુદન મોડીનામાથી
 જ્યોત પ્રગટ થઈ હતી આ જ્યોતને હજી સુધી મંદિરમા અખડ ચાલુ
 રાખવામા આવે છે, અને આ જ્યોતિ તથા તેમની પાદુકાઓની સેવા
 પૂજા ઠવામા આવે છે ઈ સ ૧૮૩૨મ તમને સમાધિસ્થ થનાને
 ૧૦૦ વર્ષ પૂરા થતા પ્રથમ સમાધિશનાબ્દિ મહોત્સવ ઉજવવામા
 આ પો હતો, અને મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે તેમની તથા તેમના શિષ્યોની
 વાણી “પદસંગ્રહ” નામે ત્રથમા પ્રસિદ્ધ કરવામા આની હતી
 શ્રી સતગમ મહાગજના જ્ઞાન અને યોગના પ્રભાવથી અનેક સાધકો
 આત્મકલ્યાણ માટે તેમના દર્શન સમાગમ માટે આવતા હતા આથી
 કબીરવડની માફક આ સતગમમંદિરની સમ્યા ક્ષીણતીને એક સમૃદ્ધ
 સ્થાન બની છે અહીં ગુરુશિષ્ય પગપગ ચાલુ છે, પશુ સતગોટિના
 મહાપુરુષો વિગલ હોય છે મુગધર્મ પ્રમાણે નિષ્કામભાવે અનેક
 સોડોપયોગી સુલભવૃત્તિ માટે આ પવિત્રધામ સુવિખ્યાત છે

શ્રી સતરામ મહાગજના પૂર્વજીવનની વિરોધ માહિતી દુર્લભ
 હોનાથી તેમના અતજીવનની આટલી ઝાખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત
 અને સાધના વિષે વિચારણા કરીશું

સિદ્ધાંત—અજાતવાદ કે સર્વાત્મવાદ

તેમની વાણીનો મૂલભૂત સિદ્ધાંત અજાતવાદ પ્રિવા પગમાત્મવાદ કે
 સર્વાત્મવાદ છે પોતાની વાણીમા એક અનતાદૈત પૂર્ણબ્રહ્મનું પ્રતિપાદન
 કરતા તેઓ કહે છે કે —

“ક્ષન્મતિ મે ॥ પરી અક્ષન્નતિ ઉર ધાન,
 “અક્ષન્નતીત પન્માત્મા ન્દો પન્ની પાન,
 તુડીયાતીત પદ સદા વાણીના ન દેપાન ”
 (પદ ૫ ૧૧૬)

સાગશ, ક્ષન્ અક્ષન્થી પન્ અક્ષન્નતીત પન્મ તત્ત્વ છે, અને તે
 મનવાણીથી પન્ છે

છન જગત્નુ સ્વરૂપ વર્ણવતા તેઓ કહે છે કે -

“ નન્મધ્યે એ નન્નન્ નાનવદ્ય એક,
 સાચા સુરુ જેને મળે તે પામે એ વિવે - ”
 સવ મા સાક્ષી આત્મા (પદ ૫ ૧૧૭)

*

"

*

“ જાવનની જાણ ગ્ધી વાણીનો વિસ્તાર,
 જાવનથી પડ્યો જાગ્યો તે પ્રીતને લવનાર ”

સાગશ છનમાન બ્રહ્મત્વરૂપ છે, કાગળ્ય કે સર્વમા સાક્ષી આત્મા
 છે, અને આ વિશ્વ ઝિવા જગત્ એ પન્નતપન્ પન્મતત્ત્વના અધિધાન
 પન્ કલ્પિત છે—હેવામાન છે, વસ્તુત જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તેથી
 કલ્પિત નામરૂપના આવશ્યકનો લગ થતા બ્રહ્મર્શન થાય છે કાગળ્ય કે,
 સર્વમા સર્વન્ સર્વદા સર્વથા બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિલસી ગ્ધુ છે -

“ રામરોમમા ગ્ધી રહ્યો ધન્ધટ સોહગરામ,
 આપુમાન જાલી નહિ દરિવિના ઠાલો ઠામ ”

સારાશ કે આ સૃષ્ટિસર્ગ ઝીકાગ્નુ પ્રકટીકગ્ધુ માન છે તેથી
 “અહ” નુ ઝીકાગ્નુ કરનુ એજ આત્મસિદ્ધિનો મહામાર્ગ છે સૌનુ
 નિજરૂપ અક અનતાદૃત પન્બ્રહ્મ હોવાથી એજ માનવમાનનુ—સૌનુ

લક્ષ્ય, ધ્યેય, જ્ઞેય, ઉપાસ્ય અને પ્રાપ્ત્ય હોયું જોઈએ; અને લક્ષ્યને અનુરૂપ માનવમા લક્ષણ હોવા જોઈએ.

સાધના — ગુરુમુખી જ્ઞાન અને યોગ

આ પગલેજ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ મુખ્યત્વે ઢરીને ગુરુભક્તિ અને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ દેતા હતા, અને ઉત્તમ અધિકારીને અતુર્લિધ યોગના સાધન તથા પતાવતા હતા. પોતાના અવાનુભવથી તેઓ કહે છે કે ગુરુગમથી જ આત્માર્થિક પ્રાપ્ત થાય છે, માન શાસ્ત્ર-વાચન કે શાસ્ત્રાગ્રાસથી નહીં :—

“ શાસ્ત્રકી શાખે સમજ ગયાતા પણ મેરા મન ન માના,
સદ્ગુરુ મોઢે આન મીલે તણ આત્મ દર્શન જાના. ”
(પદ : ૫. ૪)

* * *

“ ગુરુગમ જ્ઞાન વિચારના ઘર ગહે ગુપ્તજ્ઞાન,
નિશદિન નિગ્જો નાથને એ સદ્ગુરુની છે સાન;
સૂતા ખેડા જોતા જાગતા અર્ધદ્વિષ્ટ અળગો ન થાય—
હરિગુરુ સંતકૃપા થકી પૂગણુપદ પ્રીતાય. ”
(પદ : ૫. ૧૧૬)

* * *

“ તત્ત્વતું ટોણું તુજને નડે તુ તો તત્ત્વાતીત,
સ્વ સ્વરૂપ ગયો વિસરી સિંહ અબ્જની પ્રીત;
ચટકો દઈ ચેતન કરે જો તે સાનમા સમજાય. ”
(પદ : ૫. ૧૧૯)

* * *

સાગશ કે, ૨૫મી પ્રૃતિથી પર ગુણાતીત ૨૬મુ સ્વસ્વરૂપ કે
૨૭મુ સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્ સદાયે નિર્લેપ-નિન્ગ્ન છે; આત્મા કિંવા
પરમાત્મા અનાત્મસંગથી (પ્રૃતિના ૨૪ તત્ત્વોથી) સ્વસ્વરૂપના
વિસ્મરણથી પોતે છુટકાવને કે ઈચ્છામાવને—લઘુગુરુભાવને—પામ્યો
છે. તેથી પ્રથમ મનની અસ્થિરતા દૂર કરીને “ સોહમ ” ના દૃઢ નિશ્ચય
કરવો જોઈએ; અને આ નિશ્ચયને અનુરૂપ હૃદયમાં દિલમાં આત્માનું
ભાન, તાત અને ગાન નાખવું જોઈએ. એટલે સતત આ-મઅબ્યાસથી
અને શરૂપાથી શુદ્ધહૃદયને આત્માનુભવ સહેજે પ્રાપ્ત થશે. આત્મ-
સિદ્ધિ માટે લક્ષ્ય પ્રમાણે લક્ષણ હોવા જોઈએ; ગદેશી અને કહેણીની
એકતા હોવી જોઈએ. આ માર્ગ શરૂમુખી હોવાથી શરૂ-ગોવિંદમાં
છવાટમાં પોતાનું “ અહ ” ઝોગાળી મુક્તપદનો સ્વાનુભવ કરવાનો છે.
અતુર્વિધધોમ (રાજ, હઠ, મંત્ર અને લય) નું મર્મ સમજાવતા તેઓ કહે
છે કે :—રાજયોગ કિંવા હઠયોગ દ્વારા પણ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે—

- “ સાધન સાધે કોઈ શરૂમુખી, મનમુખી પામે નહિ પાર.
પદ્માસન વાળીને બેસે ધારણ ધીર,
ખટ્યકને હેઠીને, આવે તરવેણી તીર—સાધન.
પહેલી મુદ્રા તે ભામિની, સમશ્યા દાદશ કહી,
પછી જલમુદ્રા ધરે, ભમર શૂકામાં જઈ—સાધન.
તેજ મુદ્રા ચળે નહિ, પવનમુદ્રામાં પેસ,
આકાશ મુદ્રામાં આવીને, દશમે દારે જઈ બેસ—સાધન.
પાયે મુદ્રા પૂરી કરી, હૃદય મન લાવે ઘેર,
ત્યારે ઉત્તમુની આવશે, એ છે સમજ્યાની પેર—સાધન.
ધગલા પિંગલા ને મુખમણા ત્રિકુટિમાં રહી જોય,
વિચાર કરતાં વસ્તુ મળે સમજે સમજણમાં સોય—સાધન.

સાગશ કે, ઉન્નિ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેમ ગજયોગમાં ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિની આજ્ઞા મળે છે, તેમ હયોગમાં આસન, પાશાપામ, સ્વરોદન, મુદ્રા અને પચક્ષત્રેધન આજ્ઞા મળે છે.

મુગ્ધ ગજયોગ (મનયોગ)નું મર્મ સમજવના તેઓ કહે છે કે—શુરદાન પ્રાપ્ત પચક્ષત્રાયક શાસ્ત્ર માં મુગ્ધા નાખી અત્યાત્મપથી દેહાભિમાન લગ કરી સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે —

“ મુગ્ધ શબ્દ એટલો હુઆ છે, અમ શબ્દ ત્યાં છે સ્વતી;
સદ્ગુરુ મોએ આન મીએ, વળ આપોઆપ મુગ્ધી ”
(૫૬, ૫ ૮)

લયયોગનું ગુહ્ય સમજવના તેઓ કહે છે —મનનો લય શુદ્ધિમાં, શુદ્ધિનો ચિત્તમાં અને મનશુદ્ધિ ચિત્તની ત્રિપુત્રીનો લગ “ અહ ”માં કરના નાનકડું અહ હારે છે અને સાદું સ્વરૂપ ધાન્ય કરે છે. આમ લયયોગથી પણ આત્માનુભવ કરી શકાય છે ,—

‘ પોને પોતામાં લગી જ્યાં, પોતે બીધુ પોતાનું આપ રે,
પોતે સ્વરૂપે મર્મ ગ્યા રે, મીધો પોતે પોતાનો ધાય ”
(૫૬ ૫ ૨૪)

આમ અધિગાનુસાર મુમુક્ષુને તેઓ ચતુર્વિધ યોગનું મર્મ સમજવના હતા.

હમ દશવિદ્યો જ્ઞાન તથા યોગમાર્ગ શુરમુખી હોવાથી કોઈ સગુરુ દેવદેવીની ભૂતિની પ્રતિષ્ઠા નહીં કરના શ્રી સતગુરુ મદિરમાં માન શુરપાદુમાંની જ પ્રતિષ્ઠા કરનામાં આવેલી છે તેમના શુરબન્ધુ શ્રી કદનાણુદાસજી મહાગજના સમાધિધ્યાનમાં (કહાનવા-પુણ્યાત્રમ)

પણ શુરુપાદુકાનું જ પૂજન-સેવન થાય છે; કાગણ કે, અહીં ગુરને જ ગોવિંદ તરીકે માની પૂજવામા આવે છે. કોઈ સગુણ-સાકાર દેવદેવીની પૂજા અહીં થતી નથી. શ્રી સંતનામ મહારાજ અને શ્રી કલ્યાણદાસજી મહારાજ—બંને શ્રી અખાજીના પ્રણાલિકાના શ્રી જિતામુનિ નારાયણના શિષ્ય હતા. સંતરામ મંદિરનો ગાદીની શાખા વડોદરામા છે, મંદિર પણ છે. સંસ્થા તરફથી અનેક પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે. નકિયાદત્ત સંતરામ મંદિર આખા ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર વર્ણવેલા સંતરામ મહારાજના સિદ્ધયોગી જીવન ઉપરથી અને તેમના જ્ઞાનયોગ સાધનાના માર્ગ ઉપરથી સહજ ફલિત થાય છે કે તેઓશ્રી એક અવધૂત કોટિના મહાન્ સંતપુરુષ હતા.

શ્રી દાસીજીવણુ

(ઈ. સ. -૧૮૩૧)

જન્મ, ચમારકર્મ, ગોપી જેવી ભક્તિ—તેથી દાસીજીવન

સીંગાદ્રમાં ગોંડળથી અઢી ગાઉ પૂર્વે આવેલા ઘોઘાવદર ગામમાં એક ચમાર કુટુંબમાં ‘દાસીજીવણુ’ નો જન્મ થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓ ભક્તિપરાયણ હોવાથી ભજનકીર્તનમાં મસ્ત રહેતા હતા. પોતે ગોપીભાવે પ્રભુભક્તિ કરતા હતા; તેથી તેમણે “ દાસીજીવણુ ” એવું નામ ધારણ કર્યું હતું. તેઓ ધરણારી હતા અને પોતાનો ચમારજાતિનો ધંધો અતોપપૂર્વક કરતા હતા. મરેલા ટોરનો ઈજારો ગખીને તેઓ ટોરનાં ચામડા વેચવાનું કામ કરતા અને પોતાની મૂંપડીમાં આવતા સંતસાધુઓનું આતિથ્ય કરતા હતા. એકવાર એવું બન્યું કે ગિરનારની પરિક્રમાએ જતી એક બહુ મોટી સાધુમંડળી રસ્તામાં તેમને ત્યાં જનરી. જીવણુદાસે તેમનું આતિથ્ય કર્યું અને આખી રાત ભજન કંવામાં ગાળી.

આ સાધુમંડળીનો સત્કાર કંવામાં દગ્ગારમાં ભરવા માટે પોતે અલગ રાખેલી ઈજારાની રકમ ૬૦ કોરી વપરાઈ ગઈ. આ વાતનો જાણ થતાં ગોંડળના ઠાકોર સાહેબ ભા કુંભાજીએ તેમને કેદમાં પૂર્વા. ભક્તરાજ તો તંજૂરો લઈને કેદમાં જઈને બેઠા. સંતોને તો જેલ અને મહેલ બંને સરખા જ હોય છે ને ! આ પ્રસંગે રાત પડતા દાસીજીવણે ભજન ગાયું કે :—

કસોટી અને લજન

“ હે ..જી મારી જૂઠ્ઠી ખેડીના તાગણાગ ! શામળીયા ?
 વેસેરી કુજે મારી વાગ.
 પ્રભાતે નવ ઉગશે, અને લોક જાણુરો મારી વાત,
 સાક રે કોરીમા શુ લોભાણે શામળા !
 હે...જી મારે નથી જોઈતી લાખ—જે લાખ—શામળીના !
 હે...જી મારી, ”

આમ લજન કરતા કંઠના સંતજીવણુ તન્મય બની ગયા હતા; અને આખોમાથી ગગાયમુનાનો પ્રનાહ વહેતો હતો. તેમને શ્રદ્ધા હતી કે પ્રભુ સહાય કરશે, પરંતુ જ્યારે તેમને કંઈ જવાબ મળ્યો નહીં, ત્યારે તેમણે નન્સિહ મહેતાની માફક મેણા મારી લજન આગળ ચલાવ્યું :—

“ જીવણુ કહે જગદીશને, કયા ગયા તાગ ઉત્તરે ય હાથ ?
 કા તો તાર ખજને ખોટ પડી—
 એ...જી કા તો નિર્ધન થયે છે દીનોનાથ—શામળીયા હે .જી,
 તુવસી રનામ દાહું કર્યું, જઈ બેઠો દારિકા ખેટ;
 જીવણુ કહે આ જગનમા—એ જી ..કોઈ દીઠો મારો દેનાળીયો શેક ?
 શામળીયા ! હે . જી મારી ”
 (લજનાક, મગલ મહિર ૧૯૫૫)

પ્રભુદાસ રક્ષમણુ લરણુ અને જેલમાંથી મુક્તિ

ચમત્કાર એવો થયો કે દુગારના ખબ્બનચી આગળ અચાનક એક રોક આવ્યા, અને ખબ્બનચીને શેકે કહ્યું :—

“ જીવણુ લગતની રૂપાથી મારે ત્યા પુનઃજન્મ થયો છે, તેથી મારી સાન્યતાની આ છસો કોરી તમે અત્યારે ને અત્યારે જીવણુ લગાના

ચન્દ્રોમા મુખની આપો. પોતાના ભાગ્યના આવા જીવતા દાસી
જીવણુ મહેલે —

“ ઘોઘાવડથી આનીસા, શામળો જનીને રો,
જીવણુ લગતે આપો અમને દિરો,
હે .જી મારે કોરી ધનની છે એને ભે—શામળીના હે જી,
જીવણુને લીમ ભેગીના, શામળે લીધી એની સા,
સાને જાલે જસો દર્ષ શામળે,
એજ .. એની ભેર રહો છે જગદાધાર—શામળીયા હે જી.”

*

*

*

આ પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર જોઈને ગાંડલ કાગેરે તેમના ચન્દ્રોમા નમસ્કાર
કરીને તેમને હોડી મૂકના

તતજીવણુ પોતાના ભજનને અતે ‘ દાસીજીવણુ ’ નામાચળુ
કગ્તા હતા—જાલે કે પોતે નાધાના અવનાર દોષ ! આથી એકવાર,
ભજનમ ગીમાથી એક હજીને પૂઠયુ કે ‘ તમે પુરુષ થઈને તમાગ
ભજનને અતે “ દાસીજીવણુ ” કેમ લખો છો ? પોતે કે ઈ પણ જવામ
નહી આપતા તેઓ જોન ગયા, પણ ભજનની ગમજ આવી તમા પેના
મતે જોયુ ? ભજનની તલીનનામા લકા જીવણુદાસનુ સ્વરૂપ નાધા
જેની સોગ વચ્ચની નુફરી જેવુ લાગુ હતુ આના સ્વરૂપની આખી
થવા જાદ બે કાણુમા તો તેઓ પૂર્વરૂપમા આવી ગા આથી સમા
મગ્નાનાઓના મનનુ નમાવાન થયુ અતે જાધા સતો એમતે માનપૂરક
જોના લાગના આ ચમા સતે અને ભજનો ગ્યા છે, પણ ધનપ્રાપ્ત
તો માન અનુભવી ભજનોના તણુન ઉપર જ નહી ગયા છે

ભજન અને ચમત્કારની રીતે કુનામાં પાણી

દાસી-વણુ પ્રયુ સાથે એક તાદત્તમ અનુભવતા હતા ? પ્રયુનુ
સ્મગણુ કગ્તા જ તેમનુ કાર્ય સિદ્ધ થતુ હતુ એક વખત પગની

જગ્યામાં સાફ લગતે એક કૂવો ગળાવ્યો. એંસી હાથ લોકા ખોદતા પશુ પાણી નીકળ્યું જ નહીં. આખરે તકુ ખોદનામ ઘાડા અને સાફ લગત લાચાર થયા. તેનામાં ત્યા ઘોઘાનખના ચમાર લગત જીવજીવસ આવી ચઢ્યા. તેમને કૂવામાં જોવા નિમિત્તે જોતાર્યા અને પછીથી ખાટલી ઉપર ખેંચી લેવાતા લગત અકળાયા. સાફ લગતે કહ્યું કે કૂવામાં પાણી આવે તો જ જીવજીવસ જીવતા બહાર આવે, નહીં તો કૂવો જ લગતની સમાધિ બનશે. જીવજીવસજીએ પોતાની ગમસાગર મંગાવ્યો અને ચાર લજનો ગયા. તેવામાં પૃથ્વીનું હૈયું હેતથી હાટ્યું અને કૂવો સભર ભરાયો. આવી અનેક ઘટનાઓ દાસીજીવજી વિષે લોકોમાં પ્રચલિત છે. વિ. સં. ૧૮૮૭માં તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

તેમના ચમત્કારિક સંતજીવનની આટલી આખી કરીને હવે આપણે તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના માર્ગની મીમાસા કરીશું. તેમના ઉપદેશનું મર્મ એ છે કે—ગોપી જેની અનન્ય પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતી પ્રભુપ્રાપ્તિ સહજમાં થાય છે. તેથી પોતાના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી સૌને તેઓ પરમાત્માની ‘ગોપી’ થવાનો ઉપદેશ આપતા હતા અને આત્મસિદ્ધિ માટે પ્રેમને જ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. બાહ્ય કર્મકાંડની ઉપેક્ષા કરીને અંતર્મુખ ધર્મ મુખ્યુએ મનને આત્મામાં સમાવડું જોઈએ અને પોતાની રસવૃત્તિ ફેરવવી જોઈએ :—

સાધના અને સિદ્ધાંત

“ આગણે ગંગા ગોમતી, હું શીદ રેવાજી જાઉં,
અડસડ તીરથ આગણે, હું તો નિત્ય ત્રિવેણી નાઉં. ”

પ્રીત પન્વાના પગ પ્રેમકા, સતયગણુગમે ૨ કા,
કામ કોધ દુશ્મનકે ડગાનુ, સતનામના દડે કકા—

(સોરડી સતવાણી, પૃ ૫૪)

“ મેં મસ્તાના મસ્તી ખેલુ, મેં દિવાના દર્શનકા
વ્હાસો માત સાચાનો અગાથા મે, જેણે પ્રાતુ કીધી. ”
(પરિચિત પંસ મહ, પૃ ૧૨૩)

*

*

*

“ મે દામી મગ સતન ઢેરી, પાઉં પીઆવા અવિનાશી;
ખોજ ખગત છું જે દીન ભીનગ, રોમરોમ પગ લે' લાગો ”
(પરિચિત પંસ મહ, પૃ ૧૨૬)

આમ ચિત્તશુદ્ધિ અને પ્રેમનક્ષણા લાગ્નિથી પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ થાય
છે; પન્માત્મા સિવાય બીજુ કશુ એ જુરુ છે, અસત્ છે—એમ તેઓ
માનના હતા.

પોતાના મૃત્યુની તેમણે આગાહી કરી હતી, અને અત સમય
આવના ગાયેતુ'કે :—

“ હાટડીએ કેમ રેવાને માગ રામનો ગજ નહિ,
તેડા આબ્યા શ્રીરામના ત્યારે હાટડી પડી નહ.
ધર્મના કામમે દીલ ન કગી, વેગા ભરો વધ,
દાસીજીવણુ લીમ પગ્તાપે, નામની તોગન ધઈ. ”
(સોરડી સતવાણી, પૃ ૫૭)

સંતશ્રી જીવણુદસ આવા વીનગગી પગમબધ્ન છોટિના અર્વાચીન
શુભગાનના એક સંતપુત્ર હતા.

શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી

(ઇ. સ ૧૭૬૬-૧૮૩૧)

જન્મ : કનિત્યશક્તિ, દીક્ષા અને ભક્તિમય જીવન

ઈ સ ૧૭૭૩માં કુમરપુત્ર પગ્ગણના સાણુ ગામમાં એક સ સ્કારી ખારોટ કુટુંબમાં શ્રી બ્રહ્માનંદનો જન્મ થયો હતો તેમનું મૂળનામ 'લાડુ' હતું તેઓ જન્મસિદ્ધ કવિ (a born poet) હતા; અને તેથી નાનપણથી જ મીઠી કવિતા રચના હતા પોતાની અદ્ભુત કવિત્વ શક્તિથી યોગ્ય વય ધતા લોકોમાં તેમ જ ગજદગ્ધાનાં તેમણે ખૂબ ખ્યાતિ મેળવી હતી મહાનુભાવ શ્રી સ્વામિનાગવણુના દર્શન થતા લાડુએ તેમને પોતાના ઇષ્ટદેવ માના અને તેમની દીક્ષા લીધી દીક્ષા આપીને શ્રી સ્વામિનાગવણે તેમનું નામ 'બ્રહ્માનંદ' પાડ્યું હતું અને તે નામથી જ સપ્રદાયમાં તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે દીક્ષિત થયા પછીથી તેમનું અતઃગ જલ્દલાઈ ગયું સ્વામિનાગવણુ સપ્રાય પ્રમાણે આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓ સાધના અભ્યાસમાં મગ્ન હતા અને અહોનિશ સદૃશુરદેવ શ્રી સ્વામિનાગવણુની સેવા કરતા

સતજીવન અને અધ્યાત્મ સાહિત્યસર્જન

જીવનપર્યંત શુરસેવા અને શુરભક્તિના પ્રતાપથી તેમણે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી બ્રહ્માનંદ, બ્રહ્મવિલાસ, ઇત્યાદિ ભગવદ્ભક્તિ વિષયક સુદૃઢ, અધ્યાત્મ સાહિત્ય તેમણે સર્જ્યું છે તેમના ભજનો બહુ લોકપ્રિય છે એમના દાન અમદાવાદ, વડતાલ, મૂળી ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં સ્વામિનાગવણુ મહારાજ નિર્માણ થયા પોતાના સત્સંગમાં આવનારને

તેઓ જા તસેવા, સ તસમાગમ અને શ્રીજી મહાગજની અનન્ય ભાવે ભગ્નિ
કન્વાનો બોધ આપતા દતા તેઓશ્રી પોતાના ગુરુદેવ સ્વામિનાનાયણને
પૃથુ પુરપોત્તમ માનતા દતા, અને અન્નને મનાવતા ઈ સ ૧૮૩૧મા
તેઓ સ્વરૂપાવરધાન પામ્યા.

તેમના જીવનની આટલી આખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની
વિચારણા કરીશું.

સિદ્ધાંત—બ્રહ્મ, અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ

સિદ્ધાંતમા સ્વામિનાગયણ સ પ્રદાય દૈતવાદી હોવાથી તેમા 'જીવ,
ઈશ્વર અને જગત્'નો પૃથક્ભાવ-પૃથક્ અસ્તિત્વ કાયમ નહે છે.
મુક્તિમા પણ વ્યક્તિભાવ અને સેવ્યસેવકભાવ અખંડિત નહે છે તેઓ
એમ માને છે કે જગદ્ગ્રહાન અને ચેતન પુરુષનુ કાળજી મૂળ પ્રકૃતિ અને
બ્રહ્મ (મૂળ પુરુષ) છે, અને તેનુ કાળજી અક્ષ-બ્રહ્મ છે, અને અક્ષગ્બ્રહ્મનું
કાળજી, આત્મા અને પતિ પુરુષોત્તમ નાગયણ છે આ પુરુષોત્તમ
નાનાયણનુ સ્વરૂપ માનવરૂપે તહેજનદ સ્વામીરૂપે પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ
થયુ અને ત્યાં પછીથી તત્તરોત્તર "સત" હાન સદા પ્રગટ જ રહ્યુ
છે. આમ બ્રહ્મ જીવથી પન્ છે, બ્રહ્મથી પગ અક્ષ-બ્રહ્મ છે અને અક્ષગ-
બ્રહ્મથી પગ 'પુરુષોત્તમ' છે જીવાત્મા પુરુષોત્તમ પગમાત્માને
સનાતનતામા ધાળ્યુ કરી નહે એ જ મોક્ષ કિંવા પગમપદ

માધ્વના—સંતસેના અને સતસંગ હાન મોક્ષપદ

આ પગમપદની સાધનાનુ મર્મ સમજવતા તેઓ કહે છે કે -
શાસ્ત્રોમા જીવના મોક્ષના અર્થ અનેક સાધનો બતાવ્યા છે, પણ શ્રીજી
મહાનજે એ જ જ વસ્તુમા - મંત્રમાં - મોક્ષમાર્ગ દર્શા યો છે. જો
સંત મળે તો જીવનુ પગમકલ્યાણ યામ અને પગમપદની પ્રાપ્તિ

કગવે, પણ જ્યારે અનેક જન્મના સુગત ભોગા થાન ત્યારે જ સાચ્યા સતની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ત દ્વાગ સમગ્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને સમગ્ર જ્ઞાનથી મોક્ષ થાન છે માટે સતમેવા અને સત-સમાગમ દ્વાગ યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જાનનો એ ત અનન્ય ભક્તિમા આનવો જોઈએ પુરુષોત્તમની અનન્ન એકનિષ્ઠ ભક્તિથી જીવ માયાને તરી જાય છે અને પરમપદને પામે છે ભગ્ન કૃતા સ્મૃતિ અધિક, સ્મૃતિ કૃતા ધ્યાન અધિક અને ધ્યાન કૃતા આત્મામા પગ્માત્માને કાયમ ધાગવા તે અધિક છે પૂર્વ પુરુષોત્તમમા નિષ્ઠા એ જ મોક્ષ ક્રિયા પગમપદ આ પગમપદ પ્રાપ્ત કૃતા પહોલા સોનાની માફક જીવને અનેક કસોટીઓમાથી સાન્ધાગ પસાગ થયુ પડે છે. પોનામા ગહેલા મલ, વિક્ષેપ અને આવગળુ દૂર કરવા પડે છે

સંતલક્ષણ

સાચ્યા સતના લક્ષણ વર્ણવતા તેઓ કહે છે કે —

“ એસે સતસયે જગમાલી દિગે, નહી આહત લોલ હગમકુ જી :
સદા શીલ સતોષ ગહે ધર્મજીવગ, કેદ કિયે ક્રોધ કામકુ જી .
અરુ જીભકુસે કમૌ જુદુ ન ભાખત, ગાક ન ગખત દામકુ જી
બ્રહ્માનંદ કહે સય ખાગતાકુ, એસે સત મિલાવન નામકુ જી ”
(કલ્યાણ સતવાણી અ.ક પૃ ૪૨૭)

ઉપગ વર્ણવેલા તેમના ભક્તજીવન ઉપગથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપગથી સમજાય છે કે શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી એક પગમમકત કોટિના સતપુરુષ હતા પરમતત્ત્વ ‘વસ્તુ’ દ્વૈત અદ્વૈતથી પર છે ; અને તેથી દ્વૈતપ્રધાન ભક્તિ દ્વાગ કે અદ્વૈતપ્રધાન જ્ઞાનદ્વાગ કે ઉભય દ્વાગ જે આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે તેની ગણના સતમા કરવામા આવે છે વસ્તુત ભક્તિ અને જ્ઞાન એવા અર્ધ જે જુદા જુદા પરસ્પર

વિરોધી તત્ત્વો નથી. ભક્તિ અને જ્ઞાન એક જ તત્ત્વ હતાં, માત્ર
 અવસ્થાંતર ભેદે કરીને જ તેના બે ભુદા ભુદા નામ છે. આત્મ-
 પરમાત્મ અનુભવની દૃષ્ટિએ ભક્તિ અને જ્ઞાન એક જ અનુભવના બે
 ભુદાં ભુદાં નામ માત્ર છે. ક્ષર અક્ષરથી પણ પુરુષોત્તમને કોઈ પરબ્રહ્મ
 કહે છે, કોઈ સ્વામિનારાયણ કહે છે. આમાં વાચારંભણુ દ્વિત છે,
 વસ્તુનાં દ્વિત નથી; અને વસ્તુવતુભવી એ જ સંત. આ દૃષ્ટિએ પરમભક્ત
 શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામીની ગણના સંતમાં કરવામાં આવી છે. સગુણોપાસક
 અને નિર્ગુણોપાસક બન્નેનું પર્યાવસાન સ્વત્ત્વવિલયમાં જ થાય છે.

શ્રી લાલસાહેબ

(ઈ. સ. ૧૭૪૧ — ૧૮૩૩)

જન્મના ગર્ભચોગી : રવિગુરુદીક્ષા અને શૃલ્ક્યાગ

ઉત્તર ગુજરાતના પાટનગરમાં વિ. સં. ૧૭૯૭ (ઈ. સ. ૧૭૪૧)માં મનોહર લક્ષ્મણે ધેર શ્રી લાલસાહેબનો જન્મ થયો હતો. તેઓ યોગ-બ્રહ્મા હતા અને વિશેષમાં લક્ષ્મણ સંસ્કાર તેમને નારસામાં મળ્યા હતા. બાળપણથી જ તેમનું દિલ પ્રભુલક્ષિત તરફ ઢળ્યું હતું; અને વિદ્યાભ્યાસમાં ચિત્ત ચોટવું નહીં. તેમના દિલમાં આત્મદર્શનની ઝાંખી કરવાની નમના હતી. તેથી હિમરસાયક થતાં માતાપિતાની સંમતિ લઈને તેઓ શેરખીના સંતશ્રી રવિસાહેબનાં દર્શન કરવા ગયા. રવિસાહેબને જોતાં જ તેમનામાં પૂર્વજન્મના સંસ્કાર જાગ્યા અને તેમણે રવિગુરુની દીક્ષા લઈને તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. ત્યાં ગુરુની સેવાસુશ્રૂષા કરીને તેમના સત્સંગથી અને શબ્દથી સાધના સાધીને તેમણે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી.

સંતજીવન અને જીવત્સમાધિ

સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને તેઓ પાટણમાં આવીને વસ્યા. ત્યાં અનેક મુમુક્ષુઓ તેમના દર્શન અને સમાગમ માટે આવતા. તેઓ સૌને માનવ-દેહની મહત્તા સમજાવી લખચૌરાસીમાંથી મુક્ત થવા ચેતવતા હતા. મુમુક્ષુ અધિકારીઓને તેઓ શરૂલક્ષિત અને આત્મજ્ઞાનનો બોધ આપી મોક્ષ માર્ગે ચલાવતા અને જીવનમાં વિવેક વૈરાગ્ય અને સંયમનું મહત્ત્વ સમજાવતા. તેમને સિદ્ધિઓ પણ વરી હતી. પરંતુ તેઓ બધું ગુપ્ત

રાખતા હતા. વિ. સં. ૧૮૮૯ (ઈ. સ. ૧૮૩૩માં)ના માહ માસની શુક્રવર પક્ષ એકાદશીના રોજ મંગલ પ્રસાને તેમણે ૯૨ વર્ષની ઉંમરે જીવંતમાધિ લીધી. તેમનું સમાધિસ્થાન પાટણમાં છે.

તેમના જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમનાં લગ્નનો ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની મીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત અને સાધના :

સિદ્ધાંતમાં તેઓથી એમ માનતા હતા કે એક અદ્વિતીય પરમાત્મા સિવાય ખીલું ખીલું અસત્ છે; અને તેથી દેહ અને દુનિવાદારીમાં મોહ પામવાથી જીવાત્મા ભવચક્રમાં પડે છે. માટે મુમુક્ષુએ શુરુ દ્વારા જ્ઞાન અને શુરુભ મ પ્રાપ્ત કરીને નદ્મોહ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈને મોક્ષ-પદની પામ્તિ કરવી જોઈએ. દિલમાં જ્ઞાન દદ કરવા માટે હરદમ હરિ-સ્મરણ કરવું જોઈએ, અને સંસારથી વિરક્ત જીવન ગાળવું જોઈએ. પોતાના લગ્નમાં તેઓ આ જ વાતનો બોધ આપે છે:—

“ એત ખે એત અચેત ક્યું આંધરા ! આજ અરુ કાલમેં હેક જઈ;
ખખર કર ખખર કર ખોજ લે નામકુ, યાદ કર ચંદસંભાલ ભાઈ ”
(સંતવાણી : ૧૯૧૫ : ૫. ૪૫૩)

*

*

*

વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—આત્માનુભવ માટે મુમુક્ષુએ પોતાનું “હુપય” હરિમાં ઓગાળવું જોઈએ; અને આ દેવુની સિદ્ધિ માટે બહિર્મુખ મનને અંતર્મુખ અને એકાગ્ર કરી આત્મામાં શમાવવું જોઈએ:—

“ કાયાના બંગલામાં કેશવજી ગિરાજે જ;
દોડી જાજે દરસન પ્યાસી, આવોને અનભેપદના વાસી,

આપા તજ સાચા સદ્ગુરુ સેવીએજી,
મટી જન્ય જમડા કેરી ફાસી, આવોને૦
ગજંકાર ધૂન મુજને ગવિગુરુ ભેટચાજી ;
નિર્ભય થયા લાલ દાસી. આવોને ૦

(ભજનાકે મ ગલસંદિર : ૧૯૫૫ : પૃ. ૨૬૩)

ઉપગ વર્ણુવેલા તેમના સંતજીવન ઉપરથી, જીવત સમાધિ ઉપગથી
તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપગથી સહજ ફલિત થાય છે કે
શ્રી લાલસાહેબ અવોચીન ગુજરાતના એક આત્માનુભવી સંત પુરુષ હતા.

શ્રીમત્ કરુણાશંકર મહારાજ

(ઈ. સ. — ૧૮૩૫)

શ્રી કુબેરનું બાળસ્વરૂપે અદ્ભુત પ્રાકટ્ય

જ્ઞાન સંપ્રદાયના આઘ સ્થાપકશ્રી કરુણાશંકર મહારાજનો જન્મ અલૌકિક રીતે થયો હતો ; અને પોતે અયોનિજ મહાપુરુષ હતા—એમ તેઓશ્રી પોતાની વાણી (“ જ્ઞાનસંપ્રદાય લેખનસાગર ”)મા પોતાનો પરિચય આપતાં જણાવે છે :—

“ હાલે કહું કિપન સૂનો, મમ તન અદેશા ;

હમ હે પુરુષ અનાઘ, ઉપાધિયે વર્જિત વેશા.

ખિંદુ કે નહીં શરીર ધીર, દદ પુરુષ પુરાના;

રૂપ અરૂપી ખેલ કુબેર, અદેલ નિઘાના.

ઉપર સર્વસે સોય, સિતરસે રહુ ભરપૂરા;

ઈક પિંડ બ્રહ્માંડ સૂન, મમ હાલ હલુરા. ”

(ભ૦ છપા, ૧૯ અને ૨૭)

સારાંશ કે, હું માતાના ઉદરમાંથી જન્મ લઈને આવ્યો નથી. હું આદિ અનાદિનો મહાપુરુષ હોઈ પંચભૌતિક ઉપાધિથી રહિત છું. મારા શરીરના રૂપ, અરૂપ ખેલને હું એકલો જ જાણું છું. સંતશ્રી સાગર મહારાજની હસ્તલિખિત કાયરી ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રી કુબેરદાસ મહારાજ અખાણની પ્રણાલિકાના સંતશ્રી જીતમુનિનારાયણના શિષ્ય હતા. શ્રી કલ્યાણદાજીના તેઓ સમકાલીન હતા. પોતાનો વિશેષ પરિચય આપતાં તેઓ કહે છે કે જંજીરોપમાં ભકતોના ઉદ્ધાર માટે અલખના આદેશથી હું અવતર્યો છું. સંતશ્રી કખીર સાહેબ માફક

તેમનું પ્રાકટ્ય વનમા થયું હતું; અને એક કોળી રજપુત દંપતીએ તેમને બાળસ્વરૂપે લેઈ લાવીને ઉછેર્યા હતા. આ દિવ્ય બાળક તે જ સારસાના જ્ઞાનસંપ્રદાયના આવસ્થાપક શ્રી કરુણાચંદ્ર મહારાજ.

તેઓ પોતાની વાણીમા વિ. સં. ૧૮૭૮ આસો માસ શુકલપક્ષ પૂર્ણિમાએ કંકડા પૂર્ણ કર્યાનું જણાવે છે. તેમને સમાધિસ્થ થયાને લગભગ ૧૨૫ વર્ષ થયાં છે. સારસા (તા. આણંદ)મા તેમની ગુરગાદી અને શિષ્યપરંપરા હજી ચાલુ છે. હાલ ત્યાં પૃથ્વિ ગુરુ શ્રી શીતળદાસજી છે. તે જ્ઞાનસંપ્રદાયનો પ્રચાર પોતાના બોધથી તથા શ્રી કુબેરની અપ્રસિદ્ધ વાણી પ્રગટ કરીને કરી રહ્યા છે. પરંતુ શ્રી કુબેરના વિશ્વવ્યાપી આકાશી પંથમાં સાપ્રદાયિક તત્ત્વ પ્રવેશી ચૂક્યું છે. આ મહાપુરુષના પૂર્વજીવનની વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નહીં હોવાથી તેમના દિવ્યજીવનની આટલી આંખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું.

સિદ્ધાંત- પરાત્પર પરબ્રહ્મ જ સત્

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રી જ્ઞાનમુનિનારાયણના શિષ્ય હતા, અને તેથી તેમની વાણીમાં પણ અજતવાદ બેવામાં આવે છે. સિદ્ધાંતમાં તેઓશ્રી પરમાત્મવાદી કેવા અજ્ઞાનવાદી હતા. એક અદ્વિતીય પરાત્પર પરબ્રહ્મ જ સર્વોપરિ સત્ છે - નિજરૂપ અને નિજપતિ છે; અને તે મનવાણીથી અગ્રાયર છે અને અષ્ટ આવરણ રહિત છે :-

“ ભ્રમત સ્વપ્ન સ્મૃતિતુષ્ટા, મન સુદ્ધિ ચિત્ત અદંકારા;

એ અષ્ટ આવરણ રહિત અગમ ઘર, અપરમપાર અપારા. ”

(ભજનસાગર, અવિનાશી પદ ૩)

૫ મહાભૂત, ૫ કર્મેન્દ્રિય, ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ૫ વિષયો (તન્માત્રા),
૪ અત કાગણુ-આ ૨૪ તત્ત્વો, ૨૫મી પ્રકૃતિ, ૨૬મુ વ્યાપક બ્રહ્મ અને
૨૭મુ અનિર્વાચ્ય અનતાર્હત પગબ્રહ્મ આ ૨૭મુ પગબ્રહ્મ કિંવા
સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્ એ જ એમની વાણીનો મૂળભૂત નિદ્ધાત છે સૃષ્ટિ
સર્ગનું વર્ણન કરતા તેઓ કહે છે? —

“ અમાસે વાસો જન્યમે, આપ અન્યન્ત અવાય
પાદુ પાણી ચમુ વિના, સ્વે ચંતનમા સોહાય
જા દિન જન્મ નહિ શમ્ભિમે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ,
તેનીસ કોડ દેવ નહિ, ચદા સુ નહિ ને
આપ ઈષ્ટાએ અરૂપથી, રૂપ ધર્મો ભગવંત,
તા ઈષ્ટાકી શક્તિ હે, શક્તિસે પંચુ તત

(બ તિથિ ૫ આશ્વિન)

આમ આ બ્રહ્મક અલખની ઇષ્ટાથી ઉત્પન્ન થયેલું દેવાથી કિંગ્તા
કે સકર્તા સિદ્ધાંત ઉપર આ જ્ઞાનસ નદાયનો ખાસ આગ્રહ છે જ્ઞાન-
સાગ્ર યનુ વિરોધ સ્પષ્ટીકરણ કરતા તેઓ કહે છે? — માન પંચનુ
નામ કાયમપંથ છે, કાગણુ કે તેનું નામ અને નામી નિર્ગ દેવત કર્તા
કિંવા પૂર્ણબ્રહ્મ કે પગબ્રહ્મ કે સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્ સર્વદા અખડ છે
નગનમદી છે, કાગણુ કે વ્યાપક બ્રહ્મ કિંવા પૂર્ણબ્રહ્મનો પ્રકાશ
આકાશવત્ સર્વન વ્યાપ્ત છે, નિર્ગુપ્ત મૂળી છે? જેમા ત્રિશુચના
કર્મકાંડ રૂપ અપાર કાષ્ટો બળે છે, મુકનદ્રા છે, કાગણુ કે તે દારેથી
ચનન્ય અશ નિજરૂપ પૂર્ણબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી મુ તપદનો સ્વાનુભવ કરી
શકે છે, કૈવલ્ય મામ છે, કે જ્યાં એક અદ્વિતીય સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્ છે;
બ્રહ્મક્ષેત્ર છે, બ્રહ્મમાથી સર્વ જીવોના ત્રાય ભૌતિક ધારો ઉત્પન્ન થાય છે.
સત્, ચિત્ અને આનંદ મારી શાખા છે, અચિત્ત્ય માગ અખારો છે
અને અવિગત મારી ગાદી છે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર પન્મમાગણુરૂપ

કિરતાર કે પૂર્ણબ્રહ્મને જીવો - અંશો ભૂલી ગયા છે. તેથી નિજરૂપાત્મક રૂપ કેવલ ભગવાને અંશોને પૂર્ણબ્રહ્મનો અનુભવાત્મક બોધ આપવા માટે મને અહીં મોકલ્યો છે.

આ પગતપર પગબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે એક અખંડ નિજરૂપ નિજકર્તા સિવાય બીજું કોઈ પણ લક્ષ્ય કે ઉપાધ્યય ચાલે નહીં. સામાન્યતઃ આ જગત્તમા ચાર પ્રકારના ઉપાસકો જોવામા આવે છે :—(૧) દેહદર્શી જીવો ત્રિગુણને અધીન રહે છે; (૨) પ્રકૃતિદર્શી જીવો શક્તિના ઉપાસક હોય છે; (૩) જીવદર્શી જીવો સગુણ ઈશ્વરના ઉપાસક હોય છે; અને (૪) આત્મદર્શી જીવો નિર્ગુણ વ્યાપક બ્રહ્મોપાસક હોય છે. જડચેતન ઉભયના સારરૂપ (Essence beyond spirit and matter) નિજરૂપને જ જીવો જાણે છે તે જ કેવલ્ય પદને પામી શકે છે. માટે લક્ષ્ય ઠેઠવું હોવું જોઈએ :—

“ હૃદ બેહૃદ પર આપના આપા, તિનકી પર કેવલપદ વ્યાપા ;
તેહી આપના આપહી જેહી જાને, સોહીજન કેવલ્યપદહી પહેચાને.”
(અગાધબોધ - ૨૪)

સારાશ કે, પરબ્રહ્મનો અંશ સર્વ ઘાટોમાં રહેલો છે. તે અંશ જ સોહમને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપે છે. નિજરૂપ અંશની જાણ ઓહું સોહમની ઉપર છે. માટે સામ્યા મુમુક્ષુએ ઠેઠવું લક્ષ્ય રાખીને લક્ષ્યને અનુરૂપ લક્ષ્યોની પ્રાપ્તિ માટે નિજરૂપ કેવલ્યનો સ્વરૂપાત્મક સ્વયંની આરાધના-ઉપાસના કરવી જોઈએ, અન્ય દેવદેવીઓની નહીં. શ્રી કુબેર કહે છે કે સૂર્ય ચર્મચમ્પુ ખોલે છે અને હું મુમુક્ષુનું શાનચમ્પુ ખોલું છું. એવા અમે ખે પ્રકારના સૂર્યો વિશ્વમાં પ્રકાશ કરવાવાળા છીએ. સૂર્ય દેવધામનો અને હું દેવલધામનો રહેવાસી છું. સર્વ કોઈ મારાથી છે, પણ હું કોઈના વડે નથી :—

સાધન - જેનું લક્ષ્ય અને લક્ષણ

“ કહે કુબેર નિઝલક્ષ લગ્ન વિના કોઈ નર વ્રતમે હોય ન સુખી.”
(ભ. પ્રભાતપદ ૨)

*

*

*

“ સંત સંગત્ય મુખ્ય લક્ષ લગ્ન વિના, જીવદશા નવ જાવે હો ;
બિના પારસ સોહ હોત ન કંચન, મુદ્રા અન્ય મિત્રાવે હો. ”
(ભ. કેરાપદ - ૩)

આત્માનુભવ માટેની પાલન કરવાની રહેણીકરણી દર્શાવતા
જ્ઞાનસંપ્રદાયની ‘ સ્વચારપત્રિકા ’માં કહ્યું છે કે :—

મુમુક્ષુએ સૂર્યોદય પૂર્વે શીઘ્ર, દંતધાવન તથા સ્નાનાદિ કરી
દદાસન વાળી પ્રથુવ સાથે સુરતાનુરતાનો એકતાર કરીને, ચંચળ મનના
વેગને વશ કરીને, હૃદયમાં નિઝરૂપ કૈવલ્યકર્તાનું ધ્યાન ધરીને તદ્વાચક
‘ અમરમંત્ર ’નો ૭ ઘડી સુધી દરરોજ જપ કરવો જોઈએ. વિશેષમાં
હરિજને પુસ્કરિણનો નાશ કરી પુસ્કરપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે નોએના
દુર્ગુણો તજ દેવા જોઈએ :—

“ જૂઠું પ્રપંચ ચોરી જોરુ દેરી, હરિજન સો ઉન રહે ન નેરી. ”

“ કામ ક્રોધ મોહ તજ અહંકાર, હરખ જોક અભિમાન વિકાર;
શીલવંત લક્ષે નિશદિન હી, સો સાચું હમેરે હરિજન હી. ”

*

*

*

અનેક ગુર-શિષ્યના ઉદાહરણ આપીને શ્રી કુબેર સમજાવે છે કે—
ગુરુકૃપા વિના આ કૈવલ્યગ્ધન દુર્લભ છે. આમાં કશું તજવાનું થે નથી,
એને કશું લગવાનું થે નથી; માત્ર ‘ હું-મારું ’ ને પાદે ‘ તું-તારું ’
(અર્થાત્ બધું થે હરિનું છે એમ) સમજીને શાંત થઈ રહેવાનું છે.
આ ગુરુમુખી સહજ-સમાધિનો સ્વલભ માર્ગ છે. અભ્યાસ, વેરાગ

અને સયમથી આમા સફળતા મળે છે. હરિગુરુ સંતની કૃપા વિના આ ભવસાગરનો પાગ પમાતો નથી :—

“ કરે ઉતમ કર્મ અપાર, સતકરુણા જિના નહી નિસ્તાગ;
સત નાગદ વ્યાસને મળીમ, દાઝ ભાગી ને સંશય ટળીયા.
અષ્ટાવક જનક સમજાન્યા, ઋષિ સહસ્ર છડ્યાસી છોડાવ્યા.
શુકદેવ પરીક્ષિત સિધુ, દિન સખતમા ક'યાણુ કીધું.
સત સાહેબ ગમાનદા, યુગ યાગ કે કાટયા કુંદા;
તાકે સેવક દાસ કળીગ, ધન્ય સતશિસેમણિ ધીગ.
કર્યો વાણી તણે વિસ્તાગ, જીવ અગણિત કોટિ ઓધા.
બ્રહ્માનંદ અખાજીને ભેટયા, જીવશિવના સશે મેટયા,
પોખ્યુ અદ્વૈત જ્ઞાન અપાગ, મુણુતામા હવે નિસ્તાર.
એવી સાખ્ય અનંત અપાગ, કહેતા રસનાએ પામુ નહિ પાર. ”

ઉપર વર્ણવેલા શ્રી કુવેગના દિવ્ય સંત જીવન ઉપરથી અને એમની અગાધ બોધમય વાણી ઉપરથી નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી કરુણાશંકર મહાગજ અર્વાચીન ગુજરાતના એક સિદ્ધ કોટિના મહાતુલાવી પ્રતાપી સંતપુરુષ હતા.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ

(૪ સ ૧૭૭૬—૧૮૪૩)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; જમાદારી; ધીરા અને નિરાંત ભક્તનો
સત્સંગ

વડોદરામાં એક યશવતગવ ગાયકવાડ નામના મરાઠા સરદારના કુટુંબમાં શ્રી બાપુસાહેબનો જન્મ ૪ સ ૧૭૭૬માં થયો હતો. બાળપણથી તેમનું હૈયું હગ્ગિ ગી હતું અને ભજનનો તેમને શોખ હતો તેમણે બહુ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો ન હતો, પણ વડોદરામાં લશ્કરી નોખરીમાં તેઓ જમાદાર તરીકે કામ કરતા હતા પોતે અહર્નિશ ભજનમાં મસ્ત ગહેતા હોવાથી નોકરીમાં વાગવાનું બૂલો થતી હતી, અને તેથી તેમનો દડ પણ થતો હતો આથી તેમણે નોકરી છોડી દીધી અને સત્સંગમાં ગહેવા લાગ્યા પ્રથમ ગોહડામાં પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરતા તેમને ધીંગ ભગતનો પરિચય થયો અને તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું પછીથી તેઓ નિગત ભગતના સત્સંગમાં આ-આ બંનેને ગુરુગોવિંદ તરીકે પૂજીને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેમણે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેમના ભજન પ્રાચીન કાવ્યમાળા, પુસ્તક હોય પ્રસિદ્ધ થયેલા છે

મત જીવન :—કસોટી, ભજનકીર્તન અને ઉપદેશ તથા ભજનરચના

આત્માનુભવ થતા તેમની ખ્યાતિ આસપાસ પ્રસરી હતી નરસિંહ મહેતાની માફક હેડ હગ્ગિજનના આગ્રહથી એ વખત તેઓ હગ્ગિજનવાસમાં ભજન કરવા ગયા, કાગણુ કે તેમનામાં સમ્મદિષ્ટિ હતી.

તેમની આખમા ઉચ્ચનીચનો ભેદબાવ જ ન હતો પણ આ પ્રસંગથી વડોદરા મહમદવાડીમા વસતા તેમના પિતાએ તેમને ઘગ્ગલા કાઢી મૂક્યા અને તેમની પત્ની પણ તેમને બગડેલા બાણીને તેમને તજીને પિયેગ ચાની ગઈ આથી તેમને સસાગ ઉપર પૂર્ણ વગગન આની ગયો, અને પછીથી પોતે લજ્જાનાનદમા મસ્ત ગઈને એકાકી જીવન ગાળતા હતા અને લજ્જાનો ગ્યતા હતા તથા પોતાના સત્સંગમા આવનારને પરાભક્તિનો બોધ આપતા હતા જીવનના આ કટોકટીના પ્રસંગનું સુદર વર્ણન તેમણે પોતાના લજ્જાનમા કર્યું છે ઈ સ ૧૮૪૩મા તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા —

“ પાગસના સંગ થઈ પથ્થર જેને બગડ્યો,
થયો પાગસ તે જણે કોક જાની રે,
નિરાત સંગ થઈ બાપુ જેને બગડ્યા,
જેણે આત્મા લીધો છે બાણી રે ’

તેમના સતજીવનની આટલી આખી કગીને તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની મીમાસા કરીશું

સિદ્ધાંત—જગતગદ, વસ્તુ : એક અનંતાદૈત પગ્ગલા
સિવાય બીજું કશું નથી

પોતાના શરૂદેવ શ્રી નિગતની માફક શ્રી બાપુસાહેબ સિદ્ધાંતમા અજાતવાદી છે —

“ અખડ એક આમા રે, બીજુ બાકી સર્વે ધૂળ,
બાપુ કહે ભગ નામને રે, કાચી કાયા આકડાનું નૂર ”

*

*

*

સારાશ ૬, એક અનંતાદૈત પગ્ગલા જ સત છે, અને “ જીવ,

જગત અને ઈશ્વર "ની ત્રિપુટીનો ભેદ વસ્તુમાં કલ્પિત છે, અસત છે, માત્ર મૃગજળવત્ મધ્યે વ્યક્ત છે; આદિને અંતે નથી :—

“ ચૈતન્યમાં દશ્ય કલ્પયુઃ, જાણે અધતણું એ મૂળ,
ચૈતન્યમાંથી કલ્પના છૂટવી, મુકિત જાણે સમૂળ. ”
(બાપુસાહેબ ગાયકવાડદેવ કવિતા. પૃ. ૧૬૬.)

“ ઉપાડીયું એક હાથમાં લઈ ફેરવે જાળ અપાર,
અગ્નિચક્ર નહીં પણ ચક્ર દેખારો, મિથ્યા એ વિચાર;
ભ્રમ છે એવો રે—
ભેદ સમજ્યો તેને ભ્રમ ભાગ્યો, બીજને જાગ્યો અપાર. ”
(બાપુ; પૃ. ૧૭૫-૭૬)

“ સંસાર સાગર મૂળે મોટો, જાનીને મન છે ખાડ. ”

સારાંશ કે, જાનીની દૃષ્ટિમાં આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એક અનંતાદિત બ્રહ્મનું જ સર્વત્ર સર્વમાં દર્શન થાય છે; માત્ર અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં ભેદ હોવાથી સંસાર તેને બંધનકર્તા નીવડે છે. બ્રહ્મનિષ્ઠાથી જ મોક્ષપદનો સ્વાનુભવ સાક્ષાત્કાર થાય છે.

ત્રિપદી સાધનામાર્ગ :—ચૈરાગ્ય, ભક્તિ અને જ્ઞાનનિષ્ઠા

આ પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે તેઓશ્રી પોતાના ગુરુદેવ નિરાંત મહારાજની માફક ત્રિપદી સાધનામાર્ગ દર્શાવે છે. :—

“ હરિ વસ્તુ તારણ તરણુ. ”

સારાંશ કે, બાહ્ય સ્થિતિ કિંવા બ્રહ્મનિષ્ઠા જ જીવાત્માને આ સંસારમાં તારનાર છે. માટે આત્મા-પરમાત્મા સિવાય અનાત્મ

વસ્તુ ઉપરનો રાગ દિલમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. મોહશય એ જ મોહ. તેથી જાણ ત્યાગ કરતા અંતસ્ત્યાગનું જ મહત્ત્વ વિશેષ છે :—
 “ માયા ભક્તિને આઘનું વેર, ભક્ત ઉપર ધણીની મેહેર. ”

* * *
 “ અલખને જોળી કહાડે તેને તો કહીએ જોગી,
 ગમે તો બાવા યાવ કે રહે જોગી ”

(બાપુ. પૃ. ૫૫)

* * *
 “ જોળખ્યું આપ, મળ્યો તાપ. ”

(બાપુ. પૃ. ૫૩)

“ થાય વાસનાનો ભંમ, ત્યારે ચહે અખંડ રંગ. ”

સારાંશ કે, મુમુક્ષુએ સૌથી પ્રથમ જીવનનો પ્રવાહ જાહેલવો જોઈએ. પોતાના પામર વિષયો પ્રાકૃત જીવનને વૈરાગ્ય દ્વારા—નજીમોડ થઈને સંસ્કૃત કરવું જોઈએ. જગતમાં વસ્તુતઃ આહ્વાય અને કૃપણ—એવી બે જ ભતિ વિષમ્ભાન છે. આહ્વા-પ્રવાહ તરફ જનાર તે આહ્વાય અને માયાના પ્રવાહમાં ખેંચાનાર તે કૃપણ. મુમુક્ષુએ ઇંસદૃષ્ટિ ધારણ કરી સૌથી પ્રથમ ‘ દિજ ’ કિંવા આહ્વાય થવું જોઈએ. અવસ્થા ઉપર તીવ્ર વૈરાગ્યથી જ ત્રિપદી માર્ગનો પ્રારંભ થાય છે. જીવની ઉચ્ચ ગતિ માટે બીજો કોઈ માર્ગ જગતમાં છે જ નહીં. મહાત્મા ક્ષાઈસ્ટના વચનનો આ જ ભાવ છે :—

“ Born again we all must be,

If the kingdom we shall see. ”

The Bible.

આત્મા—પરમાત્મા જ આખરનું સત્ છે—આત્મા જ સર્વનું સ્વરૂપ છે. આ નિવૃત્તિની ખરી અને પૂરી સમજણ માટે મુમુક્ષુએ—દિજ જીવાત્માએ શરૂનું શરણ લેવું જોઈએ. ત્રિપદી માર્ગનું આ

બીજું પગથિયું છે, કાણુ કે શુરુ વિના જ્ઞાન નહીં અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં. વળી આ જ્ઞાન શુદ્ધ ચિત્તમા જ—દિવ્યમા જ રહે છે, અન્યત્ર નહીં. બાપુ સાહેબ કહે છે કે—શુરુમુખી જ્ઞાનથી જ અને શુરુમ જના અજ્ઞપાજ્ઞપથી મુમુક્ષુ પન્મપદને પામે છે :—

“શુરુએ જ્ઞાન બતાવ્યું શ્રીમુખ, મારું મટી ગયું જન્મમગણતું” દુ.ખ. ”
(બાપુ પૃ ૫૩)

*

*

*

શમદમ અને જપતપથી, શુરુમ જના અજ્ઞપાજ્ઞપથી અ તે દેહાધ્યાસ ગળી જાય છે અને અ તરમા આત્મ જ્યોતિનો પ્રકાશ થાય છે આત્મદર્શન થતા મુમુક્ષુને સ્વપદ સમજાન છે કે આ બાપુ ચેલ્લ છે—એક અનતાદેત પન્મજ્ઞ જ સર્વમા વિલસી ન્હો છે આમ જીવમ્મહાકન અને જગદ્ એકાત્મ્ય અનુભવમ્મ થતા સંગિતા સાગરમા ભળે તેમ જીવ સ્વય સચ્ચિદાનંદ બની જાય છે અને નિજાનંદમા મગ્ન રહે છે —

“સ્વાતુ” હતું તે સમાર્ધ ગયું, સુગ્તા થઈ છે એકતાર રે,
સંગિતા સિંધુમા મળી ગઈ, પગમા પામી ભગતા રે
બાપુ પધાર્યા સ્વધામમા ”
(બાપુ પૃ)

*

*

*

આત્મસિદ્ધિ માટે બાપુસાહેબ મુમુક્ષુઓને ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે નિપદી સાધનામાર્ગ દર્શાવતા હતા અને અનેકના જીવન તેમણે ઉન્નત કર્યા છે કહેવાય છે કે તત શ્રી પ્રીતમદાસ ઉપર બાપુ સાહેબના ઉપદેશની ખૂબ અસર થઈ હતી.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સતજીવન ઉપગ્યા તેમજ તેમના સિદ્ધાન્ત સાધના ઉપગ્યા સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી બાપુસાહેબ ગાયકવાડ અર્વાચીન શુજાતના એક આત્માનુભવી મહાન સતપુરુષ હતા

શ્રી રાણીમા

(ઈ સ. ૧૭૪૫-૧૮૪૮)

રાણીમાનો જન્મ અને પ્રભુમય જીવન :

વીરાભગતનું ધણુ પ્રભુએ ચાચું, અને જીવનમાં પરિવર્તન :

સોરઠી સતોમા અગ્રગણ્ય એવા શ્રી ગણીમા (કિંવા બાઈમા) ભગવાડ કોમમા ઈ. સ. ૧૭૪૫મા હુણસરિયા ગામમા જન્મ્યા હતા. તેમને હગિ હાજરાહજૂર હતા અને તેથી તેઓ મીંગબાઈના અવતાર ગણાતા હતા. ગણીમાના પિતાનું નામ ' વીગભગત ' અને માતાનું નામ ' પુણબાઈ ' હતું. ગણીમા નાનપણથી જ પ્રભુસેવામા તથીન રહેતાં હતા ' ન કરવા ઘરે કામ ન દોવા હોય અને ન વાળવું વાસીકું. ' હરદમ હગિભજનમા જ લીન. રાણીમાના પિતા વીગભગતને આગણે દરોજ સતસાધુઓ આવ્યા જ કરતા હતા. એક વાર સાધુઓ હરે ચઢ્યા કે વીરાભગત અમારી સાથે એક પત્રે ખેસી છાસુ પીએ તો જ જમવું. વીરાભગતનું ચિત્ત ચગવા જતી ગાયોના ધણુમા હોવાથી રાણીમાએ ધગમાથી બહાર આવીને કહ્યું—' બાપુ, દેવગવાળો ગાયોની સંભાળ ગખરો શા માટે ચિંતા કરે છે ? ગોકુળિયામા ચારતો અને હુણસરીયામા પણ ચાગશે. તમ તમારે જમવા ખેસી નવ. સતોને ચાલવામા નકામી હીવ થાય છે. આથી વીગભગત ગાયોને ખૂની જઈ સતો સાથે ભોજન લેવા ખેસી ગયા. ગાયોનું ધણુ ખેતરે ખૂદતું છેક સીમાડા સુધી પહોંચી ગયું. એક ખેડૂતની નજરે આ દ્રશ્યો કેર પડી

ગયો. ખેડૂતે ડોસાજી દરબારને ફિર્યાદ કરી કે બાપુ ! ગજબ થઈ ગયો. આથી દરબાર મારતી ઘોડીએ સીમાડે ગયા. જ્યેષ્ઠ તો તમામ ગાયો શાનિથી ગૌચરમાં ચગતી હતી; અને વીરાભગત હાથમા લાકડી લઈ બેઠો હતો. વીંગસ્વરૂપી ભગવાનને જોઈને દરબાર એટલા બધા મુગ્ધ બની ગયા કે તેમને ત્યાથી જવાનું મન જ ચલુ નથી. ડોસાજીએ ગામમા પાછા ફરતા ઉતાવળે પગલે આવતા વીરાભગતને જોયો અને બોલ્યા—
 “માણું, આ શું કોતક !” મર્મ પામતા ઘોડા ઉપગ્રથી બિતરી વીનના પગમા પડી ગયા. વીંગભગત દેહબાન ભૂલી ગયા અને જાગ્રત થતા દરબારને કહેવા લાગ્યા કે મારા માટે દાકરને ૫૦૦૦ વર્ષ પછી જોવાળી બનવું પડે એવો પ્રસંગ હવે આવવા દઈશ નહિ. લુણુસરીયાથી વીંગભગત કેગળામા રહેવા આવ્યા અને ત્યા પ્રજુના સ્વપ્નાનુસાર તેઓ પ્રજુના કલિ અવતારના પાત્ર ઘોડા લઈ આવ્યા. પાત્ર સ્વરૂપેને પૂજામા પધગવનાં ગણીમાએ મંદમંદ હસીને કહ્યું કે—“ બેસતા તો આવડે છે; પણ રાજ ! બેસી જાણજો. ગણીના ઘરમા ગજબના લાવશે મા, પણ અભ્યાગત સંત ભૂખ્યા ન જાય એટલી ખજા લેતા રહેજો; અને કામ પડે ત્યારે આવજો. મોટા કરો છો, મોટાઈ નિભાવજો.” આમ કેગળા સંતોનુ ધામ જેવું બની ગયું હતું. એક વખત વાકાનેર શ્રી રઘુનાથજી મંદિરની ગાદી માટે મહંતની પસંદગીનો પ્રશ્ન બેઠો થયો હતો. ગજ સાહેબના આગ્રહભર્યા આમંત્રણથી સંતદર્શનની અલિલાયાએ રાણીમા વાકાનેર ગયા હતા. ‘ ગજહડ ’ અને ‘ સંતહડ ’ના ગજમાહથી મામલો કટોકટીભર્યો હતો; પણ ગણીમાએ સૌને શાત પાડી સમાધાન કગવ્યું હતું. પછી સૌ સંતને કેગળા નિમંત્રી ગણીમા ઘેર આવ્યા. કેગળામા એક અકવાલિયા સુધી સૌ સંતોને રાખીને ગણીમાએ તેમનું લાવલીનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું હતું. આ બધું કોણ લાવે છે ? કયાથી આવે છે ? અને કોણ વ્યવસ્થા કરે છે ? તેની કોઈને કશી ખબર પડી નહીં.

લાલાલગતને પ્રોત્સાહન અને સહાય

એક વખત વાંકાનેરથી રાજકોટ જતાં ‘સિંધાવદર’ સ્ટેશન છે- ત્યાંથી પૈસાની મુજબણથી રાણીમા પાસે લાલાલગત આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે— મા ! ઠાકરને શરણે આવ્યો છું. વ્યવહારનો બોલો લાલિયાથી હવે નથી બિપડતો. તેમાયે વાકાનેરના ઠાકરની કોરીઓએ તો હદ વાળા છે. રાણીમાએ કહ્યું—લાલા, તારા જેવા રાજના લાડકડા માટે આમ બોલવું શોભતું નથી.” લાલાએ કહ્યું—“ શોભે કે ન શોભે, બાઈમા ! મારું ગળું ફેવડુંક ! ” ઠાકરે જ ભાર મૂકતાં વિચારવું જોઈએના ! મારા જેવા પારેવા પર પાવાગઢ મૂકવો એ શું બરાબર છે ? થાક્યો માવડી, ઠાકરનો ઉપર મૂકી સિંધાવદર જવાનો જ નથી. બાઈમા તેની ત્યાગવૃત્તિ જોઈ થોડીવાર ગંભીર ભાવે તેના તરફ જોઈ રહ્યાં અને પછી કહ્યું—“ લાલા, બાપ ! જ ઠાકર તને વ્યવહારની ચિંતામાંથી મુક્ત કરે છે. સિંધાવદર મૂકી જ્યાં જઈશ ત્યાં ઠાકર ભેળો રહેશે. પથ્થર પાસેથી અપાવશે. તારી કોરીઓ તો અપાઈ ગઈ જ સમજ; અને બન્યું પાણી એવું જ. આથી માની આરા માથે ચઢાવી બીજે જ દિવસે લાલાલગત પોતે સાયલા જઈ સ્થિર થયા. ત્યાં ઠાકરે લાલાજીના અનેક પરચા પૂર્યા. સાયલાતું સ્થાન આજે પણ ઉત્તતભાવે સોરઠી જનતા સમક્ષ લાલચશગાથા ગાઈ રહ્યું છે.

મહાન સંતમેળો અને અખૂટ રિદ્ધિસિદ્ધિ

એક દિવસ મોટાંબેન રૂડીમાની પ્રેરણાથી રાણીમાએ પોતાના મોટા બાપુ, બાપુકાકા, માજી, સુરુપની અને ગુરદેવ પાછળ એક મોટો સંત-મેળો ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કંકોત્રીઓ લખાઈ ગઈ અને મોટા ગંભીર પાયા ઉપર તૈયારીઓ થઈ રહી હતી; પણ રાણીમા ઉપર જરાયે ભાર નથી. પોતે કહેતાં કે માનવીનો કાર્ય કરવામાં અધિકાર છે, ફળમાં નહિ. મારા માટે તો કર્મ પણ નથી. મારો રાજ અને મારાં પેઠે

“ જોઈ પહેરાવે આઈ પહેર, જો દે સોઈ ખાઈ...
 મેરી ઉનકા ગ્રીત પુરાની, ઉન ખીન પલ ન સ્હાઈ...
 જહાં બેઝાવે તિમહી બેહુ, બેચે તો ખીક જાઈ...
 મીરાં કે પ્રજુ ગિરધર નાગર, ખાર ખાર ખલિ જાઈ... ”

આટલું બોલતાં બોલતાં સમાધિ થઈ ગઈ. ભાવાવેશ જિતરતાં મા એ કહ્યું—અખ્યાસથી ધીરે ધીરે શરણતાની ભૂમિકાએ પહોંચાવ છે; અને આખરે આત્મનિવેદન કે સર્વસ્વાર્પણ સુધી લક્ષિતનો પ્રયાત્ર વધી જાય છે. એટલે જન્મ, જીવન અને માનવતા સફળ થાય છે. સંતમેળામાં બેઢદ માનવમહેરામણ ઉતારાયો હતો. આથી ભક્તમંડળ-સહ આપીને દાના આપાએ રાણીમાને કહ્યું—“ મચ્છુમાં પાણી ખૂટી ગયાં છે; ” અને વિસામણે કહ્યું—“ તારો માલ સવારે એક પીરસણે લીડી જશે. ” આથી રૂડીબાઈએ કહ્યું—“ રાણી, ઠાકર કહે છે જીડ ! એક-વાર લંડારમાં અને નદી તરફ આંટો મારી આવ ”. રાણીમા બોલ્યાં—“ મારી તો ખસા જાય છે ! એને જાનુ હોય તો ભલે ઈ જાય. આજ મારા રાજને ખબર પડશે કે ભરવાડને આંગણે કેટલી વીશું ’યે સો થાય છે. ” એટલામાં દોડતા શ્વાસે એક જણે આવી કહ્યું કે—દોડો, દોડો, ધરેધરા જિલરાઈ હાલ્યા. ’ એટલે રાણીમા બોલ્યાં—એમાં કીયો પાડ ઠાકરે કયો. આપણે જ ભાર તાણી તાણીને એને ખગાડીએ છીએ. રાજ તો કહી ગયા છે કે—“ અનન્ય ભાવે ભજન કરતો માનવ મારામાં જોડાઈ રહે તો તેના યોગક્ષેમનું વહન હું કરું છું. ” બધું ’યે ભક્તમંડળ આ વચનો સાંભળીને શાંત થઈ ગયું. જાતિપ્રાંતના ભેદભાવ ભૂલીને બાઈમાના હાથે જમીને સૌ તૃપ્ત થયાં. મેળાના અતિ કેટલાક રાજવીઓએ અને ભાયાતોએ સંતસકારની સગવડ માટે ગામો તથા જમીનના દસ્તાવેજો આપ્યા. આ બધા વિવેકના જવાબમાં રાણીમાએ કહ્યું, ‘ ઠાકરને રાજ બનવું નથી. દેવળવારો રાજનો રાજ છે. તેના છોડ માટે આપતા હો તો

તેમા પાપ કરે છે તમાગ જેવા જે ઠાકગના છોડને ખનાવવા હોય તો તમારી મગ્જ 'આથી ગજવીઓ અને સૌ માના આશીર્વાદ લઈને પોતપોતાને સ્થાને ગયા આ મેળાના વર્ણનોના અનેક લોકગીતો ગ્યાયા છે ગણીમાને ગમ લગત અને લખુ લગત નામે જે પુનો હતા તેઓ ઠાકગને ખોળે પરમ આનંદથી હન્ગિણુ ગાતા સતસેવામા સમય વીતાવતા હતા

ઢેરાળા છોડી રાજકોટ ગમન

હવે એકવાગ એવુ ખન્સુ દે કામદારની લભેગણીથી ઢેરાળા ઠાકોરે માફ કરેલી ગાયની મસવાડી લેવા હુકમ કર્યો કામદારે જાતે જઈને ગણીમાને હુકમ વાચી સંભળાવ્યો એટલે ગણીમાએ કહ્યું — “ જા, તારા ગજસાહેબને કહી દેજે કે સાધુલકતોને કોઈ દેશ કે ગામ પર મોહ હોતો નથી બધીયે ભૂમિ ગોપાલની છે, રાણીનો ઠાકગ આજે જ ઢેરાળા મૂકી દે છે ” આધુ કહીને રાણીમાએ પોતાના પુત્રપત્નિવાગને કહ્યું કે— ગમ, લખુ, ગડપ કરો બાપ ! જે જે, ભેળા એક વાલની ગળી પણ આવી ન જાય હો ! આપણે બધુયે રાજસાહેબને મસવાડીમા આપી દીધુ છે કમાડ સુદ્ધાત વાસવાના નથી આટલુ ખોલીને ઠાકગને લઈને પોતે પત્નિવાગસહ કેગળા છોડી દીધુ મહાજને ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ સેકાયા નહિ ઢેરાળાથી રાજકોટ આવતા ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભાભાજી ગળે તેમનો ખૂબ ભાવથી સત્કાર કર્યો બધી જાતની અતુકૃણતા કરી આપીને કહ્યું — “ મારુ ગજકોટ તમાગ પ્રતાપે તીર્થધામ ગણાશે સત્સંગ વધતા મારી પ્રજા વિવેકી, વિનયી અને સન્માર્ગગામી થશે ” પણ ગાયો ઉપગનો મોહ રહી જવાથી રામલગત અન્નજળ લેતા નહીં માએ કહ્યું — “ ગમ ! શુ હજી તને કેગળાનો મોહ જતો નથી ? ” રામે કહ્યું — “ મા ! તમે તો સાગપેટા ગ્યા એટલે કાઈયે ન લાગે,

પણ માલધારીને મનથી માલના મોહ તજતા નથી. " એટલે માએ કહ્યું—“ વાર, બેટા ! જમી લે, હાકર તારી ગાયો કાલે સવારે લાવી આપશે. ” પછી માના ચરણની રજ લઈ રાજ થઈ રામે ભોજન કર્યું અને બીજે દિવસે સવારે ચમત્કારિક રીતે બધીયે ગાયો રાજકોટ આવી ગઈ ! એટલે રામભગત માને પગે હાથ નાખી બોલ્યા, “ મા તેં હાકરને ખરેખર વશ કર્યા છે. તારા બોલેબોલ હાકર પાળે છે. મને આ ગત નહિ શીખવે ? ” માએ કહ્યું—“ રામ ! બેટા ! આ શીખ્યું શિખાય એવું નથી. ટૈયાઉંકેલની વાત છે. ભાવભૂખ્યો ભગવાન ભાવ જોઈ દોડતો કામ કરે છે. જે દી વું તારાપણું ભૂલીશ તે દી હાકર તારો થશે. ભક્તિ કરવાથી ભક્ત થવાય છે. ” થોડા સમય પછી વાંકાનેરના રાજાને પોતાની ભૂલ સમજતાં લુણસરીઆના ભાયાતો, વાકાનેર મહાજન અને રાજકોટ ઠાકોરસાહેબ સાથે તેઓ રાણીમા પાસે આવ્યા અને ક્ષમા માગી પાછાં આવવા આગ્રહભરી વિનંતિ કરી. રાણીમાએ કહ્યું—“ રાજસાહેબ ! હું ક્યાં રિસાણી છું ? દુઃખ માનશે નહિ; પણ રાણી જીવતાં ફરી કેરાળા આવે નહિ. એક વાર કરેલા નિર્ણયમા ફેરફાર કરતા અમે ભક્ત લોકોને આવડતો નથી. વાણિયાગત મહાજન કે રાજાને પરવડે. ” વાંકાનેર હાકોરે ગળગળા થઈ જઈને કહ્યું—“ મારી ભૂલથી મારું માથું નીચું નમી જાય છે. ગૌચર ખેડવાથી પણ લયંકર પાપકર્મ સંતભૂમિ ખેડવાનું પાપ મારા માથા પર ચઢી ચૂક્યું છે. ” આથી પ્રસન્ન થઈને રાણીમાએ કહ્યું—“ મહારાજ, મારી રૂઝીણહેન અને તેનો પરિવાર વાંકાનેર થઈ કેરાળે આવશે અને ત્યાં જ રહેશે. તેને સત્કારજો, સંભાળજો અને હું નથી આવી શકતી તેનો ખેદ કરશે નહિ. મારો મૃતદેહ કેરાળામાં સમાશે. ” આ શબ્દોથી સંતોષ માની વાંકાનેરના રાજાની પાછા ફર્યા; અને પ્રમુદ્ધપાથી રાણીમાના તમામ કુટુંબીજનોનું જીવન થાળે પડી ગયું.

માળિયાથી પ્રભુમૂર્તિની ચમત્કારિક પરરામણી

હવે એક વખત પોતાના પુત્ર ગમને પાસે બોલાવી માએ કહ્યું,
 “ બેટા ! તારા બાપુને સમાયે વગસ થવા આવ્યું નાતનીતિ તો કરી,
 પણ હવે થોડી ચતરીતિ આપણે કરી જોઈએ થોડા સતો જમાડીએ
 અને ભાગવત કે ગમાયણુ પાઠવાયું કરાવીએ ” ભાગવતની કથા
 શ્રવણ કરતા રાણીમા ભાવાવેશમાં આવી ગયા તેમને શ્રી કૃષ્ણપ્રતિમા
 પૂજવાનો ભાવ ધઈ આ થો વેગને ખાળના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ
 વ્યર્થ મનોગત ભાવ જણના શ્રી દેવકીનંદને કહ્યું — “ મારું સ્વરૂપ
 માળિયા મ દિગ્ગમ છે, ત્યા જઈ લઈ આવો અને પૂજો ” — એની આજ્ઞા
 થતા તે સેવા પોતે માળિયા ગયા, પણ ત્યાના દગબારે એની શન્ત કરી કે
 જો હાકોગળ મ દિગ્ગમથી સ્વયં પોતાની મેળે ચાનીને તમારી ગોદમાં
 આવી બેસે તો સુખેથી લઈ જઈશ । હો આ વાત આખાયે માળિયા મા
 પ્રસરી ગઈ આથી મ દિગ્ગ આગળ માનવમહેશ્વરમણુ ઊભગયો માળિયા
 દગબાર હાકભારી, બે જમાતના આગેવાનો, મિયાણા સંપ્રદાય અને
 નગરોડ મ દિગ્ગમ આવ્યા પછી દગબારે ગણીમાને બોલાવવા હુકમ
 કર્યો થોડી વારે પોતાના પુત્ર ગમ અને ભાઈ ઘેનારામ સાથે ગણીમા
 મ દિગ્ગમ આવ્યા મ દિગ્ગના પગથિના ચડતા વૈષ્ણવોએ ગણીમાનો
 જયનાદ કર્યો એટલે ગણીમા બોલ્યા “ હાકનો જય બોલાવો બાપ !
 મારો જય ન હોય ” આથી લોકાએ લગનાનના જયધોષથી યોગાન
 ગમની મૂંઝુ આસ્તિક અને નાસ્તિક-બધાયે હવે શુ થાય છે તે જોવા
 થ બી ગયા દગબારે ગણીમાને કહ્યું — “ આ ગ્લા લગવાન, લઈ જવો
 આવના હોય તો ” આ શબ્દો સાંભળી ગણીમાએ પ્રભુની મૂર્તિને
 ઉદેશીને કહ્યું — “ પધારો પ્રાણેશ ! ગધાવડ ! તારી સ્તુતિ કરવા મારી
 પાસે શબ્દભાગ કરાધો હોય । મારા ગસરાજ ! નામાની બાપરી
 બાવનાર, ત્રિલોચન બની ઘાટ ઘડનાર, પ્રહલાદને સ્તબ ચીરી નક્ષનાર,

નિલોપ સ્વામી ! સાચ્યા લાવે સ તો સે-ચા હોય, તારા ગુણો તારે
 ભરેસે ગાયા હોય, તારા ભક્તોને કપટ વગર માગ માન્યા હોય, હર્ષિ-
 શુરુતતથી પડદા ન નાખ્યા હોય તો પધારો, માગ રાજ ! તમારી
 દોહ તો લાગ ગળજો પગલિયુ ઉપારો ! ”—આની સ્તુતિ કરતા
 પણ મૂર્તિ ચનાયમાન થઈ નહિ એટલે રાણીમા બોલ્યા—“ કાનુકા !
 હવેની કાળપ કાળજ સુધી ઉનાગતા નહિ રેશવ ! કૃષ્ણ સામે કંઈક
 થયું સારું નહિ ! ’ બાઈમાના આર્નનાદથી પ્રભુ હમ્યા એટલે ગણીમા
 પાછા હજ્યા અને બોલ્યા—“ માગ કોડાલા ! મને કલાવવામા શી
 મજ આવે છે ? ” આવું કહેતા જ પ્રતિમા સિંહાસન પરથી નીચે
 જીનરી અને લોકો પ્રેમમા પાગલ બની નાચવા લાગ્યા જયનાદોથી
 મગન ગાજવા લાગ્યું ગણીમા પાછા હડતા જ ગયા, અને પ્રતિમા
 આગળ ચાલતી જ ગઈ છેક પગથિનાની ચોટી સુધી બંને આન્યા !
 એટલે રાણીમા બોલ્યા—“ બસ ! બસ ! માગ વહાલા ! બહુ ચાલ્યા
 આવો, આવો, ગણીના હૈયાના હી ચકે ણિગળો ! માગ રાજ ! ઘણે
 દિવસે સભાજી લીધી ” શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની શ્યામ બસીધર પ્રતિમા
 રાણીમ ના હાથમા સહુ જોતા કૂદીને ચઢી બેઠી દગબારે ગણીના પગમા
 પડી ક્ષમા માગી ગણીનો ગજ તેના હૈયામા ચપાયો હમ્મરે કંઈમાથી
 જયનાદો ગાજવા લાગ્યા ઘડીભર નાસ્તિકતાને દેશ મૂકી નાસી જવું
 પડ્યું ગમ માના તેજમા અબ્બઈ દમ થઈ ગયો મહિં પાસે વેલ
 મગાની તેજ વખતે પ્રતિમાને તેમા પધગવી ગણીમા તેમા બેમી ગના
 રાજ અને મહાજને રોકવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ વ્યર્થ રામ ભગત
 તથા ઘેનાગમ માટે બુદ્ધે સિંગમ મગાની તેમા બેસાડી ગણીમા ગવાના
 થયા. માળિયાથી જગથળા આવતા ગસ્તામા એક દિવસ ગણીમા
 મીઠા ભગતની જગ્યામા સકાયા મીઠાએ વૈયા બાળ્યા હતા તે વડ પણ
 રાણીમાએ જોયો માળિયાના વિજય સમાચારે જગથળા ગામ ઘેનું

બન્યુ હવે મીઠા લગતે પોતાના શુરદેવ ગણીમાને નમન કરી કહ્યું—
 “મા ! તમે તો કલિકાલમા સત્યયુગ વર્તાવ્યો ! સતસમાજની લાજ
 ગાખી એક જ પડકારે હજારો નાસ્તિકોના મન ધર્મ તરફ વાળ્યા !

બગથળામાં મળેલો બાળક ‘ નરભેરામ ’ સજીવન કર્યો

ગણીમા બગથળા આવતા તેમને મળવા તેમની બાગસખી મ દિગ્ની
 પૂજગણુ ગોમતીબાઈ અને તેના પતિ ગોવિંદગમ આવ્યા ગોમતીની
 આગળીએ નગ્નેગમ નામે પાચ વર્ષનો બાળક જોઈ ગણીમા ગજ થયા
 બાળકને ઉપાડી ગણીમા બોલ્યા—“અ-ચા રામાનદી ! લકા થજે હો !
 બન્યુ એવુ કે આ વખતે બગથળામા કોલેગ ચાલતો હતો આથી
 એકાએક કોલેગ થઈ આવવાથી ગણિના માર વાગ્યે નગ્નેગમ મગણુ
 પાગ્યે ગણીમા સતસેવામા રોકાઈ જવાથી લગલગ ગણિના નણુ
 વાગતા નગ્નેગમની ખમગ જેવા ગયા ગણીમાને જોતા જ ગોમતી
 ગડી પડી. આથી ગણીમાએ કહ્યું—“ગાડીબહેન ! આ તો નાટક છે !
 આને જ મહાત્માએ સસાગ કહે છે રેવાથી કે દગ્ગગવાથી જગતના
 નાટક અટકતા નથી એ તો સમજવાથી જ અટકે છે અથવા થવા છતાં
 અસગ ઉપજવતા નથી ! ગોમતીએ કહ્યું—“ગણીબહેન ! હું નગ્નેગમને
 રોતી નથી રોતુ તો એટલા માટે આવે છે કે આપ જેવા અમર્થ
 અમાગ ગાકને ઝૂ પડે આવે ત્યારે હું અલાગણી પાણીનો કળશિયો ભરી
 પાવા યોગ્ય ગહી નહિ વળી ન-ભેરામ સાજે જ કહેતો હતો હ મા !
 માસીને જમવાનું કહી દેને હજી આ બોલના પડધા પૂગ સમાયા નથી
 ત્યા તો મારો બાહુડો હાવી નીકળ્યો એને માસીના હેત પણુ રોકી શક્યા
 નહિ ! ”—“ગોમતી ! તે માગ પગમા ધર્મની બેડી નાખી દીધી હશે
 માગ ધણી ! તારી મગજ ! ”—આમ કહી ગણીમાએ ગોવિંદરામ પાસે
 મ દિગ્મથી ચગણુમૂત મ ગાવ્યુ , અને ચગણુમૂતહાથમા લઈ બોલ્યા—

જન દેવળુવાળા, લાજ નખજે, માન નાથ ! હુ તો તારી ચગ્ગુજ છુ —
આમ કહી મરેલા નગ્ભેગમના મુખમા ચગ્ગુમૃત મુક્યુ એટલે નગ્ભેગમ-
મા ચેતના આની. જાળકે બેઠા થઈ કહ્યુ—“ મા ! મને ભોયટાદામા કેમ
સુવાડયોછે ? ” ગોમતીના હર્ષને પાગ ગ્હો નહિ તે બોની, બેટા તુ
મરી ગયો હતો માસીના પ્રતાપે જીવતો થયો છે ભાઈ, મામીને પણે લાગ
તાગ સદ્ભાજ્ય કે આને જગતની જીવતી જગતી શક્તિ અવતારી અહી
હાજર છે ” જાળકને પણે લાગતો અન્કારી ગોખા લઈ ગાણીમાએ
કહ્યુ—“ ભાઈ, ડાહ્યો થજે અને પૂન ૮૫ વર્ષ જીવજે સાધુસેવા કરી
કુળ તાગજે તારી મા અને જાપની સાગ કર્મો કરી આપો ડાગજે ”—
એમ કહી પોતે જગ્યામા યા પછી એક દિવસ જગથગામા ગ્હીને
ગાણીમા નાગ્દોટ આવ્યા

શ્રી ગાણીમાની વચનસિદ્ધિ

હવે એક વખત એનુ બન્યુ કે જસદણુ દગ્ગાગનો પુત્ર એલા ખાયગ
બળિયાના રોગમા અપટાર્થ થયો વેદ ડોંડતરોની દવાઓની અસર થઈ
નહી, એટલે એના ખાયગ હાજરને પાળે આવ્યા માએ કુશળ પૂછ્યા
કે—“ દગ્ગાગ, પરિવાર તો સુખી છે ના ? ” દગ્ગારે કહ્યુ—“ મા !
આલાને માતા બહુ નીજના છે આશા નથી ” માએ કહ્યુ—એલાભાઈ,
આલા ને ઠાકર આગમ કરગ દવળુવાળો શબ્દે આવનાજને દેલતો નથી
ધગ્માદા કરજે, અનાથને નિભાવજો અને સાધુસતના ચગ્ગુ સેવજો
જીઓને, આજના નવા નાજના નવા ગમમા જૂનવટ જીલાતી જાય છે ’
દગ્ગારે કહ્યુ—“ હજે મા ! પાચે આગજીઓ સગ્ખી નથી. મા ! મારુ
માત ગયે નહી હા ! ” માએ ભસ્મની ચપગી તથા દહી આપી કહ્યુ—
દગ્ગાગ ! ઠાકર સાધુ કરજે ’ દગ્ગારે કહ્યુ “ મા ! આલો જીવશે તો
દગ્ગાગ ઠાકરને પાળે રૂપિયો એક એક જસદણુ ભેટ આપતો. ” માએ

કહ્યું—“ હાકડ નાણાના શૂખ્યા નથી દગળાગ I વસ્તી તમ્હ હેત ગાખજો
એ તમારુ ગળઓનુ સાચુ તીર્થ છે, બાકી આ નાને જીની આચ
આવનાની નથી આલણુ મહોગજ કહેવાતા જસદણુને જીવણુ ગાખરો ”
માના વચન પ્રમાણે આલાને સારુ થઈ ગયુ અને આલા ખાચુ જીવતા
મુધી માસિક રૂ ૩૦ નીશ હાકડને ઉળરે આપના

આવી જ રીતે હજીવન જોષીનો દીકરો રાધવજી પણ માના
વચનથી મરણના મુખમાથી જીગરી ગયો હતો આ અને આવા અનેક
અમરકાન્ધિક પ્રસંગો બન્યા હતા અહીં તો માન થોડાક જ ઉદાહરણ
આપ્યા છે નાણીમાની નજરમા માગતારાનો કે ઉચ્ચનીચનો ભેદ ગણો
જ ન હતો તેઓ ખરેખર સોગંદી સતોમા શણગાર રૂપ હતા તેમના
પ્રતાપ અને આશીર્વાદથી અનેક સજ્જનો ભકત બન્યા હતા અને અનેક
ભકતો મહાપદ પામ્યા હતા

વિ સં. ૧૯૦૪મા ચૈત્ર સુ. ૧૧ના રોજ સ્વરૂપાનસ્થાન

૧૦૩ વર્ષનુ રાણીમાનુ વૃદ્ધશરીર હોવા છતાં તેમા વૃદ્ધાવસ્થાની
કરચબીઓ પડી ન હતી, આખનુ તેજ તેવુ ને તેવુ જ હતુ, દાંત અને
કાનમા અશ પણ રોગ ન હતો અવળત, વૃદ્ધ હોવાથી તેટલા પૂગતી
અશક્તિ આવી હતી વિ સ ૧૯૦૪મા ગમનવમીના રોજ માના
શરીરમા સહજ જવગ આવ્યો એટલે ગજની આગતી ઉતાગવા પોતાના
પુત્ર ગમને બોલાવી કહ્યું—“ બેટા ગમ I આજથી હાકડ તને સોપાય
છે. હવે તુ હાકડનો અને હાકર તાગ I ”—આમ કહી મા મ દિગમાથી
મટા પધાર્યા ગને જોજનથી પગવારી સહુ ‘મા’ પાસે આવીને બેઠા
એટલે ‘મા’એ કહ્યું—“ ભાઈ, એકાદશીની સવારે મારી મહાયાના થરો
તમે બન્ના સ પી એકમનના બની હાકડના ઘગની ટેન કગળો, સાધુસ તોને

જમાડી તેનો પ્રત્યાદ જમજો. તેમા તમાગ બન્ને લોક સ્વધરશે. કાર્તિ અને મોક્ષ મળજો. તમે વ્યવહારુ લાવને સ્વપનવત ગણી સેવામન જીવન જીવજો. આપણા જેવા માલધારી સમાજ માટે ‘સેવાધર્મ’ સર્વોત્તમ છે. સહેલાઈથી આચરી શકાય તેવો છે. મે આચરી અનુભવ્યું છે ” માના ઉપદેશના અંતિમ વચનો સાલણી ગમ ભગતે કહ્યું—“ મા ! કાલે અમે કોને પૂછી જાણકારી મેળવીશું ? અમારુ તો કલ્પવૃક્ષ હવે વૈકુંઠમા જાય છે. ” મા બોલ્યા—“ માગ દીકરા, એ તો દેવળ માનવીની ભ્રાતિ છે. નવાજૂના વસ્ત્રો જેમ દેહ-દેહીની સ્થિતિ છે સહુએ ગમ ગણે તેમ રહેવું જોઈએ. ” માની આજ્ઞા થતા સૌ સૌને સ્થાને ગયા. માન કહેવા છતા વહુઓ બાકા ગ્હી. તેમને હિંદેશીને માએ કહ્યું—“ મારી દીકરીઓ, તમે સૌ માગ જીવનનો અભ્યાસ કરજો અને તેવા થવા મથજો. દાકર તમારુ સૌભાગ્ય અખંડ ગણજો. દુકડો દેશો તો નામના રહેજો. ” આમ દશમ શાંતિથી પસાર થઈ ગઈ.

માના મહાપ્રસ્થાનના ખમર પડી જવાથી એકાદશીએ માના અંતિમ દર્શનાર્થે માનવ મહેગમણુ હિલગયો હતો. પ્રાતઃકાલમા ગમ પાસે સંતોનું ચગણામૃત મગાવી તેનું પાન કરી મા બોલ્યા—“ શી અમર ઔષધિ છે ! શી શાંતિ આપનાર મહાવસ્તુ છે ! ” આમ ચગણામૃતનાં ગુણગાન કરી મા બોલ્યા—“ સંતો, ક્ષમા કરજો મે તમોને દુલબ્યા હોય તો. ” “ રામ ! મારું અધૂરું કામ પૂરું કરજો બાપ ! માનના પ્રવાહમા તથાતો નહી. ” “ જય દાકર ! જય મહાગજ ! ” આટલું બોલીને ૐ શાંતિ —મા સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા. માની ધગ્ગા પ્રમાણે તેમના દેહને કેગળામા સમાધિસ્થ કરવામા આવ્યો.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સંતસેવામય ભક્તજીવન ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી ગણીમા પગ્માત્મપ્રાપ્તિ માટે પરાભક્તિ કેવા

ગોપી જેવી પ્રેમલક્ષ્ણા લક્ષિતને અને હરિગુરુસંતની સેવાને જ સર્વોપરિ માનતા હતા; અને આ સંસારવ્યવહારને કેવળ સ્વામવત ગણતા હતા. શ્રી રાણીમા ખરખર જ આધુનિક ગુજરાતના અતિ મહાન સંતસાધ્વી હતા. પરમાત્મા સાથે પૂર્ણ અભિન્નતા અનુભવતા અર્વાચીન ગુજરાતમા તેઓશ્રી અણ્ણે દેસાક્ષાત્ લક્ષિતનો અવતાર હતા. અર્વાચીન ગુજરાતના ભોસંતોમા તેમનું સ્થાન અ-દ્વિતીય છે.

શ્રી મોરાર સાહેબ

(ઈ. સ. —૧૮૪૯)

થરાદ (મારવાડ)ના રાજકુમાર, ગુરુદીક્ષા અને ગુરુવિરહ

શ્રી મોરારસાહેબ થરાદ નામના રાજ્યના રાજકુમાર હતા. એમનું મૂળ નામ માનસિંહજી હતું. સંતશ્રી રવિસાહેબના સત્સંગની તેમના હિપર એટલીબધી અસર થઈ હતી કે રાજ્યવૈભવને છુટ્ટ ગણીને વિ. સં. ૧૮૩૨માં રવિસાહેબ પાસે દીક્ષા લઈને તેમણે રાજગાદીનો ત્યાગ કર્યો હતો. પોતાનો વૈરાગ્ય દર્શાવતાં એક લજનમાં તેઓ કહે છે.—
“ મૈયા મારો મનવો હુવો રે વિરાગી, મારી લે' તો લજનમાં લાગી રે.”
(સોરઠી સંતવાણી)

પુત્રવિરહથી તેમનાં વિધવા માતા ગાંડા જેવાં થઈ ગયાં અને શેરખીમાં રવિસાહેબ પાસે આવ્યાં. આથી રવિસાહેબે તેમને માતા સાથે રહેવા આતા આપી પાછા મોકલ્યા; પણ મોરારસાહેબથી ગુરુવિરહ સહન થયો નહોતો અને તેઓ ખિમારીમાં પડ્યા. ગુરુવિરહ દર્શાવતાં પોતાના લજનમાં તેઓ કહે છે :—

“ ઔપધ પીધથી મારી મટે નહિ પીર,
રવિના દર્શન વિના અંત છૂટશે શરીર ;
અસાધ્ય રોગ મારો એસે મટી જાય,
મોરારને રવિસાહેબ મળે તો સફળ જીવન થાય.”

આથી તેમનાં માતાજીએ પાછા આવવાની શરતે રવિસાહેબ પાસે જવાની રજા આપી. ગુરુદેવ પાસે થોડા દિવસ રહીને તેઓ પાછા

પોતાની માતા પાસે આવ્યા. માતાનો સ્વર્ગવાસ થતાં મોરારસાહેબ પોતાના ગુરુદેવ રવિસાહેબ પાસે આવ્યા અને તેમની સેવામાં તલ્લીન રહેવા લાગ્યા.

જમખંભાળિયામાં નિવાસ અને સંતજીવન

એકવખત જમ ખંભાળિયાના એક ભક્ત વીરમજીની માગણીથી મોરાર સાહેબને સદ્ગુરુશ્રી રવિસાહેબે જમખંભાળિયા જવા આજ્ઞા કરી. આથી વિ. સં. ૧૮૪૨માં ખંભાળિયામાં આવીને ગુરુગાદી સ્થાપીને ત્યાં રહ્યા ; પણ જતી વખતે શ્રી મોરારસાહેબે શ્રી રવિસાહેબ પાસેથી વચન લીધું કે તેઓ અંતકાળે જમખંભાળિયામાં આવીને સમાધિસ્થ થશે. આ વચન અનુસાર વિ. સં. ૧૮૬૦માં શ્રી રવિસાહેબે જમખંભાળિયામાં આવીને જીવત્સમાધિ લીધી હતી. પોતાના આદર્શ જીવનથી શ્રી મોરારસાહેબની ખ્યાતિ આખાંચે સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસરી હતી. તેમના સત્સંગ અને દર્શનાર્થે આવતા નાનામોટા અનેક મુમુક્ષુઓનો તેમણે ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આથી આજે પણ મોરારસાહેબનું ખંભાળિયા કહેવાય છે.

વિ. સં. ૧૯૦૫માં સમાધિ અને ચમત્કાર

તેમના જીવનમાં અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ બની હતી. અહીં તો માત્ર તેમના સમાધિપ્રસંગનું જ વર્ણન કર્યું છે. વિ. સં. ૧૯૦૫માં તેઓ મહાપ્રયાણ કરવાને તત્પર થયા હતા. દૂરદૂરથી તેમનાં છેલ્લાં દર્શનાર્થે લાવિકે આવ્યા હતા, પણ જામનગરના રાણા રણુમલ મહારાજે પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવતાં કહ્યું કે—“ આપશ્રી સમાધિ લેશો, તો હું આત્મહત્યા કરીશ. ” આથી મોરાર સાહેબે જોદાવેલી સમાધિમાં શ્રીફળ હોમાવીને તે બંધ કરાવી દીધી ; પણ તે દિવસથી તેઓ સતત એક વર્ષ સુધી ધ્યાનમગ્ન રહ્યા હતા. વિ. સં. ૧૯૦૫માં

ચૈત્ર મુદ રના રોજ પ્રાતઃકાળમાં પોતે બધ કરાવેલી સમાધિ ઉઘડાવી તુર્ત જ સમાધિસ્થ થઈ ગયા. આથી રાજદોટના પોલિટિકલ એજન્ટે સમાધિ ખોદી કઢાવવા જામનગર નરેશને હુકમ આપ્યો. જામનગર નરેશે એ કામ કરવા પોતાની અનિચ્છા અને અશક્તિ દર્શાવી. આથી એક સરકારની ટુકડી લઈને પોલિટિકલ એજન્ટ જાતે સમાધિ ખોદી કાઢવા આવ્યા હતા; પરંતુ ચમત્કાર એવો બન્યો કે સમાધિ ઉપર શ્રી મોરાર સાહેબ પોતે વિરાજમાન હતા. તેમનો આવો પ્રભાવ જોઈને તેનો ગર્વ ઊતરી ગયો; અને ત્યાંથી મોરારસાહેબને અનેકવાર પ્રણામ કરીને સરકારની ટુકડીસહ શાંતચિત્તે તે રાજદોટ પાછો ફર્યો. આ એક કથાનક છે.

સિદ્ધાંત અને સાધના

શ્રી મોરારસાહેબના જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાનો મર્મ સમજવા યત્ન કરીશું. સિદ્ધાંતમાં તેઓશ્રીની એવી માન્યતા હતી કે એક અદ્વિતીય પરમાત્મા સિવાય બીજું બધું ચે અસત્ છે—ક્ષણિકગુરુ છે, આત્મસિદ્ધિ કિંવા પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે વૈરાગ્ય, ગુરુલકિત અને આત્મજ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. અનાત્મ વસ્તુઓ ઉપરથી રામદેવ અને મોહ સૌથી પ્રથમ દુષણવાં જોઈએ. પછીથી ગુરુલકિત દ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એટલે નિજરૂપ અનુલભ્યમય થશે :—

“જન્મ ગમે જન્મળમાં, શબ્દે લક્ષ્ય ન લાગી;
લજન તું ભૂલ્યો રામનું, મોહમમતા નવ ત્યાગી.
મોરાર કહે મહાપદ તો મળે, મનવો હોય રે વિરાગી.”

(સંતવાણી અંક : ૫. ૪૫૨)

નામ સુનત હિ ધાયે સોહાગી, પ્રગટ રવિચુર મળીયા ;
અવર પુરુષ મોરે મન નહિ લાવે, મન માધવતે છળીયા ;
જીવનમરણકો સાથી હમારો, ઉનકા પહિરે બલૈયા. ”

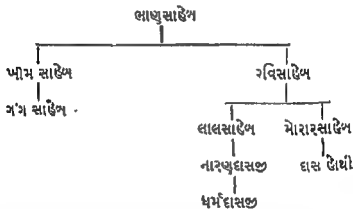
(‘ મંજળમંદિર ’ બજનાંક-૧૬૫૫ ; પૃ. ૨૬૦)

*

*

*

રવિલાલુ પરંપરામાં થયેલા આ સંતનુ શુરેશિષ્યપરંપરાનું વૃક્ષ
આ પ્રમાણે છે :—

ઉપર દર્શાવેલા તેઓશ્રીનાં સિદ્ધાંત-સાધના તથા જીવન ઉપરથી
રૂપરૂપ પ્રતીત થાય છે કે શ્રી મોરારસાહેબ અર્વાચીન ગુજરાતના એક
રાજવી, ત્યાગી અને આત્માનુલવી પ્રતાપી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી દાસ હોથી

(ઈ સ -૧૮૪૯)

મુસ્લીમ કુટુંબમાં જન્મ, ભજનભાવ અને ગુરુ મારારની દીક્ષા

કાઠિયાવાડના નેકનામ ગામમાં એક સઘી મુસલમાન સિક્ક દગને ઘેર ' શ્રી દાસ હોથી 'ને જન્મ થયો હતો. તેમને નાનપણથી જ ભજન-કીર્તનમાં બહુ રસ પડતો. તેથી તત્ત્વ શ્રી મોગસાદગની ભજનમંડળીમાં તેઓ વાગવાગ જતા અને ભજન ગાવા કરતા મોગસાદગને તે પોતાના ઈષ્ટદેવ ગણતા અને તેમની દીપ્તિ લીધી હતી. હોથીના પિતાને પુત્રની આ રીતભાત ગમતી નહીં. પોતાનો પુત્ર પોતાના જાનિધર્માનુસાર તલવાગ, બંદૂક, તમંચા, છરી અને ભાલા લેવાને બદલે તબૂરો અને મંજીરા લઈ ભજન ગાવા કરે-એથી એના હેયાને આઘાત થયા કરતો હતો. આથી બાપ હોથીને ખૂબ મેણા મારતો અને દુઃખ દેતો. પણ અગ્નિમાં તપાવવાથી સોનું જેમ ચળકે છે, તેમ જ્યમ જ્યમ દુઃખદર્દ આવતા ત્યમત્યમ હોથીમાં ભક્તિભાવ અને પ્રભુપ્રેમ વધતા હતા. એના દિલમાં તો ગમનામની એને એની ભજની સાગી હતી કે એની દષ્ટિમાં હિંદુ-મુસ્લીમ ધર્મનો ભેદ ટળી ગયો હતો. પોતે ભજનમાં તસ્લીન રહેતા હતા.

કસોટી : વિપપાન, અને પ્રભુકૃપા

એકવાર મોગસાદગની મંડળી ઢેકવાડે ભજન કરવા ગઈ અને તેમાં દાસ હોથી પણ હતા. સિકંદરે હોથીને હરિજનવાસમાં જતો

ખૂબ રેક્યો પણ બધુ ચે વ્યર્થ. આથી તેને ખૂબ કાળ ચઢ્યો. પુત્ર
 ઘેર આવતા ખીજે દિવસે જ્યારે હોથી લજનમંડળીમા જવા લાગ્યો,
 ત્યારે પિતાએ અફીણ ઘોળીને પુત્રને કહ્યું—“ કા તો આ ઝેરનો પ્યાસો
 તું પી કે કા તો હુ પીઉં ; કેમ કે આવું બદનામ જીવતર સંધીની કોમમા
 હવે મારાથી સહેવાતું નથી. ” “ તમે શીદ પીવો, મારે જ પીવું
 જોવે ”—એમ કહીને હોથી વિષપાન કરી, ઝોરડો બધ કરી કામજો
 કાસી રૂંદ ગયો. આમ ઝેરનો પ્યાસો પીવરાવી હોથીને સિકંદરે ઘરમાં
 પૂર્યો હતો. થોડીવારે ખબર આવ્યા કે હોથી તો ઢેઢવાડે બેઠા લજન
 બોલે છે. સિકંદરે જઈને જોતા સાચું દીકું. પછી ઘેર જઈ તાણું બોલી
 અંદર જુએ તો હોથી સૂતા છે. આ ચમત્કારથી એને પોતાના કર્મ
 માટે ખૂબ પશ્ચાત્તાપ થયો. સિકંદર પુત્રના પગમાં પડી ગયો, માઠી માગી
 અને પછીથી હોથીને લજનમાં જતાં કદી વિદ્ન નાખ્યા નહીં. આ
 પ્રસંગને ઉદ્દેશીને હોથીએ ગાયું છે કે :—

“ અવળા શીદને સંતાપો રે, શીદને રંઝાડે રે,
 સઘળું કુટુંબ મળીને,
 મારે છે કાંઈ હો... સાઈ સમયાતું રે હેન,
 મારે છે કાંઈ હો હરિ સમયાતું રે હેત—અવળા.
 ઝેરના પિયાલા હોથી સુમરો પી ગયા રે,
 આવ્યા છે કાંઈ અમી તણા ઝોડકાર—અવળાં.
 મોરારને વચને રે હોથી સુમરો બોલીયા રે,
 દેજો દેજો સંતુના ચરણમા વાસ—અવળા. ”

*

*

*

‘દાસ હોથી’ એ ઘણાં લજન રચ્યાં છે; પણ ઘણાખરાં તો માત્ર
 અનુલત્તી લકતોના તંબુરા ઉપર જ રહી ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૯ના
 અરસામાં તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

તેમના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે તેમના લજનો ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની વિચારણા કરીશું.

સિદ્ધાંત અને સાધના

દાસ હોયો પોનાના લજનમા કહે છે કે :—

“વૃત્તિ મારી ગમચણુમા લાગી રે,
સુગતી મારી સાધુચણુમા લાગી રે,
તેણે મારી લવની લાવડ લાગી રે—તેણે.

સદ્ગુરુએ મુને શબ્દ સુણાવ્યો, રણકાગ ગઢ લાગી;
તખ્ત નિવેણીના તીર ઉપર, મોહન મોઘી ચાગી રે—તેણે
સદ્ગુરુએ મુને કરુણા કીધી, અંતર પ્રેમ પ્રકાશી;
દાસ હોયીનેશુર મોગર મળીઆ, ત્યારે તુટી જમડા ટ્રી ફાસી—તેણે.”

(પરિચિત પદ્ય મહ, ઈ. સ ૧૯૨૪, પૃ. ૩૪૦)

*

*

*

“માગ સદ્ગુરુ દીનદયાળ, અરજ એક મારી રે;
શબ્દાગત પ્રતિપાળ, આશ તમારી રે.
દાસ હોયીને દીધાર, દયા લાવી દેજો રે;
મેઝમના શુર મોગર, હૃદયમા રહેજો રે.”

*

*

*

સદ્ગુરુ શબ્દકા સાષ્ટ પાયકે, લાવે લવણીટ ધોયા;
હોયીનેશુર મોરાગ ભેલ્યા, દેખત જમડા રોયા;
જેની સુગતા હૃદયે લાગી.

(ભજનાક, મંગલમંદિર, ૧૯૫૫ પૃ. ૧૮૯.)

*

*

*

લકિતતો લાવ વિના નવ આવે રે, શુરગમ કયું પાવે, કયું પાવે.

*

*

*

આ લજ્જનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાત્માએ આ લવચકમાંથી છૂટવા માટે હરિગુરસંતનું શરણુ લેવું જોઈએ. ગુરુસેવા અને ગુરુ-સમાગમ દ્વારા ગુરુગમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ ગુરુગમ લક્ષમાં રાખીને ગુરુ શબ્દ કિંવા ગુરુમંત્રનો જપ જપીને, તપ તપીને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મહાપદની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુની પરમ આવશ્યકતા રહે છે; કારણ કે ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં. જ્ઞાનનો અંત પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતમાં આવવો જોઈએ; કારણ કે જ્ઞાનની દૃઢતા માટે હરદમ ભાવપૂર્વક પરાત્પર બ્રહ્મની ઉપાસના—લક્ષિત કરવી જોઈએ. હૈયું હરિરંગી થાય અને હરિમા રસબસ થાય ત્યારે જ હૈયામાં આત્મ-જ્યોતિ જાગે છે અને જીવના લવણમણનો અંત આવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા દાસ હોથીના અગ્ર શ્રદ્ધામય લક્ષ્મજીવન ઉપરથી, તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત-સાધના ઉપરથી સદૃજ ફલિત થાય છે કે શ્રી દાસ હોથી આધુનિક ગુજરાતના પરમભક્ત કોટિના એક સંતપુરુષ હતા.

શ્રી ભોજભગત

(ઈ સ ૧૭/૫-૧/૫૦)

જન્મ ; વિદ્યાભ્યાસ ; અને ભક્તિપરાયણતા

ઈ સ ૧૭૮૫મા સૌગધ્રના ગણેશ ગામમા એક મ સ્કારી પાત્રીદાન કુળમા ભોજભગતને જન્મ થયો હતો બાળપણથી જ તેમનું હૃદય પ્રભુ તન્ક દળ્યુ હતુ , અને તેથી આજીવન તેઓ જન્મચારી ગયા હતા અને ભજનધ્યાનમા લીન ગ્રહેતા હતા પોતાને ઘેર કે નિશાળમા તેમને કંઈ કેળવણી મળી ન હતી પણ પોતે ઘટસાની હોવાથી તેમણે અને ભજન, પદ તથા આખ્યાન ગ્યા છે અને તેમના ચાખખા આખ્યાયે શુજગતમા સુપ્રસિદ્ધ છે અનન્ય પગભક્તિના પ્રભાવથી તેમને સિદ્ધિઓ પાણુ વરી હતી

ભોજભગતની કસોટી ; અને ચાખખા

તે જમાનામા ગાયત્રવાક સન્કાન્ની સત્તા સૌગધ્રમા પ્રવર્તતી હતી અને સૌગધ્રના મુખ્ય સરકરી મથક તરીકે અમરેલીને પસંદ કરવામા આવ્યુ હતુ આ સરકરી મથકનો મુખ્ય દાવાન વિદ્યલગવ વજ્જહદમી હતો એનું નામ સાભગતા બાઈદે ધના ન્હી જતા અને ભલભલા માનનીનાગારો ઢીલા પડી જતા આ કુલ વિદ્યનગવના કાને ભોજભગતની ખ્યાતિની વાત આવી આથી એક મૈનિક દ્વાન વિદ્યલગવે ભોજભગતને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યુ — “ ભગત ! તમારી પાસેથી ચમત્કાન જેવા માટે મે તમને બોલાવ્યા છે ” ભોજભગતે કહ્યુ — “ દીવાનસાહેબ ! હુ એક અભણુ ગામડિયો ખેડૂત છુ મારી પાસે ચમત્કાન કવો અને સિદ્ધિ કેવી ! હુ રામનામ સિવાય કંઈ નાણુતો

નથી. ” આ પ્રત્યુત્તરથી ગુસ્સાના આવેશમાં વિઠ્ઠલરાવે ભગતને એક અંધારા ઓરડામાં પુરાવી દીધા. ભોળભગત તો ઓરડાના એક ખૂણામાં આસનબદ્ધ બની નિરાંતે પ્રભુધ્યાનમાં મગ્ન રહેવા લાગ્યા. સરકાર તરફથી આવતું ભોજન પ્રેમપૂર્વક જમીને ધ્યાનમાં મસ્ત રહેતા. આમને આમ દશપંદર દિવસ થઈ ગયા, પણ ભગત તો કુદરતી દ્વાજાને જાણ જ નહીં. આ ચમત્કારિક વાત સાંભળતાં વિઠ્ઠલરાવનું હૃદય પીગળી ગયું. એણે ભગતની માફી માગી અને તેમને છોડી મૂક્યા. સન્માનપૂર્વક વિદાયગીરી આપતાં વિનંતિ કરી કે— “ ભગતજી ! મને તમારો ચમત્કાર તો જાણુવા મળ્યો ; પણ તમે મને હવે કંઈ ઉપદેશ આપો. ” દીવાનના આ શબ્દો સાંભળી તેની સન્મુખ લગભગ દોઢસો જેટલા ‘ ચાખખા ’ તેને સંભળાવ્યા અને તેના જીવનમાં ખૂબ પરિવર્તન થઈ ગયું. આ ‘ ચાખખા ’થી જ આજે ભોળભગત ગુજરાતમાં સુવિખ્યાત છે.

સંતજીવન ; સદ્બોધ ; અને સાહિત્યસર્જન

દિનપરદિન ભોળભગતની ખ્યાતિ ખૂબ પ્રસરતી હતી અને ઘણા મુમુક્ષુઓ તેમના સત્સંગ અને દર્શનાર્થે આવતા હતા. તેઓશ્રી સૌને વૈરાગ્ય, પરાભક્તિ અને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા હતા. મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે તેમણે ‘ ચાખખા ’ ઉપરાંત (૧) કક્કા ; (૨) પ્રભાત ; (૩) સરવડાં ; (૪) તિથિઓ ; (૫) સાત વાર ; (૬) પદો ; (૭) બ્રહ્મબોધ ; (૮) સેલૈયા-આખ્યાન ; અને (૯) ભક્તમાળા પણ રચ્યાં છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા તેમજ બૃહદ કાવ્યદોહન, ભાગ ૧, ૫, ૬ અને ૮ માં તેમની વાણી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. તેમના મહાન શિષ્ય વીરપુરના ભગત જલારામજી હતા ; તેમને તેમણે વીરપુરમાં સમાધિ લેવાનું વચન આપ્યું હતું. અમરેલી પાસે કુતેપરામાં તેમજ વીરપુરમાં તેમની ગાદી અને શિષ્યપરંપરા ચાલુ છે. પોતાના સપેકમાં આવનાર ઘણા ભાવિકોનાં જીવન તેમણે ઉન્નત કર્યાં હતાં.

તેમના સંતજીવનની આટલી આખી કરીને તેમની વાણી ઉપગ્રથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની વિચારણા કરીશું.

અજાતવાદ-સિદ્ધાંત

તેમની વાણીનો મૌલિક સિદ્ધાંત અજાતવાદ કિંવા એક અનંતાદૈત પરમાત્મવાદ હતો. પોતાની વાણીમાં તેઓ કહે છે કે :—

“ પુરપોત્તમ પૃથ્વુબ્રહ્મ પોતે પરમાત્મા
સહર ભગિયો છે સર્વાનાસ, વિવચ્છાઈ ગ્ધો આત્મા. ”

(બૃહત્ મન્યદોહન, પૃ. ૭૪)

* * *

“ ગવિ નિકસે કિરણોત્તી ફીજ,
એમ હરિ વિલસ્યા પોતાની મીજ. ”

* * *

“ અ ગ ચરાચર વ્યાપક ગમ, ન્યાઈ ન્યાઈ ધન્યુ નામ. ”

(બૃહત્ કાવ્ય)

‘ અણુહતો આપણું આમ ભૂલી ગયો,
જીવ થઈ જાયતો કર્મધારે. ’

સાધના—વૈરાગ્ય અને ભક્તિદ્વારા અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાન

આ ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે— એક પરમ તત્ત્વ જ “ જીવ, જગત અને ઈશ્વર ”ની ત્રિપુટીરૂપ થઈ વિવસી ગયું છે. બધું એ બ્રહ્મ છે ; બ્રહ્મથી અતિનિકટ કશું એ નથી. માટે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ જ માનવનું મહાધ્યેય હોતું જોઈએ. આત્મસિદ્ધિ માટે સાધનામાર્ગ દર્શાવતા તેઓશ્રી કહે છે કે — અજ્ઞાનથી જ જીવને ભનમધન છે ; તેથી અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનથી જ જીવના ભવબ્રમણનો અંત આવે છે :—

“ જેને ધ્યેય ધ્યાતા નહીં દ્વૈતપણુ, તદ્દૃશ્ય કહાવે રે,
તત્ત્વદર્શી નિત્ય આપમા ઉપનિષદ ગાવે રે ”

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જીવે પોતાના મૂળનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને અવસ્તુ ઉપર વૈગમ્ય લાવી વસ્તુ ઉપર પ્રોતિ-ભક્તિ કરવી જોઈએ વસ્તુનો વિચાર કરીને વાસનામાનનો ત્યાગ કરી એકમાત્ર આમરૂપ થઈ ગહેવું જોઈએ —

“ વસ્તુ વિચારી હુવા બ્રહ્મચારી,
આત્મ ઉગારીને ખીજ બાલ્યુ રે ”

દૂર કમા ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈગમ્ય દ્વારા પોતાના “ હુપણુ ” નો વિનય પરમાત્મા કવો જોઈએ અચ્ચનો ઇન્કાર કર્યા વગર, મૂંઝા બ્રહ્મની ભક્તિ થઈ શકે નહીં અવસ્તુ ઉપર વૈગમ્ય લાવવા માટે ભોળભગતે મોહવશ જનાત્માને ખૂન ચામખા માર્યા છે ઉદાહરણ —

ચામખો ૩૪

જીવને શ્વાસ તણી સગાઈ, ધગમા ધડી ન રાખે ભાઈ,
બાપ કહે છે બેટો અમારો, માતા મગજ ગાય,
બેની કહે છે બાધવ અમારો, ભીડ પડે ત્યારે ભાઈ—જીવને
ધગની નિના ધડી ન વિસરતી, અન્તે અળગી રઈ,
ભોળો ભગત કહે કથ વળાવીને, તુગત ખીજતને મઈ—જીવને.

ચામખો ૧૮

મૂરખો મોહને ઘોડે ચડે રે, માથે કાળ નગારા ગડે,
ભોગ દેખી જીવ થાય ભુગયો, જેમ પતંગ દીપમા પડે—મૂરખો
તણે અવસ્થા મઈ તુષ્ટામા, પછી કાળે કીધો કડે,
ભોળો ભગત કહે ભજન કર્યા વિના, જમના જોડે જડે રે—મૂરખો

ચામખો ૨૪

મૂરખને કઈ પેરે સમજાતુ, ભાઈ એને નિશ્ચય નગકમા જાતુ,
વાદ કરે વઢવા દોડે, એને અમૃત તજીને વિષ ખાતુ-મૂરખને.
ખાટકી પાછળ ઘેટો ચાલ્યો જાન, મા'જન જાણે મૂકાતુ,
ઈન્દ્રિય સ્વાદે અવગો ચાલે, એને છોધે માથે ટીંગાતુ-મૂરખને.

ચાખખો ૧૭

મૂરખા મોહી જ્યો મારૂં રે આમા કાઈ નથી તારૂં
સાત સાગર જેની ચોકી કન્ટા, ફગતુ નીગ ખારૂં,
ચૌદ ચોકડીનું ચા-ચુ ગચુ, જેની ગજ ગવણવાળું રે-મૂરખા

ચાખખો ૯

પ્રાણિયા ભજી લેને કિંગ્તાગ, આ તો સ્વપ્ન છે સસાન
ધન દોલત ને માવખજના, પુન ને પગિવાન,
એમાથી જાણ તુ એકલો પછી ખાશ જમના મારૂં-પ્રાણિયા

ચામખો ૭

મનવા રે'ની ભજનમા ભણી, તારી વેળા જાન છે વણી,
માનની આડ છે મૂળ વિનાતુ, ધર્મ વિણુ જરો દળી-મનવા

ચાખખો ૩

મન ચઢ્યુ મોટમને પટેર, તેણ કરી સાહેમ છેટેર
માવાના મદમા ફરે મન્તાનો, જેમ કાન ધા યુ ઘેટેરે,
હક ન ચાલ્યો ને ખાતુ દગમનુ, ખોણુ ખાપનુ ફળ ખેટેરે-મન

ચામખો ૧

ભક્તિ ચાવીની સાચી ર, વીધા પછી નહિ મેલે પાછી રે
અષ્ટ સિદ્ધિને છૂટે નહિ થઈ મુક્તિ તેની દાસી રે-ભક્તિ

તનમનધન જેણે તુચ્છ કરી જાણ્યા, અહોનિશ ઉદાસી રે ;

ભોળો ભગત કહે લાયકા એ તો, વૈકુન્ઠના વાસી રે-લક્ષિત

આ યાગ્યાઓ ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે— આત્માનુભવ માટે તેઓશ્રી લક્ષિત, જ્ઞાન અને વૈગ્યનો બોધ આપતા હતા. વરતુત : જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એ જ્ઞાન સમજાવતા તેઓ કહે છે કે—

“ યથા જો વિચારી મૂળ, પય જૂતનું દિસે સ્થૂળ ;
છટ્ટો આમા એક અખંડ, સઘળે વ્યાપક પિં બ્રહ્માડ,
જો તપાસી તું કયા રહ્યો, અજ્ઞાને પોતે થઈ રહ્યો,
પેટ યોગી ઉપજન્નુ’ શૂળ, યથા જો વિચારી મૂળ.

(ભોળભગતના કાકા)

વરતુત : સાચું “ હુ ” કે સાચું “ તું ” નહીં જાણતા બંધન એ જીવે પેટ યોગીને ઉપજન્નુ’ શૂળ હોવાથી, સ્વપ્નરચિત હોવાથી મોક્ષ પણ સ્વપ્નરૂપાર્થ ઉપર—નીરતા અને વૈગ્ય ઉપર અવલંબે છે. મોક્ષાનુભવ માટે અંતર્મુખ થઈ જીવે આત્મસ્થ થવાનું છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સિદ્ધાન્ત અને સાધના ઉપગ્રથી નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી ભોળ ભગત અર્વાચીન શુદ્ધરાતના એક મહાન આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી વીસામણી

(ઈ. સ — ૧૮૫૦)

જન્મ : લૂંટારો; દાના આપાને ભેટા અને છવનપરિવર્તન

સૌગપ્પમા ગજકોટની આસપાસ કાઠીગજપુત કોમમા વિસામણનો જન્મ થયો હતો. મોટો થતા તેણે લૂંટાગનો ધંધો આદર્યો હતો. એની વીંગડાક એટલી મધી વાગતી હતી કે કાઠિયાવાડનો ધણો પ્રદેશ એણે ઉજાડ કરી નાખ્યો હતો. એનું નામ સાલજતા સૌના હાજ ગગડી જતાં લોકો દાના આપા પાસે આવીને આ લૂંટારના નાસથી બચાવવા વિનંતિ કરવા લાગ્યા. આથી લોકોનું દુઃખ ટાળવાના હેતુથી યાનાળુઓનો સઘ કાઢીને યાનના દેવળો ઉપર ધ્વજ ચઢાવવાના નિમિત્તે દાના આપા પ્રવાસે નીકળ્યા. માર્ગમા બહાગવટિયા વીનામણની જગ્યા આની ત્યા સજનધૂનનો અવાજ સાલજીને લૂંટાગના માણસો મધ્ય પૂરી પડ્યા, પથુ સઘમા દાના આપાને જોઈને માણસો પોતાના સગદાર પાસે ગયા અને તેને જાણ્યા-યું કે સઘમા દાના આપા છે વીસામણે હુકમ કર્યો કે એ ભગતડા સિવાય બધાને લૂટી લે એ વાત સાલજતા દાના આપાએ કહ્યું કે તારા નગદાને દૈયુ છે મને તમારા મગદાર પાસે લઈ જાન. પછી સૌને લૂટળે. દાના આપાને જોતા જ વીસામણના હૃદયમા ફોલ થવા લાગ્યો દાના આપાએ કહ્યું — વીસામણ, તારો સાથે ચાલનાગને કોઈ લૂટે તો તું શું કરે ? વીસામણે કગડી નજરે કહ્યું કે—હું તેનું માથું ધડથી જુદું કરી નાખું. તે પછી આ બધા યાનાળુઓ મારી સાથે છે. માટે પ્રથમ તુ મને વીંધી નાખ અને પછી તેમને લૂટળે આ શબ્દો સાલજતા વીસામણ ખચવાયો એટલે દાના

આપાએ તેને કહ્યું કે— ‘તુ તો નામદે પીરનો અવતાર છે આ શું ?
કોણ જાણે કેમ પણ આ વચનોની તેના હૃદય ઉપર એટલી બધી અસર
થઈ કે તે દાના આપાને પગે પડ્યો દાના આપાએ પૂછ્યું કે—આ
હાડીમા શું ગમ્યું છે ? અદર એક ઘેગનુ માસ ગધાતુ હતુ આથી
શરમાઈ જઈને વીસામણે કહ્યું કે—એમા ચોખ્ખા છે આ શબ્દો એના
મુખમાથી નીકળતા જ દાના આપાએ કહ્યું કે—તારી ભાવના ફળરો
તુ આ બધાને અહીં શિગમણુ કગવ ચમત્કાર એવો થયો કે હાડીમાથી
ચોખ્ખાની સુવાસ આવવા લાગી આ ચમત્કાર જોઈને વીસામણે પોતાની
અપનધાની ક્ષમા માગી, હચિયાગ લાગી નાખ્યા અને કઠી બધાની
પોતે દાના આપાનો શિષ્ય થઈ ગયો

પાળિયાદમા સ્થાનક અને સતજીવન

પછીથી સસગના પ્રતાપથી ગુરુકૃપા અને ગુરુગમ પામતા
વીસામણુએ પાળિયાદમા સ્થાનક બાધ્યુ દાનાગુરુની કૃપાથી તેના
દિલમા દીવા થયા હતા અહીં તેઓ ગૌસેવા અને ગરીબ સેવા કરતા
હતા, અને એકનિષ્ઠ ભક્તિનો સૌને બોવ આપતા હતા ઈ સ ૧૮૫૦ના
અરસામા વીસામણુ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા કાશિયાવાડમા દાના
આપા અને વીસામણુની જોડ ખૂબ ખ્યાતિ પામી છે —

‘દાનો નીમળ દો જણા, લલકળ ઉગા ભાણુ,
અધારુ અજાયુ કર્યું, જ પે સારી જાન’

સિદ્ધાન્ત—સાવના, ગુરુભક્તિ, સતસેવા અને હરિસ્મરણ

તેમના જીવનની આગલી ઝાખી કરીને હવે આપણે તેમના સિદ્ધાન્ત—
સાધનોમાર્ગની વિચારણા કરીશુ વીસામણુ મૂળમા લૂટાગ અને
નિરક્ષ હતા આથી તેમણે વાણી ગયી નથો, પણ પોતાના ગુરુગોવિંદ
દાના આપાને પગે ચાલીને ગૌસેવા, ગરીબસેવા અને હૃદયમ પ્રભુ

લજનમાં તેઓ મસ્ત રહેતા હતા. આથી આત્મભાવ, ગૌસેવા, ગરીબ-સેવા અને હરદમ હરિસ્મરણ એ જ આત્માનુભવનો મહામાર્ગ છે એમ તેઓ સમાગમમાં આવનાર સૌને ઉપદેશતા હતા.

આમ દાના આપાએ જરૂર કરનારી લાખુના દીકરા ગીંગાને અને મહાન લૂંટારા વીસામણને પોતાના પ્રભાવથી તાર્યા હતા. બન્ને દાના આપાને પોતાના શુરુઓવિદ માનતા હતા; અને તેમને પગલે ચાલીને સંતપદવીને પામ્યા હતા.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના નવજીવન ઉપરથી અને સિદ્ધાંત—સાધના ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે વીસામણજી સેવાભાવી ભક્તકોટિના એક સંતપુરુષ હતા અને શુરુપાથી પરમપદને પામ્યા હતા.

શ્રી ગીગા આપા

(ઈ. સ. — ૧૮૫૦)

લાખુથી જન્મ : ગૌસેવા અને દાના ગુરુની કૃપા

સૌરાષ્ટ્રમાં ધજડી ગામમાં ગધૈ મુસલમાન કોમની કોઈ લાખુ નામે જીવાન દોકરી હતી. આ લાખુને રાણપુરમાં પરણાવી હતી; પણ તેને ધણી વામમાર્ગે ચઢેલો હોવાથી તેણે મારીને લાખુને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. આથી પતિથી ત્યજાયેલી લાખુ પિતાને ઘેર આવીને રહી. માતાપિતા તેને બીજે દેવાની તૈયારી કરતા હતા. આથી માતાપિતાની સંમતિ લઈને લાખુ ચલાલામાં દાના આપાની જગ્યામાં આવીને ગૌસેવા કરતી અને આશ્રમમાં રહેતી. અહીં જગ્યામાં કોઈ બાવાના સંગથી લાખુને ગર્ભ રહ્યો. આથી એક રાત્રે તે કૂવા ઉપર જઈ આત્મઘાત કરવા જતી હતી. એટલામાં ફરતા ફરતા ત્યાં દાના આપા આવી ચઢ્યા. તેમણે તેને આત્મઘાત કરતાં અટકાવી. પછીથી લાખુને પુત્ર થયો. તેનું નામ દાના આપાએ ‘ ગીગો ’ પાડ્યું અને ભગતજીએ તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો. ગીગો મોટો થતાં ગૌસેવામાં તક્ષીન રહેતો અને જાણુ વાસીદ્દુ વાળી માથે ટોપલા મૂકી ઉકરડે નાંખી આવતો. આથી દાના આપા અંદરથી તેના ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન રહેતા હતા.

એક વખત પાળિયાદના ભગત વીસામજીજી દાના આપાનાં દર્શન અને સમાગમ માટે આવ્યા હતા. જન્ને સંતો વાતચીત કરતા હતા. એટલામાં વીસામજીની દષ્ટિ ગીગા ઉપર પડી. ગીગાના ગાલે રેલા બિતરતા હતા અને તે વાસીદાના ટોપલા નાંખી આવતો હતો. વીસામજીજીએ દાના આપાને કહ્યું કે હવે આને માથેથી ક્યારે ટોપલા

ઉત્તરવતો ? દાના આપાએ કહ્યું કે તમે પણ સમર્થ છો. પછીથી દાના આપાએ ગીગાને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે—વીસામણજીને પગે લાગ છાણવાળા હાથ દેવાથી ગીગા ચંચુરૂપર્યં કગ્તા સકોચાતો હતો, પણ દાના આપાએ કહ્યું કે—એ તો ક કુના હાથ છે—કગ્ મા પછીથી દાના આપા ગીગાને ભેટી પડ્યા અને તેના માથે હાથ મૂકીને કહ્યું કે—જીવ, આપ ! હવે ટોપલા લેવા નહીં પડે. ગીગાના દિવમાં દીવા થયા. તેના ઉપર ચત્રપા અને ગુરુપા ચતા તેના દિવની દશા બદલાઈ ગઈ અને ગીગા સંતબદ પામ્યો આ પ્રસંગ પછીથી દાના આપાએ લાખુ પાસે ગ્સોઈ કગ્ની અને એકલાણે બેસીને લાખુ, ગીગા અને દાના આપાએ બોજન કર્યું અને પછીથી કહ્યું કે—“ જાપ ગીગા ! આજે આપણે ભેગા બેસી ગળડી ખાધી, એટલે આજથી ધનમધ્વજ ખાધીને [તું] ભૂખ્યાદુ ખાને ગળડી દેતો જ ” પછી ગીગાએ જુદી જગા ખાધી ગરીબગુમાને રોટલો આપવાનું ચાલુ કર્યું. “ વિ સ. ૧૮૭૮ના પોષ વદ ૧૧ના રોજ દાના આપા સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા. પછીથી ચલાવામાં ગેલુ ઠીક નહીં લાગવાથી ગીગા આપા પોતાની ગાયો લઈને યદગજા વિચરણુ કગ્વા નોકળી પડ્યા.

માતાધારમાં જગ્યા; ગૌસેવા; ગરીબસેવા; અને ભક્તિ-પરાયણુ ઇવન.

આમા, અમરેલી, સીમગણ અને ગિરમા ચાચઈ એમ જગ્યાઓ ખાધી તેમણે ૩૦ વર્ષ માળ્યા ચાચઈમાં ભગતની ગાયોના ટેવવાને વાજસુગ્વાળાના માણસોએ ખૂબ માર્યો તેથી ગીગા આપાએ ચાચઈ છોડી દીધું અને ગિરમા આવેલા સાત્તાધાર ગામમાં જગ્યા ખાધી ત્યા રહેવા લાગ્યા. અહીં તેઓ અહર્નિશ ગૌસેવા અને ગરીબસેવા કગ્તા હતા સૌને—આગાતવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષને અલેદલાવે રોટલો આપતા હતા અને સદ્બોધ પણ આપતા હતા. સૌ દુ ખીઓને અહીં આશરો મળતો હતો.

આથી સાત્તાધાર જૂના સમયનું અનાયાત્રમ થતી રહું હતું. ઈ. સ. ૧૮૫૦ના અરસામાં ગીગા આપા સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા. સાત્તાધારમાં તેમની જગ્યા હજી વિદ્યમાન છે.

સિદ્ધાંત અને સાધના—“ સેવા અને સ્મરણ ”

ગીગા આપા નિરક્ષર હોવાથી તેમણે વાણી રચી નથી. તેઓઃ ઘટજ્ઞાની હોવાથી પોતાના પ્રવક્તા હિદાહરણથી તેમજ અંતઃપ્રેરણાથી સર્વાત્મભાવે ગૌસેવા તથા દીનદુઃખીયાંની સેવા કરવાનો અને હરદમ હરિસ્મરણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. શ્રી મેધાણીએ ‘ સોરઠી સંતો ’માં તેમના જીવનની રૂપરેખા આપી છે અને તેમનાં વચનામૃતોની નોંધ કરેલી છે. તેમના સંતજીવન ઉપરથી રૂપરૂ પ્રતીત થાય છે કે તેઓ આ ક્ષણભંગુર અસાર સંસારમાં સારમાં સાર એક હરિનામ છે—એમ માનતા હતા; અને તેથી સૌને—પ્રાણી-માનને પ્રત્યુમૃતિ મળીને નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવા ઉપદેશ આપતા હતા. વિશેષતઃ તેઓ અભેદભાવે ગૌસેવા અને ગરીબસેવામાં તસ્લીમ રહી ભક્તિપરાયણ જીવન ગાળતા હતા. આત્માનુભવ માટે ગુરુકૃપા અને એક-નિષ્ક ભક્તિ જ મહાસાધન છે એમ તેઓ માનતા હતા.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના નિષ્કામ સેવાભાવી જીવન ઉપરથી તેમજ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી રૂપરૂ ફલિત થાય છે કે તેઓ પરમ સેવાભાવી ભક્તકોટિના એક સંતપુરુષ હતા. નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં પોતાના સેવાભાવથી અને ગુરુભક્તિથી તેઓ સંતપદને પામ્યા હતા.

શ્રી નિરાંત મહારાજ

(ઈ. સ. ૧૭૪૭ — ૧૮૫૨)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; અને ભક્તિપરાયણતા

શ્રી નિરાંતનો જન્મ વડોદરા જિલ્લાના કરજણ તાલુકાના 'દેધાણ' ગામે એક ગોહેલ રજપૂત કુટુંબમાં ઈ. સ. ૧૭૪૭માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઉમેદસિંહ અને માતાનું નામ દેનાબા હતું. માતાપિતા સંસ્કારી અને ભક્તિભાવગ્રાણી હતા. આથી શ્રી નિરાંતના ભક્તિના સંસ્કાર વગ્નામા જન્યા હતા જાણપણથી જ તેમને ભજન ગાવાનો શોખ હતો. આથી ગામમાં ઓચ્છવમંડળમાં મુખ્ય ઓચ્છવીઆ શ્રી નિરાંત હતા. તેમણે ગામડી નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તેમણે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વરાચ-બોધક ધણા ભજન રચ્યા છે

સોળ વર્ષની ઉંમરે તેમનું પ્રથમ લગ્ન લગ્ન તાલુકાના તરસરા ગામે પરમારોમાં થયું હતું અને બીજું લગ્ન કરજણ તાલુકાના સંભોઈ ગામે મોરી પરમારોમાં થયું હતું.

ચૃદ્ધી શ્રવન; દીક્ષા; અને આત્મસાધના

પ્રથમ પત્નીથી તેમને ત્રણ પુત્રો, અને બે પુત્રીઓ હતી; અને બીજી પત્નીથી પાંચ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતી. પોતે સ્વભાવે પ્રેમી તથા મળતાવડા હોવાથી નાતજાતમાં તેમનું સારું માન હતું. પાદરા તાલુકાના કણ્ણડ (હાલ માસર રોડ) ગામે તેમને જોકુળદાસ નામે એક રામાનંદી સાધુનો ભેટો થયો. ધણા વખતના સત્સંગને પરિણામે પૂન્યભાવ

ઉત્પન્ન થવાથી શ્રી નિગતે તેમની પાસેથી દીક્ષા લીધી. ત્યાગથી તેમનું જીવનચક્ર બદલાઈ ગયું કદો સાધના સાધી તેમણે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને લોકો શ્રી નિગત મહાગજ પાસે ઉપદેશની માગણી કરતા, પણ પોતાના ગુરુની હયાતીમા તેમણે ઉપદેશ આપવાનું કામ કર્યું નહીં.

સંતજીવન, અને નિરાંત સંપ્રદાય

પોતાના ગુરુ વિદેહ થયા બાદ શ્રી નિગત મહાગજે ઉપદેશ આપવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ વખતે શ્રી પ્રીતમદાસ, શ્રી સહજનનદ, શ્રી કુળેદાસ વગેરે ધર્મનો પ્રચાર કરી પોતપોતાનો સંપ્રદાય સ્થાપી મદિરા ગાધવાતા હતા શ્રી નિગત મહાગજના શિષ્યોને પણ પોતાના સંપ્રદાયનું ધામ બાધવાની ઇચ્છા થઈ શિષ્યોનું સમાધાન કરતા શ્રી નિગત મહાગજે કહ્યું કે—જેમા ભક્તિ અને જ્ઞાન વળવાઈ ગયું એવા નિવૃત્તિમાર્ગની જ્ઞાનગાદીઓ આપણે સ્થાપવાની છે. આમ કહીને પોતાના શિષ્યો પૈકી એક દરે સોળ શિષ્યોને જ્ઞાનગાદી સ્થાપવાનો તેમણે અધિકાર આપ્યો. આ રીતે પોતાને હાથે જ સંપ્રદાયનો પાયો નાખી ઈ સ ૧૮૫૨મા (વિ સ. ૧૯૦૮ના ભાદ્રવ સુદ ૮ના રોજ) ૧૦૫ વર્ષની ઉંમરે તેઓશ્રી નિરાંત પામ્યા તેમના સંતજીવનની આદત્તી આખી કરીને તેમના ભજનો ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની હવે મીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત-અજ્ઞાતવાદ

શ્રી નિગત મહાગજ સિદ્ધાંતમા અજ્ઞાતવાદી હતા એમ એમના ભજનો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે —

“ સર્વની માહે ને સર્વથી ન્યારો, સર્વના પ્રેરક પોતે રે ”

(નિરાતકૃત કાવ્ય પૃ ૬૬-૬૭)

“ મૂળ જોતાં તે વસ્તુ એક છે, તાણો વાણો તે વસ્તુ અનેક છે ;
 • લિન્ન ભાવ નિરાંત ન નરખીએ, મહી નામ હરિનું હરખીએ. ”

*

*

*

“ કંઈએ નહીં ને સર્વસ્વ તેનું, વૃક્ષખીજ છે જેનું ;
 પરાપાર પરખો રે, વેદે વેદે નેતિનેતિ કહ્યો. ”

*

*

*

“ કીટ પતંગ ને જ્વલ આદે, વસ્તુ એક અમૂલ ”

“ મનવાણીથી પર પરમેશ્વર, નિર્વાણીપદ નિરખો રે ;
 સર્વાતીત અને સર્વની માહે છે, સચરાચરમાં સરખો રે. ”

(નિરાંત કાવ્ય.)

*

*

*

સારાંશ કે એક અનંતાદૈત પરમતત્ત્વ જ સત્ છે અને ખીલું ખંડુએ
 અસત્ છે કિંવા વસ્તુમાં મધ્યવ્યક્ત છે.

આ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે, આત્મસિદ્ધિ માટે સાધના દર્શાવતાં
 તેઓથી કહે છે કે:—

“ નીરખીર ખે મળ્યાં એકાં, નોખાં કરે તે હંસ ;
 જીવશિવની પર જે પદ છે, નૂવ નરખે જગવંશ. ”

સાધના-હંસદ્રષ્ટિ ; વૈરાગ્ય અને ભક્તિજ્ઞાન

સારાંશ કે, આત્માનુભવ માટે સાર-અસાર વસ્તુવિવેક સૌથી પ્રથમ
 જોઈએ. પરમહંસ જ પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, કારણ એ છે કે
 અજ્ઞાન એ જ દુઃખનું કારણ છે, અજ્ઞાન એ જ પાપનું કારણ છે અને
 અજ્ઞાન એ જ બંધનનું કારણ છે. અજ્ઞાનથી અવિવેક, અવિવેકથી
 આસક્તિ, આસક્તિથી રાગદ્વેષ, રાગદ્વેષથી કર્મ, કર્મથી શરીર અને

શરીરથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સાધકે આત્મ-અનાત્મ વિવેક કરીને, વૈરાગ્ય અને વીરત્વથી અનાત્મ વસ્તુઓનો અંતઃકરણમાંથી ત્યાગ કરવો જોઈએ અને વસ્તુ ઉપર અનન્ય પ્રીતિ કરવી જોઈએ. પોતે કહે છે કે:—

“ નેહ વિના હરિ નવ મળે, કરીએ દાટિ ઉપાય ;
ખીજાં સાધન આદરે, હિરદું શુદ્ધ ન થાય. ”

*

*

*

“ સાચું સમપાત્ર સામગિયાનું, ખીજું સૌ પરહરીએ રે. ”

(નિ. કા. ૩૧)

આમ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને આત્મજ્ઞાન માટે ગુરુનું શરણું લેવું જોઈએ, કારણ કે ગુરુ વિના જ્ઞાન નહીં અને જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહીં. અધિકારી જીવને જ ગુરુ ઉપકારક થાય છે, અન્યને નહીં. શિષ્યની યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી જ ગુરુમહારાજ અંતર્દૃષ્ટિ અને ગુરુમંત્ર આપે છે. આ ગુરુમંત્રના જપની સાધના સાધીને મુમુક્ષુ સાધક સિદ્ધિ પામે છે:—

ઐાળખીને અંતરમાં લાવો, પ્રેમે પકડી રાખો રે ;
અન્ધ ઉરધના ઘાટમાં ભાઈ, અચળ્યો એ રસ આપો રે.

* *

* *

*

“ સાચી સદ્ગુરુની સાધના, ખીજું આજપંપાળ. ”

(નિ. કા. પૃ. ૪૬)

*

*

*

“ હરિગુરુ સંત કૃપા કરે, હરે સકલ સંદેહ ;
પરમપુરુષ પરમાત્મા, તાસુ લાગે નેહ. ”

*

*

*

“ નામ વિના કોઈ નવ તરે, લવસાગરની માંહ ;
નિરાંત નામ વંદુ વળી, જ્યાં જ્યાં દેખું ત્યાંય. ”

આમ ગુરુમંત્રનો જપ જપતાં અને તપ તપતાં મન અ-મન થાય છે ; અને અંતરમાં પરમાત્મ જ્યોતિનો હિંદ્ય થાય છે :—

“ નિરાંત કહે નિષ્ઠાનું કૃણ છે, માનો કે ન માનો રે. ”

*

*

*

“ આતમદષ્ટિ તેને કહીએ, આવરણ નહિ રે સગાર,
સર્વાતીત ને સર્વનો સાક્ષી, ખટ પીસમો નિર્ધાર ;
તેથી પર પોતે રે, એકાએકી આપ રહ્યો ” —અનુભવ,
(નિ. કા. પૃ. ૧૦૫)

*

*

*

સારાંશ કે ૨૪ તરવો, ૨૫મી પ્રકૃતિ ; ૨૬મો પરમાત્મા કે વ્યાપક બ્રહ્મ ; ૨૭મુ પૂર્ણ અનંતાદૈત બ્રહ્મ—આવી બ્રહ્મનિષ્ઠા એ જ પરમ પદ કિંવા મોક્ષ એમ શ્રી નિરાંત માને છે. આમ આત્મસિદ્ધિ માટે (૧) વૈરાગ્ય ; (૨) જપતપ, પરાલક્ષિત અને ગુરુમંત્ર ; અને (૩) એક અનંતાદૈત પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા આવો ત્રિપદી-માર્ગ તેઓશ્રી દર્શાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા શ્રી નિરાંતના સંતજીવન ઉપરથી તેમ જ તેમણે દર્શાવેલા અનંતાદૈત પરબ્રહ્મના સિદ્ધાંત ઉપરથી અને આત્મસિદ્ધિ માટેના ત્રિપદી સાધનામાર્ગ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પોતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોવા છતાં શ્રી નિરાંત મહારાજ આધુનિક ગુજરાતના એક મહાનુભાવી સંતપુરુષ હતા.

સંત શ્રી લાલાજી

(ઈ. સ. ૧૮૦૦—૧૮૬૨)

જન્મ ; નરસિંહ મહેતા જેવું લક્ષ્મિમય બાળજીવન ; દીક્ષા
અને સંતસેવા

સૌરાષ્ટ્રમાં રાજદોટમાર્ગે વાંકાનેર પાસે સિંધાવદર ગામમાં
વિ. સં. ૧૮૫૬માં (ઈ. સ. ૧૮૦૦માં) એક સમૃદ્ધ વૈશ્ય કુટુંબમાં
શ્રી લાલાજીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બલવંત શાહ
અને માતાનું નામ વીરણાઈ હતું. જન્મથી જ તેમના અંતઃકરણમાં
લક્ષિતભાવ હતો અને બાળપણથી તેઓ સાધુસેવામાં રસ લેતા.
વાંકાનેરના સેવાદાસજી મહારાજ પાસેથી તેમણે બ્રહ્મસંન્યાસ અને
શુભમંત્ર લીધો હતો. પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો થતાં પિતાજીએ તેમને
પોતાની કાપડની દુકાનેબેસાડ્યા ; પણ લાલાજીનું ચિત્ત સંસારવ્યવહારમાં
આટતું નહીં. એમને તો સાધુસેવા કરવાનું જ ગમતું.

દામળીઓતું દાન અને લાલાજીની કસોટી ; ચમત્કાર

એક વખત શિયાળાની ઠંડકતી ટાઢમાં ધુળતી એક સાધુમંડળી
લાલાજીની દુકાને આવી. લાલાજીે સાધુઓને પ્રણામ કર્યા. એટલે એક
સાધુએ લાલાજીને કહ્યું— “ બચ્ચા, ઠંડ બહોત પડતી છે, સંતકુ એકએક
કમલી દાનમેં દે દે. ” આથી લાલાજીનું હૃદય ખીગળી ગયું. તેમણે સાધુની
આરા માથે ચઢાવીને દરેક સાધુને એકએક કામળા આપી. સંતોએ
કામળા લઈ લીધી અને “ શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજકી જે ” બોલાવી
ચાલી નીકળ્યા. જીવરાજ ઠક્કર નામનો એક પડોસી દુકાનદાર આ બધું

જોઈ ગયો હતો તેણે લાલાજીના પિતા બતવત શાહને આ વાત કરી અને કહ્યું કે— “રો, ચેતીને ચાલો તમારુ ઘડપણ છે અને તમારો દીકરો તમને દેવળ કઢાવો” આથી બતવત શાહને ખૂબ દોષ થયો લાલાજીને જોણીને પ્રથમ તો ખૂબ માર્યા અને પછી કહ્યું કે— “કામળીઓ કેમ આપી દીધી?” લાલાજીએ કહ્યું— “શી વાત? દુધાનમા તપાસ કર્યા પછી મને મળે એમ માત્ર એવો થયો કે દુધાનમા તપાસ કરતા કામળીઓ ગંગાગ માલમ પડી આથી બતવત શાહ ભોળ પડ્યા અને તેમણે જીવગળ મુકરને ખોટી લભેગણી કરવા બદલ સખત ઠપકો આપ્યો આથી જીવગળ મુકર બતવત શાહને માધુની જમાન પાસે લઈ ગયા અને પ્રત્યક્ષ મમળીઓ બતાવી ખાતરી કરવા બતવત શાહે સાધુની જમાના મહત્તને પૂછ્યું— “મહારાજ, સૌ સતોને એકતરખી કામળી છે તો તે ક્યાથી ખરીદી? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા મહતે કહ્યું— “સિધાગઢ ગાવમે લાલા નામકા બડા લારી ભગત હે દાનધનમે બડા નિષ્ઠાવાલા આદમી હે ઉગે સાધુલોગકી માગ જુનમ અપની દુકાનસે પ્રથેક સાધુનગે અઢેક કામની દી હે બચ્યા, સાધુલોગ ખરીદે કહાસે?” આથી બતવત શાહ વિચારમા પડી ગયા તેથી મહતે કહ્યું— “આ સાધુલોગકી બાત પર બિચનાસ નહિ આતા?” બતવત શાહે કહ્યું— “મટાગજ, દુકાનમા તપાસ કરતા મમળીઓ ગંગાગ માલમ પડી અને અડી હુ પ્રત્યક્ષ જોઉં છું કે કામળીઓ મારી દુધાનની જ છે તો આ ચમત્કાર કે શું સમજ્યું?” મહતે કહ્યું— “બચ્યા, તેરા પુત્ર ધર્માવતા હે, જુનાગઢવ સી નગસિંહ મહેતામ અવતા હે કલિયુગમે લોગોસે ભક્તિપથ બતાવે તાગને લિયે આવે હે” ત્યાંથી બતવત શાહને સમજાઈ ગયું કે— માર અહોભાગ્ય છે કે આવો પુત્ર મારે ત્યા પ્રકર્યો છે ત્યાંથી તેમણે લાલાજીને ભગવનકીર્તન અને દાનસેવા કરવાની શ્રુત આપી

હાકોરને બ્રહ્મરાક્ષસનું વળગણ ; લાલાજીનું સંતજીવન અને સાયલામાં કાયમ નિવાસ

દિન પ્રતિદિન શ્રી લાલાજીની કીર્તિ ચારે દિશાએ પ્રસન્નવા લાગી અને એમની આસપાસ એક મોટું અનુયાયી મંડળ ન્યાયુ તેમને અનેક શિષ્ય અને શિષ્યાઓ હતા. એક વખત સાયલા ગામના હાકોરે પોતાને ત્યાં પધાગવા શ્રી લાલાજીને આમ નણુ મોકલ્યું. હાકોરને બ્રહ્મ ગણસ વળગ્યો હતો અને તેનું જીવન બહુ જ દુષ્કીર્તિ થઈ ગયું હતું. હાકોર જમવા ખેસે કે ભોજન ગત અને માસમન થઈ જતું હતું. ગત્રે શાંતિથી નિદ્રા પણ આવતી ન હતી. હાકોરે સત લાલાજીને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું અને કૃપાની વાચના કરી આથી લાલાજીએ સતોના ચગણુ ધોઈ હાકોરના ભોજન પર ચગણામૃત છાટી હાકોરને જમવા કહ્યું. આમ થતા ભોજનમાં કંઈ જ વિરૂતિ જણાઈ નહીં. લાલાજી મહાગજે ગત્રે ભજનમાં આકર્ષણ કરીને બ્રહ્મગણસને ખોલાવ્યો અને સતોનું ચગણામૃત પાઈને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ ગીતે સાયલા હાકોરની મહાપીંગ ટળી તેથી હાકોરે ખૂબ આગ્રહ કરીને શ્રી લાલાજી મહાગજને જમીન આપીને ત્યાં સાયલામાં ગણ્યા અને ત્યાં એમને માટે મંદિર બંધાવી આપ્યું અને સદાનત ચાલુ કર્યું. ત્યાંથી સાયલા એ લાલા ભગતનું ગામ કહેવાય છે.

લાલાજીના જીવનમાં ચમત્કારિક ઘટનાઓ—

મૃત પંખી મજીવન

એક વખત શ્રી લાલાજી મહાગજ સેવકોના આગ્રહથી વડોદરા પધાર્યો હતા ત્યાં શહેરના ઘણા લોકો તેમના સત્સંગ અને દર્શન માટે આવતા. લાલિકો પ્રેમપૂર્વક લાલાજી સમક્ષ ફળફૂલ, દ્રવ્ય અને અન્ય ખાદ્યપદાર્થો ધરતા હતા. લાલાજી આ બધું સત સાધુઓને અને

લાવિકાને જમાડવામા વાપરી દેતા પણ જતાકને અદેખાઈ આવવાથી એ નાસ્તિકે ખે પખી મારીને લાલાજની કસોટી કરવા માટે તેમની સમજ મૂક્યા અને કહ્યું—“તુ સિદ્ધ બનીને જગતને દગે છે બીજના પૈસા હરી લે છે જો તાગમા સન્ય હોય તો આ ખે આડપ પાને જીવના કર ’ લાનાજ મહાગજે તગત પ્રભુનું સ્મરણ કર્યું અને પક્ષી જીવતા થઈ જીડી ગયા તે નાસ્તિકે આ ચમત્કાર જોઈને મહાગજની માફી માગી લાલાજએ તેને કહ્યું કે—“હવેથી કોઈ નાબુનો દુપ ન કરવો, પુરુ જીવ, જીવદત્યા કદી ન કરવી એનું ઘન દયો તે માણસે તે પ્રમાણે વ્રત લીધું આ વાત શ્રીમત ગાયત્રવા મહાગજ પાસે પહોચી તેથી શ્રીમત ત્યાજગવ મહાગજ પણ સતશ્રી લાલાજના દર્શન કરવા આવ્યા અને તેમણે અતિ આગ્રહ કરીને લાલાજને ‘કકો અને જીડી ભેટ આપી તેમનું ખુમાન કર્યું

**શ્રી ગૈયમાયીની પ્રતિમા, અને વગર ઘોડે રથનું પ્રયાણ—
હસનચલન**

વોદનથી સાયલા આ મા પછીથી શ્રી લાલાજને પોતાની જગનાના નનશાયી ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવવાની ઇચ્છા થઈ તે જ રે સ્વામીમા શ્રી નાનાવણે દર્શન આપ્યા અને કહ્યું કે—‘મારી પ્રતિમા દીવમા છે શ્રી લાલાજ તે પ્રતિમા લેવા પોતે દીવ ગયા, પણ દીવના અધિકારીએ કહ્યું કે—‘જે નથમા તમે પ્રતિમા લઈ જવા માગો છો તે નથ પ્રતિમા સહિત ઘોડા વગર ચાલે તો પ્રતિમા પુરીથી લઈ જાઓ લાલાજ મહાગજે પ્રતિમા રથમા પધરાવી શ્રી હરિનું સ્મરણ કર્યું તગત જ નથ ઘોડા વગર ચાલવા માલ્લો આ ચમત્કાર જોઈ ત્યાના નામ અને ગ્રન્થ ચક્રિત થઈ ગયા લાલાજ મહાગજ પ્રભુની પ્રતિમા નઈ સાયલા પધાર્યા

ચમત્કારિક તુંબડી અને કમંડળમાંથી અખંડ વારા
ધીનો પ્રવાહ

ત્યારબાદ વિ સં. ૧૯૧૪માં દાકોગળની પ્રતિષ્ઠા કરીને શ્રી લાલાજીએ
લંડોને કયો તેમાં દેશપ્રદેશથી અનેક સત મહાત્માઓ પધારી હતી.
આયલાના મકાનો અને ગસ્તાઓ માણસોના ઉતાવળથી ભરાઈ ગયા હતા.
ભજનની ગમજટ ચાલતી હતી. એવામાં એક મહાત્માએ આનીને એક
નાની તુંબી ધી ભરી આપવા માગણી કરી. આ તુંબડી આશ્ચર્યકારક
હતી. લંડોનીએ કમંડળ ઉપર કમંડળ ધી તુંબીમાં રેડયું, પણ તુંબી
ભગાય જ નહીં ! આ વાત લાલાજી મહારાજને કાને પહોંચી એટલે પોતે
સ્વયં લાલાજીએ હાથમાં કમંડળ લઈને તુંબીપાત્રમાં ધી રેડવા માડ્યું.
આશ્ચર્ય એ હતું કે “તુંબી ભગાય નહીં” અને કમંડળમાંથી ધી ખૂટે
નહીં.” લોકોના ટોળેટોળા આ આશ્ચર્યમય ઘટના જોવા ભેગા થયા
હતાં. આખરે મહાત્માએ તુંબી અવેડામાં ફેંકી દીધી અને લાલાજીને
પગે પડ્યા અને બોલ્યા—“લાલ, તુજ પગ નંદલાલ પ્રસન્ન હું” આવા
લગભગ ૩૬૦ ચમત્કારો એમના જીવનમાં બન્યા હતા.

લાલાજીની અપૂર્વ સહનરીલતા અને ઉદારતા

શ્રી લાલાજી તિતિશા અને ક્ષમાના મૂર્તિમંત અવતાર જેવા હતા.
એક વખત તેઓશ્રી ભાવનગર નરેશના અતિથિ થયા હતા. શ્રી લાલાજીનાં
દર્શનાર્થે ઘૂંઘૂંટી મુશ્મુઓ અને સાધુઓ આવતા હતા. ત્યાં એક
૨૦૦ સાધુઓની મંડળી આવી. કોઈએ લાલાજી પાસે વસ્ત્રની, કોઈએ
પાત્રની, તો કોઈએ દ્રવ્યની માગણી કરી. લાલાજીએ સૌને કહ્યું—
“આપ પહેલા પ્રસાદ લ્યો, પછી હું આપની ઇચ્છા પૂરી કરીશ.”
આથી એક જટાધારી સાધુને ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે લાલાજીને કહ્યું—“તું
લકન બની અમને કહે છે. પહેલા તું અમને દાન દઈ દે” એમ કહી
તેણે લાલાજીને એક ચીપિયો લગાવ્યો. લાલાજીએ કહ્યું કે—“એક બીજો

પણુ લગાવે. આ શરીર તમારા મારને માટે લાયક છે.' લાલાજીની આવી સહનશીલતાથી પેલો જટાધારી સાધુ આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયો અને બન્ને સંતો એકબીજાને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. શ્રી લાલાજી આવા આદર્, ઉદાર, ક્ષમાશીલ, તિતિક્ષાવાન અને પ્રભુમા અચલ શ્રદ્ધાવાન સંતપુરુષ હતા. નરસિંહ મહેતાની માફક પોતાના અનન્ય લક્ષિણાવધી તેમણે પ્રભુને પોતાના કર્યા હતા.

શ્રી લાલાજીના સિદ્ધાંત અને સાધના

શ્રી લાલાજી નિરંતર પરમાન્મામાં તક્લીન રહેતા અને પ્રભુની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતા હતા. પોતાના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી તેઓ સૌને ઉપદેશ આપતા હતા કે—એક પરમાત્મા જ સત્ છે; અને બીજું બધું 'યે માયિક' છે—ક્ષણભંગુર છે—અસાર છે. માટે માયિક ચીજો ઉપર વેરાગ્ય લાવીને અંતરમાં પ્રભુ ઉપર અચલ શ્રદ્ધા રાખીને સાચ્યા પ્રેમથી પ્રભુની અનન્ય એકનિષ્ઠ લક્ષિત કરવી જોઈએ. હરદમ હરિનામના જપથી ચિત્ત નિર્મલ અને નિઘલ થાય છે; અને શુદ્ધ તથા એકાગ્ર ચિત્તમા સતત આત્મચિંતનથી પ્રભુનું ગ્રાહકત્વ થાય છે. અંતરમાં આત્મજ્યોતિ પ્રકટતાં દેહમાં તેમ જ વિશ્વમંદિરમા સર્વત્ર આત્મભાવ પ્રકટે છે. આમ બાહ્યતર નિરંતર પ્રભુદર્શન થતા માનવજીવન કૃતાર્થ થાય છે. માટે મુમુક્ષુએ અંતરમા હરદમ હરિસ્મરણ કન્વુ અને બાહ્યમા સૌ તરફ સમદષ્ટિ અને સમભાવ રાખી નિષ્કામ મેવામય જીવન ગાળવું જોઈએ. સત્સંગ અને સંતમેવા દ્વારા ગુરુત્તમ પ્રાપ્ત થતા જીવનમા પ્રેમ, પ્રજ્ઞાન અને 'મેવા અનુક્રમે આવે છે અને જીવન્મુક્ત દશાનો સ્વાનુભવ કરી શકાય છે. શ્રી લાલાજીના ઉપદેશનું આ જ હાર્દ હતું. વિ. સં. ૧૯૧૮મા તેઓશ્રી અમાધિસ્થ થયા હતા.

અનન્ય પ્રભુપ્રેમ દ્વારા હેઠ પરમાત્મ પદને પામેલા શ્રી લાલાજી અર્વાચીન ગુજરાતના એક મહાન પ્રતાપી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી જલારામ

(ઈ સ ૧૮૦૦ — ૧૮૮૧)

જન્મ : યોગબ્રહ્માત્મા અને સંતકૃપા પ્રસાદ

સૌગંધની પવિત્ર ભૂમિમા ગોડલ અને જેતપુર વચ્ચે આવેલા વીરપુર ગામમા લોહાણા જાતિમા ઈ. સ ૧૮૦૦મા (વિ સ. ૧૮૫૬ના કારતક સુદ ૭ ને સોમવાર) શ્રી જલાગમનો જન્મ થયો હતો તેમના પિતાનુ નામ પ્રધાન હક્કર અને માતાનુ નામ ગજગાઈ હતું દ પતી ધર્મનિષ્ઠ હતા અને પતિપગાયણા શ્રીમતી ગજગાઈ સતસેવા મહુ ભક્તિપૂર્વક કરતા હતા એક દિવસ અયોધ્યા તરફથી રઘુવંદાસજી નામે સતમહાત્મા દશનીસ સાધુઓની મંડળીસહ હાગકાની યાનાએ નીકળ્યા હતા ફરતા ફરતા જૂનાગઢ જતા તે વીરપુર આવી પહોંચ્યા અને ગામમા આવી પૂછપૂછ કરી કે—“ આ ગામમા કોઈ શ્રદ્ધાવાન ભક્ત ગે છે ? ” ત્યારે કોઈ માણસે મહાત્માને કહ્યું કે—“ પ્રધાન હક્કરને ત્યા આપના ભોજન ઇત્યાદિનો પ્રબંધ થશે ” આ વાત સાંભળી મહંત રઘુવંદાસજી પોતાની મંડળીસહિત માતા ગજગાઈને ઘેર ગયા ગજગાઈએ સૌનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કર્યો આથી પ્રસન્ન થઈને સંતશ્રી રઘુવંદાસજીએ ગજગાઈને આર્શિવાદ આપ્યો કે—“ માતા ! તમારે ત્યા એક પુત્ર થશે અને તે મહાન ભક્ત થશે તે આખી ગુજરાત ભૂમિને પાવન કરી પ્રભુના ગુણગાનમા મસ્ત ગેરો, અને સાબુસંતને રોટલો આપી અમર નામના મેળવશે.” મહાત્માજીના આ આર્શિવાદથી ગજગાઈને જે પુત્ર થયો તે જ સંતશ્રી જલાગમ પોતે યોગબ્રહ્માત્મા હોવાથી નાનપણથી જ જલાગમ અલૌકિક અને તેજસ્વી હતા. એક

વખત ગિરનાર તરફથી એક વૃદ્ધ સત મહાત્મા માતા ગજબાઈને ઘેર
આવી ચડ્યા અને આવતાની નાથે જ માગણી કરી કે—“ માતા !
તમાના બીજા પુત્રના મને દર્શન કરાવો ” ગજબાઈએ મહાત્માને
ભોજન સહ વિશ્રાંતિ કરવા આમંત્ર કર્યો; પરંતુ મહાત્માએ જણાવ્યું કે—
તાના પુત્રના દર્શન સિવાય મને કંઈ જ ઇચ્છા નથી. યોગીદેવ આગળ
લાગ્યા પછી વિચારમગ્ન અવસ્થામાં માતાજી જિભા હતા એટલામાં
પ્રભુપાથી ગમતા નમતા ત્યાં જલાગમ આવી ચડ્યા, અને મહાત્માને
દડવત્ર પ્રણામ કર્યા જલાગમને જોઈને મહાત્માએ પૂછ્યું કે—“ કયું
બચ્ચા, મેં કે કુ પિંહાનતે હો ? ” બાલક જલાગમે સ્મિત કર્યું. પુત્ર
દડવત્ર પ્રણામ કર્યા અને હાથ જોડી મસ્તક નમાવ્યું એટલે મહાત્મા
તુરંત જ ત્યાંથી અદસ્ય થઈ ગયા આ બનાવ પછી જલાગમને જાણે
પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થઈ ગયું હોય એમ તેમના દિલની દશા જ બદલાઈ
ગઈ હાલના ચાલના, ખેતના-ડેહના હન્દમ નમનામ, નમવૂન અને
ગમલજનમાં જ તેઓ મસ્ત રહેતા હતા એમના પિતાએ એમને
યજ્ઞોપવીત સરંગ કંઠની જમણે પાસે આડકોટ ગામના ગ્રામજી
બોમ્બાયાની દીદરી વીન્યાર્થ તાથે લગ્નસળવ કર્યો લગ્નમ બધની વાત
જાણવામાં આવતા નાખુશ થઈ શ્રમાગ મુખથી પિતાજીને જલાગમજીએ
કહ્યું કે—“ આપે મને આ ન માગની ઘટમાળમાં શા માટે જોડ્યો ? ”
ત્યારે તેમના કાકા વાલજીભાઈએ જલાગમને શુદ્ધસ્થાત્રમના ધર્મ
સમજાવ્યા આ સાલગી જલાગમજી બોલ્યા, “ હીક, જેવી તમારી
સૌની અને માન નમની મજી ”

દાનવૃત્તિથી પિતાથી અલગ, કાકામહા નિવામ, અને વૈરાગ્ય

લગ્ન થયા પછી જલાગમજી પિતાજીની દુકાને ખેસના લાગ્યા, પરંતુ
પોતે ભ ન હોનાથી જે કોઈ સાધુત્તત આવે તેને નેઈન કંઈ દુકાનમાંથી
આપી દેતા હતા તેમના પિતાજીથી જલાગમનું આ ‘ અપલક્ષણ ’

સહન થઈ શક્યુ નહીં અને તેથી તેમને પાનાથી જુદા કર્યા જુદા થયા પછી જલાગમજી એમના કાકા સાથે જહેવા લાગ્યા કાકાની દુકાનમાંથી પણ જે કોઈ સાધુસત આવે તેમને જોઈતી ચીજ તેઓ આપી દેતા હતા એટલે પડેશના એક વાણિયાએ જલાગમના કાકાને ફરિયાદ કરી કે—“જલાગમ તમારી દુકાન ઉપડાવશે” પરંતુ વાલજીકાજી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ સિનાય એ વાત માનતા નહીં એક વખત જલાગમે સાધુમજીને ભોજન માટે એટલો બધો સામાન આપ્યો કે તે સાધુથી સામાન નહિ જીપડતા પોતે ઘી ગોળ લઈને સાધુ સાથે મૂકવા ગયા વાણિયાએ આ વાત વાલજી કાકાને કરી એટલે તે વાણિયો, વાલજી કાકા અને ગામના અન્ય બેપાય જણુ સાધુમજી સાથે જતા જલાગમની પછનાડે ગયા, અને છેટેથી જલાગમને બૂમ મારી જિભા ગપ્પા કાઢીએ જલાગમને પૂછ્યું “જલીઆ, આ ફાળિયામાં શું બાળ્યું છે? જલાગમે કહ્યું—“કાકા, હાણા સિવાય બીજું બાળવાનું શું હોય?” એમ કહી ફાળિયુ છોડ્યું તો ખરેખર હાણા દેખાયા અને ઘીના લોટામાંથી ધાગ કગ્તા પાણી જોયું આ ચમત્કાંઠો સૌ ઝખવાણુ પડી ગયા અને ગામમાં પાછા આવ્યા સાધુમજીએ “જલીયાની જે” બોલાવી પ્રેમથી ભોજન કર્યું.

મનશામન માટે યાત્રા અને ગુરુદીક્ષા, સ્વતંત્ર ગૃહજીવન અને સદાચર

આ બનાવ પછીથી જલાગમનું દિન સસાર ઉપન્ધો જીટી ગયું અને પોતે મનની શાંતિ માટે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે યાત્રા કરવા નીકળી પડ્યા જે વચ્ચે સુધી યાત્રાધામોમાં ફરીને વીરપુર આવીને જુદો આશ્રમ બાંધીને તે ગૃહેવા લાગ્યા જલાગમ અને તેમના પત્ની—બન્ને મજૂરી કરવા લાગ્યા, અને મજૂરીથી ૪૦ માપ દાણા ભેગા થતા આવતા બવા દાણા પોતાને વધુ પડતા લાગવાથી આગણે જે કોઈ બૂખ્યું આવે તેને

‘ રોટલો ’ આપવાનું વ્રત લીધું; અને ક્ષતેપગાં (અમરેલી)ના બોજલરામને ગુરુ કરીને તેમની દીક્ષા લીધી. ગુરુદેવ પામે પોતાની સદાવ્રત આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી. આથી ત્રિકાળદર્શી સંતશ્રી બોજલરામને જલારામને આશીર્વાદ આપ્યા અને કહ્યું કે—તારી ત્યાગવૃત્તિથી હું બહુ ગળ થયો છું. તું ખુશીથી સદાવ્રત બાધ. મારા હૃદયના આશીર્વાદ છે. આમ વીમ વર્ષની ઇગરે જલારામજીએ પોતાને આગણે સાધુમંત અને ગરીબગુણીને સદાવ્રત આપવાનું શરૂ કર્યું.

જલારામની કસોટી ; ધર્મપત્નીનું નાન

સદાવ્રત ગર થતા સાંકુમતો ખૂમ પ્રમાણમાં આવવા લાગ્યા મજૂરી કરવા છતાં અનાજ પૂરું થતું નહીં. તેથી વીરમાર્ધના દાગીના વેચી નાખ્યા ; પણ સદાવ્રત ચાલુ ગયું. આવા અડગ નિશ્ચયથી પ્રભુપા થતા મામમા જલારામની માનતા-બાધાઓ ચાલવા લાગી ; અને માદા દોષ તો તે સાનન થતા હતા. આમ માનતા સફળ થવાથી ઉપકૃત માણસો અન્નક્ષેત્રમાં દાણાદુણી અને રોકડ ગુકમ આપવા લાગ્યા. આ અગસામાં એક વખત એક જુદા સાધુ જલારામના આશ્રમમાં આવ્યા અને પોતાની સેવા કરવા માટે જલારામના ધર્મપત્નીની માગણી કરી. આથી સૌને આશ્ચર્ય થયું ; પણ વચન આપ્યા પછી વચનપાલનમાં અડગ ગહેનાર જલારામજીએ પ્રેમપૂર્વક આદેશ આપીને પોતાના પત્નીને જુદા સાધુ માઘે વિશ્વસ કર્યાં. પતિપગાયણ સાધ્વી વીરમાર્ધ માતા પણ પતિની આગ્રાને શિન્સાવંદ ગણીને સાધુ માઘે ગયા. મામથી ત્રણેક માર્ધલ દૂર ગયા હોય ત્યાં સાધુએ વીન્ગામને “ જોગી-ધાંદે ” આપી કહ્યું કે— “ હું જંગલ જઈ હમગા આવું છું. ” એમ કહી પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયા. ઘણીવાર થઈ પણ સાધુ નહીં આવવાથી માતાજી રોવા લાગ્યા. એટલે આકાશવાણી થઈ કે— “ ધન્ય છે મતી તમને અને નમામ પતિને. નમે મારી કસોટીમાંથી પાગ જતર્યાં છે. હવે આ

જોળી ધોકાનું પૂજન કર્યું અને શૂખ્યાને દુકડે આપતા ગહેજે કાંઈ વાતની ચૂનતા તમને ગહેજે નહીં " પછીથી માતાજીના સામેયા થયા અને માતાજી ગામમાં પધાર્યા હજીપણ જલાગમ આશ્રમમાં એ જોળીધોકાની પૂજા-સેવા કરવામાં આવે છે આ બનાવ પછીથી જલાગમજીની ખ્યાતિ જનતામાં ખૂબ જ વધી ગઈ સૌને એમ લાગ્યું કે- " જલા સો અસ્લાહ ' અને " જીરુકુ ન દેવે અસ્લાહ ઈસકુ દેવે જલા. ' આવી માન્યતા પ્રસંગવાથી આમલગ્ન ઉપગત ગમ-મહાગમઓ પણ જલારામજીના દર્શનાર્થે આવતા હતા અને અન્નક્ષેત્રમાં ઉદાગતાથી સર્વ પ્રકારની મદદ આપતા હતા આમ અન્નક્ષેત્રમાં અન્નપૂર્ણ પ્રસન્ન હોય એમ લડાગ લગ્નગૂ ગહેતો હતો અને સદાવત અખ કિત રીતે ચાલતું હતું અને હજીપણ ચાલે છે ખરેખર આ પ્રભુકૃપાનું જ દળ છે.

જલારામના પરચાઓ

દિનપ્રતિદિન શ્રદ્ધાળુઓને જલાગમના નામથી અનેક ચમત્કાર અને પગ્યાઓનો અનુભવ થતો હતો કહેવાય છે કે ગજકોટ દગ્યાગના આગ્યો નોકરી માટે જૂનાગઢ જતા હતા ગસ્તામાં તેમણે પખીઓ મારીને હમાચામાં લઈ હતા ધીરુગ આવત જલાગમજીના આશ્રમમાં રોટલા ખાવા આવના જલાગમજીએ હમાચાને લાકડી અડકાગતા પખીઓ જીવતા થઈને જિંદી ગયા વળી અનપૂર્ણ પ્રસન્ન હોવાથી જલાગમજી ઘોડી ગસોઈમાં સે કડે અને હજારો માણસોને જમાડતા હતા આથી લાલિકો ગામેગામ તેમની પધગમણી કરતા હતા વળી પોતાના એક ભત્રાના મજા પામેલા યુને પણ તેમણે સજીવન કર્યો હતો આવા અનેક ચમત્કારો તેમના જીવન દરમિયાન બનતા હતા, અને હજી પણ બને છે આવા પગ્યાઓની નોંધ તેમના બહતજીવનમાં છે, અહીં તો માત્ર એકબે ઉદાહરણો જ આપ્યા છે પોતાના ઉત્તગધિમારી તરીકે જલાગમજીએ પોતાના દીલિન હગિગમને મનથી ચમદ કર્યા હતા.

હનિગમજી એ- વખત પાનીવૃત્ત સરને શાળામા જતા હતા બાપાએ
હનિગમને પોતાની પાને બોલાવીને પોતાના મુખમાથી પ્રમાદ કાઢી હનિના
મુખમા મૂક્યો અને આશિષ આપી કહ્યું - “ જવ બેગ હનિ, હવે
નિશાળે જવાની જરૂર નથી આ બનાવ પછી હનિગમને ઝઠે ‘દીવા’
થના-તેમજ ચાનચકુ ઉવડી ગયું હનિગમજી પ્રસન્ન થયા હતા

શ્રી જલાગમજીની મમાવિ ; ઉત્તગધિ-ગરી શ્રી હનિગમજી ;
અને હાલ શ્રી ગિરગમજી

૬ ન ૧૮૮૧મા (વિ ન ૧ રજના મહાવ ૧૦) ૮૧ વર્ષની
જીમજી શ્રી જલાગમજી સ્વરૂપાવચ્ચાન પામ્યા હતા શ્રી જલાગમજી
પછી તેમના ઉત્તગધિકારી તો હનિગમજીએ એ મોટો ન તમજો મોક્ષો
જેમા એક લાખ નાનુઓ પધાર્યા હતા, અને લગ્ન નાટ્યોઓએ ત્રણ
દિવસ નુધી આ મેળાની વ્યવસ્થા ગળી હતી શ્રી હનિગમજી મથુાની
વાતમા વિદેહ થતા તેમના વશ જ ધર્મમૂર્તિ શ્રી ગિન્ધગમજી ન તશ્રી
જલાગમની જગ્યાને ઠાત દીધાના ગયા છે જાણે પણ અન્નક્ષેત્ર
અખ ગિત રીતે ચાતુ જ હે જલાગમ આતમમા ગમનવમી, જન્માદમી
અને જલાગમજીયતીના પ્રસંગો મહુ મ માદથી ઉજવવામા આવે છે
અને હજારો ભાવિકો આ મળે સવમા ભાગ લેવા વીગપુર આવે છે

મિદ્ધાન-આતના ; નિષ્કામ એવા દ્વાગ “ અહ ” નો હરિમાં
વિદ્ય

ન તશ્રી જલાગમજીના પરમાર્થી જીવનની આતી આખી પ્રીતે હવે
આપણે તેમના મિદ્ધાન-સાધના વિશે વિચારણા કરીશુ શ્રી
જલાગમજીએ ॥ ૪ નાદિત્યનર્જન ક્યું નથી અને ‘ જલાગમ ભજના
વધી મા માત્ર જલાગમજીના ગુણગાન કરવામા આવ્યા છે સ્વય
જલાગમજી તો હૃદય ‘ ગમનામ નો જય કરતા હતા અને સર્વાત્મભાવે

સૌને ગમની મૂર્તિ ગણીને અન્નઝગયા સતોપના દના તેઓ સૌને દાન દયા અને દીનના (૪૬૬) ગાખી પ્રભુલજન કવવાનો બોધ આપતા હતા સતથી તુલસીદાસજીના ઉપદેશ — “ દેનેકુ દુકક લલા, લેનેકુ હગિનામ ” અનુસાર તેઓશ્રી સૌને કહેતા હતા કે— આ સ સાગમા સાગમા સાગ વસ્તુ એક હગિનુ નામ છે માટે તે હૃદયમા કોતરી ગાખવુ જોઈએ, અને સર્વાત્મભાવે વ્યાપક પ્રભુની એટલે પ્રાણી માનની ‘ મનસાવાચાકર્મધ્યાયશ્રુતિપા સેવા કચી અને કાઈ જીવને આપણાથી ઈજ્ઞ થાત નહીં એવા સ યમથી વર્તવુ આમ સ યમ, સેવા અને સ્વાર્પણ દ્વારા (સ સ સ) પોતાનુ ‘ નાનુ અહ ‘ હગિમા ઓગાળી નાખવુ એ શ્રી જલાગમજીનો આમસિદ્ધિ માટેનો સાધનામાર્ગ હતો “ પ્રભુ સાચ્યો અને જગત જૂઠું ” (મત્તમત્વ-જગત મિથ્યા ।) એની એમની દૃઢ સમજણ હતી આથી આ સ સાગમા ગદેરા છતા તેઓ નિર્લેપ હતા અને તેમનુ અભિલ જીવન પગમાર્થી હતુ સતથી કખી સાહેબ તતના લક્ષણ ચતુષ્ટય ગણાવે છે—

‘ આપા તજે હગિ લજે, તનમન તજે વિકાન ,
મમ જીવસે’ નિર્મજ ગદે, સાધુમતા હે સાન ”

શ્રી જલાગમજીમાં સંતલક્ષણ ચતુષ્ટય; અને ત્રિવેણીસ ગમ

શ્રી જલાગમજીમા આ લક્ષણ ચતુષ્ટય હતા અગવાત શ કનાચાર્યના શબ્દોમા બોલીએ તો સતમા— “ મનોનાશ, વાસનાક્ષય અને તત્ત્વજ્ઞાન ” આ ત્રિવેણીનો સગમ જોઈએ હરિરેવ જગત, જગદત્ત હરિ એમનાનુસાર તેનામા સર્વાત્મભાવ હોવો જોઈએ આ દષ્ટિએ વિચારીએ તોયે શ્રી જલાગમજી સતપુરુષ હતા એમ નિ મદેહ સિદ્ધ થાય છે શ્રી જલાગમજીને— પુત્રેશ્વરા, દારેશ્વરા, વિતેષ્વરા, લોકેશ્વરા, શાસ્ત્રેશ્વરા અને મોક્ષેશ્વરા—આ છ એશ્વરોમાથી એક પયુ એશ્વરા કે વાસના

ન હતી, અને હન્દમ હાલિજનમાં લીન નહીંતે નિષ્કામભાવે સૌની નર્વાતમભાવે મેવા કરતા હતા તેમનું અખિન જીવન પન્માર્થી હતું અને તેથી અન્નપૂર્ણા જેવી સિદ્ધિઓ પણ તેમને વરી હતી ભગવાન શકગચાર્યાજીએ જેમ તોટકાચાર્યને પ્રસન્ન કર્યા હતા, તેમ શ્રી જલાગમજીએ હગિગમજીને પ્રસન્ન કર્યા હતા વળી અન્નપૂર્ણાની રૂપાથી તેઓ થોડી વસ્તુમાં અનેકને મતોર આપી શકતા હતા

અન્યારે નીચું ગામની જલાભગતની જગ્યા આખા સૌગધૂમાં મશહૂર છે રોજ ભગતની જગ્યાએ સેવેલે લોકો યાત્રાએ આવે છે. ગમે તે આવે તેને મક્કત ખાવાનું મગે છે આમપાતના ગામોના લોકો જલાભગતની જગ્યા માટે અનાજ, ઘી, તેન જથ્થુ પૂડ પાડે છે જગ્યા હિંગ નાગ નિવાસસ્થાનો છે મહિંગ પાસે જ જલાભગતની તથા તેમના પત્ની વગેરેની સમાધિઓ આવેલી છે જલાભગતની માનના હિન્દ, બર્મા, ચીન, જાપાન, અમેરિકા જેવા પ્રદેશોના હિન્દીઓ, પાગલીઓ વગેરે ખૂબ કરે છે, અને જલાભગતના રોટાઓ તેઓ ખોતાની પાસે નાખે છે જલાભગતનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર લખવામાં આન્યુ છે જલાભગતના વાગ્મોએ મોગા ગકમો દાનમાં આપેલી છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી જલાગમજી અરખગ જ એક નિદ્ધ દોટિના પરાપકારી આત્માનુભવી સતપુરુષ હતા

શ્રી ઈશ્વરરામજી

(ઈ. સ. ૧૭૮૯ — ૧૮૯૭)

જન્મ અને હિંચ સંસ્કાર

ઈશ્વરરામજીનો જન્મ લાતુશાલી કંટાગમલ કુલમાં કચ્છના નાદન ગામે ઈ. સ. ૧૭૮૯માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હંસનજી અને માતાનું નામ કુવગ્ગાઈ હતું. પિતાનો ધંધો ખેતીનો હોવાથી તે ગત-દિવસ ખેતીના કામમાં ગયાપયા ગહેતા. માતા અને પિતા બન્ને અતિ દયાળુ અને પવિત્રાત્મા હતા. માતાપિતાના હિંચ સંસ્કારો ઈશ્વરરામજીમાં ખૂબ વિકાસ પામ્યા હતા. બાલ્યાવસ્થાથી જ એમની બુદ્ધિ તીવ્ર, વાણી મધુર અને વ્યક્તિત્વ તેજસ્વી હતું. નાની વયથી જ એમને ભક્તિનો રંગ લાગી ગયો હતો. રમત ક્રીડા પણ એ ગમનામનું ગટન કરતા.

કચ્છમાં દુષ્ટાણ અને સિંધમાં આગમન : વૈરાગ્ય અને દીક્ષા

ઈશ્વરરામજીની હિંચ પાંચસાત વર્ષની થઈ ત્યાં તો કચ્છમાં મહા દુષ્ટાણ પડ્યો. આથી આગરીગ કુટુંબ કચ્છને છેલ્લી સલામ કરીને સિંધના ભુગડા ગામમાં આવીને વસ્યું. પણ અહીં આન્યા પછી ઈશ્વરરામજીના માતાપિતા ઉભયનો દેહાંત થયો. આથી ઈશ્વરરામજી પગભોમમાં અંદર સૂકા બાવળના ફુડા જેવા એકલવાયા બની ગયા. એમની દૈર્ઘ્યે એમને મોટા કર્યો. એક વખત ખેતીનું કામ કરતા એમને પગ લાગ્યો. આથી કામકાજ કન્વામાં તેમ જ હાલવામાં તેમને તકલીફ પડવા લાગી. એમના દૈર્ઘ્યે એમને ગજી કન્વાના વિચારથી એમના સગપણની વાતો કન્વા લાગ્યા. આ ઉપાધિમાંથી છૂટવા તેઓ ધર્મનો ત્યાગ કરી માનુષ્યોની એક

જાત માથે લગડાતે પગે કચ્છ તરફ ઊપડી ગયા હમના આવીને તેઓ પ્રતાપશુ ક્ષેત્રસાગરજીના ચેલા બન્યા અને ગુસ્સેવા કચ્છ લાગી ગયા. તેઓ સેવાલાલી હોવાથી આખા દ્વાગના લડાનનું કામ તેમણે ઉપાડી લીધું. સુરની માથે તેઓ પ્રતાપમા પાછું જતા

લગભગ વીસ વર્ષ જેટલો સમય કાનપુરમા પસાન કરીને ઈશ્વરનામજીએ કચ્છનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો

સંતજીવન

એમની નિ રૂપડના અને લખિ અદ્યુત હતા. આથી જે ગામે એ પધાનતા તે ગામના લોકો પોતાને લાગ્યશાળી માનતા. પોતે વિશાળ હૃદયના હોવાથી એમને અમુક ધર્મ કે સ પ્રદાય પ્રતિ કંગા લેવાનું ન હતું. સમસ્ત વિશ્વને તે ક્ષત્રસ્વરૂપે જોતા. એમની નમ્રતા એટલી હતી કે તે પોતાના શિષ્યોને પાછું માનથી બોલાવતા. તેઓ સૌને ઈશ્વરના કચ્છા અને માનવસેવા કરવા ઉપદેશ આપતા હતા. પોતે કહેતા કે—
“લાઈ, સંખા તો દુ.ખરૂપ બે છે, એમા નુખ દુ ખની ધટમાળ ફરતી બે ગે છે. માટે દુ.ખ આવે તો હિંમત નહિ હારતા ચાલિ નખી સહન કરવું, એ બે ડાહ્યા માયુમનું કામ છે.” મહાનજની એક શિષ્યા રુકિમણિજેન નામે હતા, તે વખત જતા “સાધ્વી મૈયા” નામે આખા રજમા પ્રસિદ્ધ થયા હતા. એમનું આખું જીવન પ્રભુલડિન અને મમાજમેવામા વીત્યું હતું. સાધ્વી મૈયાએ મંજલ ગામે શ્રી ઈશ્વરનામજીના નામથી એક કન્યાશાળા અને વિધવા આશ્રમ ખોલ્યા હતા અને દુ ખી જાહેનોને સાચો નાદ મતાવના રહ્યા હતા. કચ્છના વાઢાય ગામે શ્રી ઈશ્વરનામજીએ પોતાનો આશ્રમ રચાધો હતો. એ ગામ ‘ઈશ્વરનગર’ તરીકે ઓળખાય છે. ઈશ્વરનામજી એક અલ્પાનિષ્ઠ અને મળ સ્વભાવી મનપુરુષ હતા. ૧૦૮ વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ગાળીને તેઓ ઈ.સ. ૧૮૯૭મા

બ્રહ્મનિર્વાણુ થાગ્યા હતા. અહીં એક શિષ્યરણધ ભવ્ય મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે.

સિદ્ધાંત અને સાધના, આત્મભાવે સેવા, અહંનાશ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ

શ્રી ઈશ્વરરામજીના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની અહીં વિચારણા કરીશું. ઈશ્વરરામજી પોતાના ભજનમાં કહે છે કે—

હું તો થા મા શકતો નથી, નથી હાથ તારે રે,
શું ભાર ઉપાડે જૂર, લાગી જોત લારે રે.

*

*

*

હું તો ખરચી લેતો ખૂન, દીધુ છે દયાળે રે,
એ તો આકાશ કેરા ભૂલ, જીડી જાગે કાલે રે.

*

*

*

માટે સાચો કરજો સ્નેહ, સદ્ગુરુ સાથે રે,
તારે દુરત તમાનો ઉપાય, રચ્યો છે નાથે રે.

(કથના સંતો અને કવિઓ, પૃ. ૧૧૭)

ઉપરનાં અવનરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે તેઓશ્રી આત્માનુભવ માટે અહંનાશ, સેવાધર્મ અને ઈશ્વરભજનને ખાસ મહત્ત્વ આપના હતા. તેમના સંતજીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગ ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓશ્રી એક ઉચ્ચ દોટિના સંતપુરુષ હતા.

શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી

(ઈ. સ. ૧૮૫૩--૧૮૯૭)

જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ; અને ભક્તિપરાયણતા

શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૩માં નવેમ્બરમાં (વિ. સં. ૧૯૧૦ના કાર્તિક દૃષ્ટિ ચતુર્દશીના રોજ) બારડોલી તાલુકાના કડોદ ગામમાં એક સ રુકારી નાગ કુટુંબમાં થયો હતો. પિતા દુર્લભગમ અને માતા મહાવક્ત્રીનું દિવ્ય બાળક તે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી. પોતે ગર્ભયોગી હોવાથી બાળપણથી જ તેમનું હૃદય હરિગંગી હતું. વિશેષમાં ભક્તિના સંસ્કાર કુમાર નૃસિંહને વાસનામાં મળ્યા હતા. બાળપણથી જ પિતાની શ્રેણીઓમાં તેઓ પરમાત્માના મંગલમય નામોનું ઉચ્ચારણ કરતા અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે લજનો પાઠ ગાતા. તેની પ્રવૃત્તિ અને ધારણ શક્તિ અસૌકીક હતી; આથી પિતાની હાજરી નીચે તેમણે લેખન, વાચન અને ગણિતનું પ્રાથમિક શિક્ષણ (The 3 R's) સ્વગૃહે જ પૂર્ણ કર્યું હતું. પછીથી સુરતમાં પ્રાથમિક દેવચણી લીધા બાદ તેમણે અઢી વર્ષ અંગ્રેજી શિક્ષણ પણ લીધું હતું; પણ તેમનું ચિત્ત પ્રથમથી જ અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ વળ્યું હતું; અને ધ્યાનમય દશામાં સદંજ આવી જતા. આથી સુરતમાં વિદ્યાભ્યાસકાલે ગંગાદત્ત શુકલ પાસેથી યજુઃ સંહિતા, ભૂમાનંદ સ્વામી પાસેથી વેદાન્ત અને મધુસૂદન સ્વામી પાસેથી મંત્રપ્રયોગનું અધ્યયન કર્યું હતું. પરંતુ પાછળથી દ્રોષ પાત્ર શાસ્ત્રપ્રથનું અધ્યયન કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં ન હતી, કારણ કે તેમનું જ્ઞાન અધ્યાધ્યયનના ફલરૂપ કરતા વિરોધતઃ પ્રજ્ઞાનધન ચિદાત્માના આવિષ્કારરૂપ હતું. તેઓશ્રી જન્મથી જ મહાન ટના અને તેમનો યોગાભ્યાસ અને મંત્રમિદ્ધિ ઉત્તમ દ્રષ્ટિના હતા

ગૃહીજીવન; અને નૃસિંહાશ્રમ અધ્યાત્મ-સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર

વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરીને યોગ વચે તેમણે લગ્ન કર્યું હતું, પણ પ્રથમ બે સ્ત્રી એક પછી એક મૃત્યુ પામવાથી તેમણે ત્રીજાવાગ લગ્ન કર્યું હતું, અને વાસ્તવ ગૃહીજીવનનો આગ લ તો રક્તિમાણીદેવી સાથેના તૃતીય લગ્ન પછી જ થયો હતો. રક્તિમાણીદેવીના બે પુત્રો ત સ્વ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી (જન્મ ઈ સ. ૧/૮૫) અને વિદ્યમાન શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજી (જન્મ ઈ સ. ૧૮૯૭) ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૃહીને તેઓ આત્મસાધના સાધીને તેઓ આત્મસિદ્ધિની પગકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હતા. પ્રાચીન કાળમાં આચાર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગૃહીને સાધીને ટેની રીતે તત્ત્વગાનને ઉપદેશ આપતા હશે એનો ખ્યાલ તેમના જીવન ઉપરથી આપણને આવી શકે છે તેમનું ગૃહ ‘નૃસિંહાશ્રમ’ આખા ગુજરાતમાં સંસ્કૃતિનું ધામ બની ગયું અનેક સંજ્ઞનો અને સન્નારીઓ તેમના સંપર્કમાં આવતા, અને ઘટલાક તો તેમના શિષ્ય-શિષ્યાઓ બની ગયા હતા.

બ્રહ્મચારી મોહનલાલજીનો સંપર્ક; અને યોગક્ષેત્ર વહન કરે એવા બે શિષ્યો : શ્રી કંથારીઆ અને શ્રી વિદ્યવદ્ય

પોતાના સુગતનિવાસ દંબ્યાન તેઓ જીતામુનિનાગયણના શિષ્ય બ્રહ્મચારી મોહનલાલજીના માઠ સંપર્કમાં આવ્યા હતા અને તેમને ગુરુવત્ માન આપતા હતા. વસ્તુતઃ તેમના સાચા સહગુરુ તો અંતઃસ્થ પરમાત્મા જ હતા ઈ સ. ૧૮૭૫માં નોકરીની રૂઝવણી થવાથી તેઓ સુગતથી વડોદરા પાસેના નિઝામપુરમાં આવીને રહ્યા હતા અહીં નિઝામપુરમાં તેમના કીર્તનગ્રંથથી મુગ્ધ થઈને અનેક મુમુક્ષુઓ દર્શન સમાગમ માટે આવતા એમની મુખ્યમુદ્રા ઉપર બ્રહ્મતેજ નિવસતું હતું અહીં તેમના પ્રથમ શિષ્ય શ્રી ત્રિકમલાલ કંથારીઆએ તેમના

ગુરુત નવુ બાહિર ગ કાર્ય ઉપાડી નીવુ શ્રી ક ચારીઆએ સર્વસ્વત્તાગીને
 ગુરુકુટુ બમા ન ગીને આચાર્યશ્રીની આમગણાત મેવા કરી જીવન
 સફળ કર્યું. આની જ રીતે તેમને પૂર્વજન્મના સ સ્કાન્થી શ્રી છોટાનાલ
 માસ્તર (“ શ્રી વિશ્વવ ઘ ”) નામે દ્વિતીય અને પદ્મશિખ મળી મવા
 શ્રી વિશ્વવ ઘે ગુરુદેવનુ અ તર ગ કાર્ય ઉપાડી લઈને આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત
 કરી હતી પ ખીની બે પાખ સમાન આવા ભાનનાશાળી મે શિષ્યોની
 મહાવથો શ્રી જ્ઞાપિયાચાર્યજીની પ્રીતિ વડોદરામા સર્વ ન અને
 ધીમેધીમે આખા ગુજરાતમા પ્રમગના લાગી ધીમેધીમે નોકરી ભગવત
 કાર્યમા વિદ્યરૂપ જણાવાથી તેમણે નોકરીનુ ગણનામુ આપી દીધુ, અને
 પોતાના વગેરના શિષ્યોના આગ્રહથી વગેરમા પોતાનુ ધન નાખીને
 ન્યા અટીવગેરમા તેમના એ શિષ્ય શ્રી હર્ષિજીનાઈએ તેમના ગુરુનુ
 અર્ધત ન ઉપાડી લીધુ આમ ચેગસેમની માગતમા નિર્મિત થવાથી
 તેઓશ્રી અહર્નિશ અવમન્ત ખત્રજામા મન્ત નહતા અને મ મગમા
 આવનાને અધિગાનુસાર બોધ આપના

શ્રેયસ્ સાંકે અધિકારીવર્ગની સ્થાપના : શ્રેય અને
 આચાર્ય

દિનપ્રતિદિન આવકોની સ ખ્યામા ખુબ રૂદ્ધિ થગથી વ્યવસ્થિત
 ધર્મશિક્ષણ અને ધર્મપ્રચારના હંતુથી તેમણે શ્રી વિશ્વવ ઘની પ્રેરણાથી
 ઈ. સ ૧/૮૦મા શ્રેયસ્ માધક અધિકારીવર્ગની સ્થાપના કરી શ્રમસ્
 માધક એટલે રૂદ્ધાર્થમા તેમની દીક્ષા દાન સત્રસ બ ધ પામેનાઓ, અને
 વ્યાપક અર્ધમા શ્રેયસ્ જેનુ ધ્યેય છે તે મર્ આ વર્ગનુ મુખ્ય ધોન
 િક્ષા, સદુપદેશ, પ્ર વક્ષ ઉદ્ધાગજી અને નાજિયદાન સાવકને મુક્તપદનો
 સ્વાનભવ કનનવાનુ છે આ નર્ગ મર્ નીન પ થ કે સ પ્રદાન નથી,
 પ ગુ મનાતન ધમને અધિકાનુચાન સમજવનાન અને મુમુનને પ્રેરણા
 આપના એક ધાર્મિક સ સ્થા છે આ વર્ગના પ્રથમ આચાર્ય શ્રીમન્

નૃસિંહચાર્યજીના આ વર્ગ તન્મયો પ્રતિવર્તકાગણ્ય માસમા એક સપ્તાહ 'સાધના સમાગલ' યોજવાની વ્યવસ્થા શ્રી વિશ્વવંદ્ય કહેલી હતી આમા સૌ સાધકો એક સપ્તાહ પર્યંત સાધના, ભજન, કીર્તન, વ્યાખ્યાન વગેરે દ્વારા અલૌકિક હર્ગિસનું પાન કરતા આ ઉપગત જનસમાજના સર્વ પ્રદાનના મનુષ્યોને જ્ઞાનપ્રકાશ આપવાના હેતુથી શ્રીમન્ નૃસિંહચાર્યજીએ સાહિત્યસર્જન પણ કર્યું છે તેમના મુખ્ય મથો નીચે પ્રમાણે છે— (ક) પદ્ય—શ્રી નૃસિંહ વાણીવિલાસ, અનુભવ પ્રદીપ, (ખ) નાટક—તુરેશચરિત્ર, (ગ) ગદ્ય—શ્રી સિદ્ધાંતસિંધુ, શ્રી ભામિનીભૂષણ, શ્રી સદ્બોધ પાગિજ્ઞાનક, શ્રી પચવગ્દેવતાત, શ્રી ત્રિશુનનવિજયી ખડગ, સતી સુવર્ણા, સુખાર્થ સદુપદેશ, અને નૃસિંહ કિશ્કિણાવલિ

આમ સર્વ પ્રકારે મુમુક્ષુ એવસ સાધવા શ્રીમન્ નૃસિંહચાર્યજી યતનશીલ ગદેતા પોતાના અનુભવ ઉદાહરણથી તેઓશ્રીએ સિદ્ધ કરી પતાવ્યું છે કે સયમશીલ ગૃહસ્થાશ્રમમા ગહીને સાગમા સારી રીતે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેમના સમયમા તેઓશ્રી એક પૂર્ણપુરુષ ગણાતા અને તેમના ગિણો તથા અનુયાયીઓ તેમને સગુણ ઈશ્વર તરીકે પૂજતા અને ગુરૂપૂર્ણિમાનો મહોત્સવ ભાવિકો ખૂબ દાકમાધી ઉજવતા ઈ સ ૧૮૮૭મા (વિ સ ૧૯૫૩ના ગ્રાન્ટ શુકલ ૫ ચમીના રોજ) તેઓશ્રી સ્વરૂપાનસ્થાન પામ્યા હતા ૪૩ વર્ષની આયુધ્યમર્નાદામા એમણે અસાધારણ કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યા હતા

આચાર્યશ્રીના જીવનની આટલી ઝાખી કરીને હવે આપણે તેમના સાહિત્યનું દોહન કરીને તેમના જીવનસિદ્ધાંત, સાધનામાર્ગ અને પૂર્ણપુરુષના લક્ષણો વિષે વિચારણા કરીશ

શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસમા તેઓ કહે છે કે—

“ તુ સહ જગ જે આ ભાસતુ, તે તો વસ્તુનો વિલાસ રે,
વ્યવહાર યોગ દીસે ખર, પણ ના વસ્તુ એ ખાસ રે ”
(૧ ના વિ ૬-૫૬ ૪૩)

*

*

*

“ યહ સત્તા હું મનકા તમાશા, જીવકો લયા સો મલેકા ફાસા,
જનો માજીગ-માજી ગ્યન હૈ, સત્નપનેકી તહા નાહિ આશા ”

*

*

*

“ જ્ઞાનમે તુ ખરપ નાહિ, અગનીકો સદા લવપાશા ”
(૧ વા વિ ૨૭, ૫૬ ૬૧)

“ શબ્દમા વાદ સો, વસ્તુ જ્યા એક છે, નામ આરોપીને કામ સારા ”
(૧ વા વિ ૨ ૫૬ ૫૬)

*

*

*

ઉપગ્ના અનન્યો ઉપન્ધો સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે—શ્રીમદ્
નૃસિંહાચાર્યજીનો વાણીનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત અજ્ઞાતવાદ કિંવા મદ્ધવાદ
છે તેઓ કહ્યું છે કે—“ અહ ઈદ ” બધું યે મદ્ધ છે દર્શનમાન
‘ હવ, જગત્ અને જગન્નાથ ’ની ત્રિપુત્રી વસ્તુતઃ અલક્ષ્ય છે ત્રિગણી,
દ્વિરૂપા (વિદ્યા અવિદ્યા) માયા વસ્તુતઃ છે જ નહીં, અજ્ઞ છે, શબ્દ
વત્ છે કેવળ એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ સર્વમા સર્વદા સર્વથા વિનસી
ગયું છે તેથી અલ્પજ્ઞાનથી મધ્યવ્યસ્ત (Middle Apparent)
“ અહ—ઈદ—જીવ, જગત્ અને જગન્નાથ ” ભાનનો પાધ કરીને
મુમુક્ષુએ આદિ, મધ્ય અને અતમા આત્માનુસંધાન કરીને બ્રહ્માનુભવ
ગવો—એ જ માનનનું ઇતિર્તવ્ય છે

આ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાનો માર્ગ દર્શાવતા તેઓ પોતાની
વાણીમા કહે છે—

“ મૂળ મન દગખાય, આવાસ તજી જગત વસે,
 (પણ) માયા દેહ ગણાય, (તો) છુ નજીસુ જગત જઈ?
 માયા સર્વ ગણાય, દશ્ય ગણાયે જેટલુ,
 જગ માયા જ ગણાય, (તો) કહાન તજીરો ટલુ
 માયા કંડી ન ખાય, સ્વરૂપ અખડ છે નિર્મળુ,
 (ભાઈ) મિથ્યા શિદ અથડાય, જે પડચો તુ ધન વિષે
 મોહ-હિત નહીશ, તો મુખ મોટુ સર્વદા,
 નિશ્ચલ ચિત્ત ધર્મશ, જીવ-મુક્ત હોરો તદા —સોના ’

*

*

*

“ વાસના મૂલમ જિનતનાગી, સોઈ હૈ સન્યાસી ”
 (૧ વા વિ ૨, પદ ૫૦)

*

*

*

“ આશાર્પી શિખા જિને દારી, તૃષ્ણા સૂત્ર પીચો જિને જગી,
 જ્ઞાનરૂપ દંડ લીનો જિન ધારી ર, મુક્તિ ગહ દોઈ દાસી ”
 (૧ વા વિ ૨ પદ ૫૦)

*

*

*

સાગર’, આત્માનુભવમા બાધક માયા છે, માટે મુમુક્ષુએ માયાનું
 આનંદુ દૂર કરવું જોઈએ આ માયા અજ છે—મનગચિત છે તેથી
 સાધકે અહર્નિશ અતગવસોકન કરી વિવેક, વૈગવ્ય દ્વારા અંતઃક્રિયાગી
 થવું જોઈએ, અને સદાસ્વરૂપમા નમ્રું જોઈએ દશ્યમાન માયા હોવાથી
 બાહ્યત્યાગ મર્યાદા અશક્ય છે શરીર પણ દશ્ય છે, અને જ્યાં નુધી
 શરીર છે, ત્યાં નુધી અનેક બાહ્યપદાર્થનું ગ્રહણત્યાગ થાય છે તેથી
 વાન્તન ત્યાગ “ અહ-મમ ”નો ત્યાગ છે વળી વિગાનતી દૃષ્ટિએ
 જેમાથી ઉત્પત્તિ તેમા જ લવ છે, તેથી કાર્યને કાળપુરુષ જ્ઞાતુનું —એ

જ કાર્યનો પરમ ત્યાગ છે. મધ્યવ્યક્ત નામરૂપને મિશ્રા કરવા અસત્ ગણીને અને દશ્યમા ગદેવા ચૈતન્યને સત્ ગણીને સર્વદા આત્મનિમજ્જન કરી આત્માનુભવ કરવો—એ જ પ્રપંચનો પરમત્યાગ છે. ભવબ્રમણના ક્ષાસનો ઉપાય તેમણે એક સૂત્રમા દર્શાવ્યો છે :—

“ જો મન સદા સ્વરૂપે જે, જીવ તો ન ભવચક્રે ભમે. ”

સાગશ કે—ખરી અને પૂરી સમજપૂર્વક પૃથ્વિ ભાવથી શુદ્ધમંત્રના સતત વપથી ક્રીટભ્રમ આગે ધ્યાના ધ્યેયાકાર બને છે—તદરૂપ થાય છે વિગેષમા તેઓ કહે છે કે—આત્માનુભવ માટે જીવનમા ‘ભક્તિ અને જ્ઞાન’નું અદ્વૈત હોવું જોઈએ :—

“ ભક્તિ વિનાનું જ્ઞાન મોળું લાગે જ,
જ્ઞાન વિના ભક્તિ ખારી રે હા;
ઉભય મ યોગ કરી જે જન મહેતાજી,
સ્વાદ તેનો છે અતિભારી રે હા. ”

(૧ વા વિ. ૨ પદ ૫૦)

+

+

+

આત્મસાધનાનું વિશેષ રૂપક્રીકાંશુ કળના તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્ત-સિંધુગ્રંથમા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર—આ ચા સૂક્ષ્મ શરીરના તત્ત્વોને ઉદ્દેશીને ચતુર્વિધ માર્ગ દર્શાવે છે :—

(૧) મનઃપ્રધાન માટે “ સમાધિ ”નો અષ્ટાંગ યોગમાર્ગ : યોગનું કળ સમાધિ છે, અને સમાધિ બે પ્રકારની છે :—સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ. સવિકલ્પમા દૈત કિંવા ત્રિપુટી (ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેન)નું ભાન ગહે છે; જ્યારે નિર્વિકલ્પમાં દૈત કે ત્રિપુટીનું ભાન દોડતું નથી. નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ બે પ્રકારની છે :—(ક) અદ્વૈત ભાવનારૂપ

અને (ખ) અદ્વૈત-અવસ્થાનરૂપ આત્મા મનોજન્ય મુખ્ય છે અને “ મનના દૃષ્ટા થયું ”—એ મનોનિરાધ માટે આબાદ યુક્તિ છે મન અમન થતા સ્વરૂપાનસ્થાન પામતા સર્વન સમદૃષ્ટિ જ રહે છે, અને આત્મ-પન્માત્મ યોગ અખંડિત બન્યો રહે છે યોગમાર્ગનું આ મર્મ છે.

(૨) ચિત્તપ્રધાન માટે તેઓ દશધા ભક્તિમાર્ગ બતાવે છે અને જણાવે છે કે નવધાને અ તે દશધા પ્રેમલક્ષણા કે પગભક્તિ ભક્તિને ભગવદ્દરૂપ બનાવે છે. મોહમાયા નહિ, પણ પગતપગ પ્રેમ જ જીવને શિવ બનાવે છે.

(૩) બુદ્ધિપ્રધાન માટે તેઓ જ્ઞાનમાર્ગ કે આત્મવિચારનો માર્ગ દર્શાવે છે તત્ત્વજ્ઞ ‘ અહં ’ તથા ‘ ત્વં ’ નો સમસર્વત્રમા લય કરી અનુભવે છે કે હું હું કાઈ જ નથી; જે છે તે તે જ છે. એક અનતાદ્વૈત પન્માત્મા જ છે આ દૃઢ નિશ્ચય થયા પછી અલય અને શાંતિ પામેલો મહાત્મા જીવન્મુક્ટિમા આનંદને અનાધાસે ભોગવે છે.

(૪) ઉપસંહારમા, અહં પ્રધાન માટે તેઓ “ નાહંમાર્ગ ” કે લયયોગનો માર્ગ દર્શાવે છે. કાર્યસમુદાયને પોતપોતાના કાગળમા લય કરતા પગિણામે શેષ સ્વરૂપ હું છું (શ્લૈષાહં). માગથી પૃથક્ કાગળ સ્વરૂપ અન્ય કાઈ નથી, એવા નિશ્ચયપૂર્વક નિઃશંકપણે દૃઢ સ્થિત થયું, અને “ નાના અહમ્ ”ને પગમામા પૂરેપૂરું ઓગાળી નાખ્યું. તેને પણ સમાધિ કહેવામા આવે છે. વેદમા નેતિનેતિ અને શેષનો જે અનુભવ વર્ણવ્યો છે તે જ “ નાહંમાર્ગ ” છે. પાછા ફરી “ નાહં ” થતા પગતપગ પગલ જ અવરોધ રહે છે અને તે જ આપણું અસવ સ્વરૂપ છે તે અનુભવ ગમ થતાં જીવજમણનો અંત આવે છે અને જીવ સ્વયં સમિધદાનદ બની રહે છે. ઉપર વર્ણવેલા ચતુર્વધ માર્ગમા

વિવેક, વેરાગ અને સયમની પગેપગ જરૂર છે તેઓશ્રીની એવી માન્યતા હતી કે જે તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારમાં ન જોતો તે તત્ત્વજ્ઞાન નિષ્ફળ છે આથી તેઓ સાધના ઉપર વલો ભાગ મુકતા હતા કહેવાય છે કે— એમના સ્પર્શમાનથી ગિપ્પના અત કગ્લુના પકડા ખુનના અને શિખ નવો જાની જતો

મુક્તના લક્ષણ

મુ તપુરનુ વર્ણન કરના તેઓ કહે છે —“મુખપરપ પચમાશ્રમી, પન્મહસ કે અતિવર્ણાશ્રમી કહેવાય છે કાન્ધુ ક, આ શરીર તથા શરીરને વિરે કલ્પિત વર્ણુ તથા આશ્રમ માનનો મહિમા માન છે— એમ જાણીને તે કલ્પિત વર્ણાશ્રમમા બધાતો નથી આવો મહારાની મગી છતા આકાશવત્ અસંગ છે, અને તેથી જગનના જમાત્મક વ્યવહારમાં તે રોકમોહથી પર ગહે છે જે નિગત પરમાત્મામાં જ સ્થિત છે તે જ મુ તાત્મા છે આવો મહાત્મા વિધિનિયેધથી પર ગ્રહીને વદ્વજા વિચળ્યુ કરે છે તો પણ શાસ્ત્રમર્નાદા તો એવી છે કે શરીરના ભાનપર્યંત પ્રયેક પુરો સ શાસ્ત્ર, સદ્ગુરુ તથા પરમેશ્વરને વદન કરુ જોઈએ યાવજ્જીવન નવ વન્નુ ગુરુ વદાતમાશ્વરમ્ । આ સૂત્રનો આ જ ભાવાર્થ છે

ઉપર વર્ણવેના તેઓશ્રીના પચમાશ્રમી જીવન ઉપન્થી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપન્થી નિ સદેહ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીમન્ નૃસિંહચાર્યજી એક અદ્વિતીય સ્થિતપ્રજા પૂર્ણ પુરપ મ્તિવા નપિ હતા એમના મત યોએ ગુજગતના સ સ્કાગિત્વ ઉપર પ્રમણ અસંગ કરી છે અને તેમના સદ્પદશથી પશ્ચિમની સ સ્તૃતિથી જોના - ગાયેના અનેક જનોનો ઉદ્ધાન થયેલો છે કળાસૌ દર્થ ઉપર એમના આશ્રમવાસીઓ ખાત્ર ધ્યાન આપે છે સાગ વમતિગ્રહેને નિભાની તેમણે અનેક

વિદ્યાર્થીઓનો ઉચ્ચ આદર્શવાળા બનાવી ઉદ્ધાર કર્યો છે વીસમી સદીના પહેલા દશક દગમિયાન એમના અનુયાયીઓએ મહાકાલ અને પ્રાત કાલ જેવા અનેક સામયિકો દ્વારા ભાગ્યશીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો મુખ્ય વર્ગને પરિચય કરાવ્યો હતો. ખરેખર ગુજરાતના આધુનિક સંતાપી શ્રીમત્ નૃસિંહાચાર્યજીનું સ્થાન અમૂલ્ય છે.

શ્રીમદ્ ગજયંત્ર

(ઈ સ ૧૮૬૮ — ૧૯૦૧)

જન્મ, ગર્ભચોગી, શૃંગસ્થ, કવિ, વિરાગી, શતાવધાની

શ્રીમદ્ ગજયંત્રને જન્મ મોગળી પામે આવેતા વવાણીઆ બદરે એક શ્રીમત વણિક કુટુંબમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮માં થયો હતો (વિ સ ૧૯૨૪ કાર્તિક પૂર્ણિમા) એમના પિતાનું નામ ગ્વજલાર્ધ અને માતાનું નામ દેવાનાઈ હતું પિતા વૈષ્ણવ હતા અને માતા જૈન હતા પોતે પૂર્વ જન્મના યોગપ્રજ્ઞામાં હોવાથી જાળપણથી જ બૌદ્ધિક પ્રતિભા વાન હતા તેઓ જન્મસિદ્ધ કવિ અને વીતગી હતા ઉત્તરોત્તર તેમનો આત્મવિશ્વાસ થતો ગયો આત્મશુદ્ધિ અને આત્મસિદ્ધિ માટે મથતા એ પગમ ઉચ્ચકોટિના સત જોડુ તેમનું જીવન હતું ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ' અષ્ટાવધાની ' હતા અને ધીમે ધીમે વિકાસ પામતા ઓગણીસમે વર્ષે તેઓ ' શતાવધાની ' અને મહાન જ્યોતિષી હતા તેમના અનધાનના પ્રયોગોથી ભોધ મુગ્ધ બની જતા હતા મુખર્ષની જનતાએ તેમને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ સુવર્ણપદ્મ આપ્યો હતો અને ત્યાજ્યાત્ સગસ્વતિ એનું તેમનું નામ પાડ્યું હતું શ્રીમદ્ ગજયંત્ર જૈન જગતમાં શ્રીમદ્ને નામે હાલ પ્રસિદ્ધ છે તેમના ભાર્ગવ મનનુષંગત ગ્વજ કાકિયાવાડ ગાજકીય પગ્નિદના સ્થાપક હતા મુખર્ષમાં તેમની મોગી અવેગતતી પેઢી ચાલતી હતી, જે પેઢી હજી પણ છે માન અ પ સમયમાં જ શ્રીમદ્ની હાજરીથી આ પેઢીએ લાખો રૂપિયા પેદા કર્યા હતા શ્રીમદ્ ત સ્ફૂટ માગધી ભાષાઓ સારી રીતે જાણતા હતા, જે ૬ તેમનો અભ્યાસ તે પગ્તે શાળા કોલેજથી વિજ્ઞાન રીતે થયેલો હતો તેમને પદ્મશ્રુત પ્રભાનક

મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપી હતી. એના આશ્રયે કડિન જૈન સાહિત્યના ગ્રન્થો, મુખ્યત્વે દિગંબર સંપ્રદાયના ગ્રંથોનું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એ સંસ્થા પ્રાકૃત જૈન સાહિત્યનું—વિશેષતઃ દ્રવ્ય-શાસ્ત્રનું સારું સંપાદન કરે છે. ગાંધીજીના યજ્ઞમાન ઝવેરી રેવાશંકર જગજીવનના ભાઈ પોપટભાઈની પુત્રી ઝમકબેન સાથે રાજસંદ્રજીનું લગ્ન થયું હતું અને લગ્નથી તેમને બે પુત્રીઓ હતી. રેવાશંકરભાઈ તથા તેમના બીજા ભાઈ ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતા ગાંધીજીના પરમ મિત્રો હતા; એટલે ગાંધીજી શ્રીમદ્દના સંસર્ગમાં આવેલા; અને ગાંધીજી તેમને ગુરુત્વ ગણતા હતા—એમ એમના પત્રવ્યવહાર પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. શ્રીમદ્દની પરંપરા આશુદ્ધ પાસે આવેલા તેમના અગાસ આશ્રમમાં તેમ જ ખાંભાત પાસે આવેલા વડવાશ્રમમાં સમવાઈ રહી છે. શ્રીમદ્દના પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેમને ભતિ સ્મરણશીલ થયું હતું; અને તેથી તેઓનું જીવન સંસારમાં હોવા છતાં જલકમલવત્ સંસારી ભાવોથી અલિપ્ત હતું. તેથી ૧૯ વર્ષની વય પછીથી અવધાન તથા જ્યોતિષના પ્રયોગો તેમણે ઊંડી દીધા હતા. જગતની દૃષ્ટિથી સમગ્ર અદ્વૈત-અસોષ જેવા ઘર્ષ જર્ઘ ક્ષેત્રના અધ્યાત્મમાં લીન ઘર્ષ ગયા હતા. શ્રીમદ્દના અધ્યાત્મ જીવન વિકાસના મુખ્ય બે વિભાગો વા તમક્કા પાડી શકાય. (૧) વિ. સં. ૧૯૪૭ પહેલાંનો સમય; અને (૨) વિ. સં. ૧૯૪૭થી ૧૯૫૭ મુધીનો જીવનના અંત મુધીનો સમય.

અધ્યાત્મ જીવનનો પૂર્વ રંગ; કવિતા અને અધ્યાત્મ સાહિત્યસર્જન

પ્રથમાવસ્થામાં માનપિતા આદિ ગ્રંથોની દરજ્જા કારણે તેમને ગૃહી જીવનમાં અને વ્યવહાર ઉપાધિમાં અપલાવતું પડ્યું હતું. તેઓ દુકાન પર બેસતા અને વ્યાપારમાં પૂર્ણ પ્રમાણિક રહેતા. તેઓ કોઈને

ઝાંઝાવતે ભાવે 'કે ઝોછુ વત્ત' કદીયે આપતા નહીં. કુન્સદના મમવમા શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા અને કાવ્યો લખતા. એમના નાનપણના કાવ્યો મનોહર અને અર્થગંભીર છે ઉદાહરણુ:—

કાકડા પન

એમ સૂચવે કાકડા, મન ખોલીને દેખ ;

મનખા કેન મુગ્ધ મમા, વિના ધર્મથી લેખ.

(સત્યસદ્ર કાવ્યમાળા)

x

—

x

સારાશ કે. ધર્મ વિના મનુષ્યજન્મ કાકડા જેવો છે.

કર્મની ગતિ

વડોદરે વસેલ આ સવાળરાવ સાભરે,

અધિપતિ નમીનની ગતિવતી થયો ખરે ।

ધણી છતા મહારંગાવ કેદમા ગયા અરે ।

ગતિ વિચિત્ર કર્મની-તું શોક હર્ષ શુ ધરે ?

(સત્યસદ્ર કાવ્યમાળા)

પોતે જન્મથી અંતસ્ત્યાગી હોવાથી સોળ વર્ષની ઉંમરે તેઓ જ્ઞાન અને વૈગવ્ય બોધક કાવ્યો લખતા હતા. પોતે કહે છે કે—“ જૈન-માર્ગને વધાર્થ સમજાવવા અમે સોળ વરમ અને પાંચ માસની ઉંમર માંદમાઢા ત્રણ દિવસમા રચી હતી. વીતગતમાર્ગ પર આબાસજીની રચિ થાય એ હેતુથી જિનોકતમાર્ગથી કંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમા કહ્યું નથી. ” એમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે બાહ્ય ઉપાધિમા પણ તેઓ અખંડ આત્મસમાધિ બળની ગણતા હતા. ખાતાખીતા, ઉડતાબેસતા અને અત્યેક ક્રિયા કરતા તેઓ અહર્નિશ અંતર્મુખ જ રહેતા હતા. દોઢ પણ મથ વાચીને તુલત જ તેનો પોતે સાર મહણુ કરી લેતા હતા.

એવી તેમની અદ્ભુત પ્રવૃત્તિઓ શક્તિ હતી. આત્મમથન, સત્સંગ સેવન, સત્યુત્ત વાચન, મનન અને સ્વપ્ન ઉપકાન્ક લેખાદિ, પત્રાદિ લખવાનું અદર્શિય ચાલુ હતું. જન્મના સાર્થકરૂપ જે મહાન કામ માટે જન્મ છે—તે સ્મૃતિ સંદોષિત હતી. સર્વ શાસ્ત્રના સાન્નિધ્ય શ્રીમદ્દેવો આત્મમિદ્ધિ અંત અદ્ભુત છે, એમા માત્ર ૧૪૨ ગુજરાતી શ્લોકો છે, પણ સમુદ્રમંથનમાથી પ્રાપ્ત થતા ન્તોની માફક તે બહુ મૂલવાન અને મનનીય શાસ્ત્ર છે. પોતે કહે છે કે—

“વર્તમાન આ કાળમા, મોક્ષમાર્ગ મહુ લોપ;
વિચારવા આત્માર્થિનિ, ભાખ્યો અત્ર અગોપ્ય.”

(આત્મસિદ્ધિ-૨)

મહાત્મા ગાંધીજીના ગુરુ શ્રીમદ્ ગજચંદ્ર

મહાત્મા ગાંધીજી શ્રીમદ્ ગજચંદ્રને ગુરુતુલ્ય પૂજતા હતા; કાગળો કે, મહાત્માજીની સર્વ ધાર્મિક શંકાઓનું સમાધાન શ્રીમદ્ ગજચંદ્ર કરતા હતા. શ્રીમદ્દેવો જૈનજીવનમંથ “શ્રીમદ્ ગજચંદ્ર”ની પ્રસ્તાવનામા ગાંધીજી લખે છે કે—“મારી ઉપર ત્રણ પુસ્તકોએ જિંદી છાપ પાડી છે. ટોલસ્ટોય, રસ્કિન અને ગજચંદ્રભાઈ. આપણે સંસારી જીવો છીએ ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા; અને વાલુવેગે મોક્ષ તન્નિ ધસી રહ્યા હતા. તેમના લખાણોમાં સત્ર નીતરી રહ્યું છે અને લખનારનો હંતુ પોતાનું જ્ઞાન બતાવવાનો નહિ, પણ વાચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બતાવવાનો હતો. તેમનાં લખાણોની એક અસાધ્યશુભતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમના કંઈમા એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાલજતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રકુલિત હતો. બધા ધર્મોની ખુબીઓ પૂરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મોની પામે મૂકતા. ધર્મના અગ્રધી તે પગ રહેતા હતા. આત્માર્થિનિ શ્રીમદ્દેવો લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે.”

ઈ. ગ. ૧૯૪૭-૫૭ : ઉત્તરગર્ભ; જિનધર્માતુરાગ; આત્માતુલ્ય
અને સંતત્ત્વન

મહાત્મા ગાંધીજીના લખાણ ઉપરથી પ્રતીત થા। છે કે શ્રીમદ્દને
સૌ ધર્મ તરફ સદ્ભાવ હોતા પણ જૈનધર્મ તરફ એમનો વિશેષ ભાવ
હોતો. એમ એમના લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે
પોતાના સમાગમમાં આવનાર સૌને તેઓ શુભલક્ષિ અને આત્મ-
જ્ઞાન દ્વારા આગતિદિનો માર્ગ દર્શાવતા હતા, અને જિનધર્મનું માહાત્મ્ય
પ્રકટ કરતા હતા પોતે શ્રી મહાવીરના અનન્ય ભક્ત હતા અને જૈન
ધર્મના ઉદ્ધારક, પ્રભાવક અને પ્રવર્તક હતા આથી જ તેમના
અનુયાયીઓ તેમને મહાપુરુષ ગણે છે, અન્ન વહના, વવાણીઆ, ભાદરણ,
અગાસ ઇત્યાદિ અનેક સ્થળોએ શ્રીમદ્ ગાંધીજીના આશ્રમો સ્થાપનામાં
આન્યા છે શ્રી મહાવીરના મોક્ષનું દશ કાળને અનુરૂપ બધાગણ કન્વાને
અગોપાગ નિચાન શ્રીમદ્ કર્યો હતો પણ તેનું પ્રતીકરણ કન્વા
પૂર્વે વિ સ ૧૧૧૭ (ઈ સ ૧૮૦૧) થી ન વહ પચમીના રોજ
તેઓશ્રી સ્વરૂપાવસ્થામાં પામ્યા હતા ‘મોક્ષમાળા’, ‘આત્મસિદ્ધિ’,
અને તેમના ‘વચનામૃતો’ જિનધર્મના સાન્નત્વરૂપ છે શ્રીમદ્દને
નમનક જ્ઞાન સાસુ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, અને તેથી ઉપાધિ મધ્યે
પણ તેઓ સમાધિસ્થ નહતા હતા પોતાના એક પત્ની શ્રીમદ્ કહે છે
‘હું’ ગણિ અને દિવસ એક પન્માર્થનું જ મનન કરું છે અમાર ચિત્ત
નંન જેનું છે એમાં આમાં સિવાય કંઈ જ નમાઈ એમ નથી તેને
વિરોધાણીનું બિહુ સમજાવવું, આ કરવું અથવા આ ન કરવું—એની
વિચારણા કરની તે માડ માડ બને છે એમ પુગણપુરુષ અને પુગણ-
પુરની પ્રેમસ પતિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી, અને બવાય પદાર્થો
ઉદ્ભવ થઈ જવાયા ગમે તેમ વર્તીએ છીએ વિ સ ૧૮૫૩માં
ગ્વા મદશા પ્રકટ કરતા તેઓ કહે છે કે—

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પર્યાયે પલટાય.

(આત્મ. ૬૮)

“ ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;
વતે નહીં નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ. ”

(આત્મ. ૭૮)

*

*

*

“ છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્તા તું કર્મ;
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ”

(આત્મ. ૧૧૫)

*

*

*

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના મતાનુસાર આત્મા અમર છે, નિત્ય છે, ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી છે, દેહથી ભિન્ન છે, ચેતન્ય સ્વરૂપ છે, સ્વયં પ્રકાશ અને સ્વયં આનંદ સ્વરૂપ છે. આથી હિલટું, દેહ નાશવંત છે, વિકારી છે, સ્વયં જડ સ્વરૂપ છે, દેહાધ્યાસથી અને નિજરૂપના વિસ્મરણથી આત્મા ભવચક્રમાં સ્વકર્માનુસાર ઉચ્ચનીચ ચોનિમા ભ્રમણ કરે છે. દેહાધ્યાસથી જ આત્માને પ્રવચપાપ અનુસાર દેહ ધારણ કરવા પડે છે. આથી દેહાધ્યાસ નિર્મૂળ કરવા માટે આત્માએ આત્મભાન દ્વારા સ્વસ્વરૂપનું અખંડ સ્મરણ રાખી રાગદ્વેષ અને મોહથી મુક્ત થઈ અસંગ રહી સદાસર્વદા નિઝનંદમાં મગ્ન રહેવું—એ જ પરમ મોક્ષનો ઉપાય છે. કર્મના અભાવમાં બંધનનો અભાવ; અને બંધનના અભાવમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ. આમ અનેકાન્તવાદી જિનદર્શન અને એકાન્ત અદ્વૈતવાદી વેદાંતદર્શનમાં બાહ્યદષ્ટિએ વિચારતાં ભેદ લાગે છે; પણ અંતર્દષ્ટિથી જોતાં અંતિમ

“કેવળ લગભગ ભૂમિકા ગ્વર્ણને દેહવિયોગ રે.” આમા જાણે પોતાના અંતની આગાહી કરતા હોય એમ લાગે છે. વેદાંતની છઠ્ઠી ભૂમિકા—“ પદાર્થભાવિની ” મુધી પોતે પદાર્થના હના; અને માત્ર ‘તુરીય’ કિંવા જિનયન્તિભાવમા ‘કેવળભૂમિકા’ જ પ્રાપ્ત કરવાની બાકી હતી. એમ તેઓશ્રીના અનુભવોદ્ભાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાવ છે. આમ પૂર્ણતા અનુભવી શ્રીમદે વિ સં. ૧૯૫૭મા જીવનની પૂર્ણાહુતિ કરી હતી. તેમના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે તેમનો વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની મીમાસા કરીશું.

સિદ્ધાંત અને સાધના

શ્રીમદ્દના સિદ્ધાંત અને સાધના માટે તેમનો “ આત્મસિદ્ધિ ” નામનો મધ્ય પ્રમાણભૂત છે. “ આત્મસિદ્ધિ ”મા પોતે કહે છે કે :—

“ ભાસ્વો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાત;
 પશુ તે બંને ભિન્ન છે, જેમ અસિને મ્યાન ”

(આત્મ. ૫૦)

* * *

“ જે દષ્ટા છે દષ્ટિનો, જે જાણે છે રૂપ;
 અબાધ્ય અનુભવ જે ગ્રહે, તે છે જીવ સ્વરૂપ. ”

(આત્મ. ૫૧)

“ સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જગ્યાય;
 પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય, એ એંધાણે સદાય. ”

(આત્મ. ૫૪)

* * *

“ આત્માની શંકા કરે, આત્મા પોતે આપ,
 શંકાનો કરનાર તે, અચરજ એહ અમાપ. ”

+ + +

આત્મા દ્રવ્યે નિત્ય છે, પદાર્થે પલટાય.

(આત્મ. ૧૮)

“ ચેતન જો નિજ ભાનમાં કર્તા આપ સ્વભાવ;
વર્તે નહીં નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ. ”

(આત્મ. ૭૮)

*

*

*

“ છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્તા તું કર્મ;
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ. ”

(આત્મ. ૧૧૫)

*

*

*

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના મતાનુસાર આત્મા અમર છે, નિત્ય છે, ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી છે, દેહથી ભિન્ન છે, ચેતન્ય સ્વરૂપ છે, સ્વયં પ્રકાશ અને સ્વયં આનંદ સ્વરૂપ છે. આથી ઉલટું, દેહ નાશવંત છે, વિકારી છે, સ્વયં જડ સ્વરૂપ છે. દેહાધ્યાસથી અને નિજરૂપના વિસ્મરણથી આત્મા ભૂવચક્રમાં સ્વકર્માનુસાર ઉચ્ચનીચ યોનિમાં ભ્રમણ કરે છે. દેહાધ્યાસથી જ આત્માને પુરુષપાપ અનુસાર દેહ ધારણ કરવા પડે છે. આથી દેહાધ્યાસ નિર્મૂળ કરવા માટે આત્માએ આત્મજ્ઞાન દ્વારા સ્વસ્વરૂપનું અખંડ સ્મરણ રાખી રાગદ્વેષ અને મોહથી મુક્ત થઈ અસંગ રહી સદાસર્વદા નિજનંદમાં મગ્ન રહેવું—એ જ પરમ મોક્ષનો ઉપાય છે. કર્મના અભાવમાં બંધનનો અભાવ; અને બંધનના અભાવમાં મોક્ષનો સદ્ભાવ. આમ અનેકાન્તવાદી જિનદર્શન અને એકાન્ત અર્દ્રતાવાદી વેદાંતદર્શનમાં બાહ્યદષ્ટિએ વિચારતાં ભેદ લાગે છે; પણ અંતર્દષ્ટિથી જોતાં અંતિમ

આત્મસિદ્ધિ કિંવા આત્માનુભવના લક્ષ્યમા બન્નેની એકવાક્યતા છે પોતાના ઉપદેશનુ હાર્દ સમજાવતા શ્રીમદ્ પોતાના વચનામૃતમા કહે છે કે :—

દેહાભિમાને ગલિતે, વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્રયત્ર મનો યાતિ, તત્રતત્ર સમાધયઃ ॥

હું કર્તા, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી એ વગેરે પ્રકારથી રહેલું દેહાભિમાન તે જેનું ગણી ગયું છે, અને સર્વોત્તમ પદરૂપ પરમાત્માને જેણે જાણ્યો છે, તેનું મન જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિ જ છે. આટલું દૂર જ જ્ઞાન જીવને તરવા માટે બસ છે. તેઓશ્રીએ નીચે દર્શાવેલા “ અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર ” અને “ અપૂર્વ અવસર ” માં પોતાના અધ્યાત્મ માર્ગનું તેમજ પરમપદની પ્રાપ્તિની લાવનાનું અદ્ભુત વર્ણન કરેલું છે :—

અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર

બહુ પુણ્યકેરા પુંજથી શુભરહે માનવનો મળ્યો;
તો યે અરે! લવચકનો આંટો નહિ એકદે ટળ્યો;
સુખ પ્રાપ્ત કરતાં સુખ ટળે છે લેશ એ લક્ષે લહો;
ક્ષણ ક્ષણ લયંકર લાવ મરણે કાં અહો રાત્રી રહો ? ૧

લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં, શું વધ્યું તે તો કહો ?
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું, એ નય મહો,
વધવાપણું સંસારનું નરદેહને ઢારી જવો,
એનો વિચાર નહીં અહોહો! એક પળ તમને હવો ! ! ! ૨

નિર્દોષ સુખ નિર્દોષ આનંદ, ત્યો ગમે ત્યાંથી લલે,
એ દિવ્યશક્તિમાન જેથી જન્મિરેથી નીકળે;
પરવસ્તુમાં નહિ મુંઝવો, એની દયા મુજને રહી,
એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્ચાત્ દુઃખ તે સુખ નહીં. ૩

નુ કોણ છુ ? ક્યાથી થયો ? શુ સ્વરૂપ છે મારું ખરું ?
 કોના મંબધે વળગણુ છે ? ગણુ કે એ પગિહરું ?
 એના વિચાર વિવેકપૂર્વક ચાતલાવે બે કર્યા,
 તો સર્વ આત્મિકજ્ઞાનમા સિદ્ધાંતતત્ત્વ અનુભવ્યા. ૪
 તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સાચ દેવળ માનવું ?
 નિર્દોષ નગનુ કયન માતો તેહ જોણે અનુભવ્યું.
 રે ! આત્મ તારો ! આત્મ તારો ! શીઘ્ર એને ઓળખો;
 સર્વાત્મમા સમદષ્ટિ ઘો આ વચનને હૃદયે લખો. ૫

* * *

ૐ અપૂર્વ અવસર

(પરમપદ પ્રાપ્તિની ભાવના)

૧. અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
 ક્યારે ચર્ચશુ બાહ્યાતઃ નિર્મથ બે ?
 સર્વસંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ હેદીને,
 વિચરશુ કવ મહત્પુરુષને પંથ બે ? અપૂર્વ.
૨. સર્વભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
 માન દેહ તે સયમહેતુ હોય બે;
 અન્ય ઠાન્હે અન્ય કશુ કહ્યે નહીં,
 દેહે પણ કિચિત્ મૂર્છા નવ જોય બે. અપૂર્વ.
૩. દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ ને,
 દેહ લિન્ન ક્વલ રૂપતન્નનું જ્ઞાન બે,
 તેથી પ્રક્ષીણ ચાગિતમોહ વિલોકિયે,
 વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન બે. અપૂર્વ.

૪. આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહપર્યંત જો;
ધોર પરિપક્વ કે ઉપસર્ગ લયે કરી,
આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અપૂર્વ.
૫. સંયમના હેતુથી યોગપ્રવૃત્તના,
સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆત્મા આધીન જો,
તે પાણુ ક્ષણુ ક્ષણુ ધટતી જાતી ગિચાતિમા,
અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમા લીન જો. અપૂર્વ.
૬. પંચ વિપયમા રાગદ્વેષ વિરહિતના,
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો,
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર તે કાળ, ભાવ પ્રતિબંધવણુ,
વિચરણુ ઉદ્યાધીન પણુ વીતલોભ જો. અપૂર્વ.
૭. ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધ સ્વભાવતા,
માન પ્રત્યે તો દીનપણુનું માન જો;
માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષી ભાવની,
લોભ પ્રત્યે નહીં લોભ સમાન જો. અપૂર્વ.
૮. બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,
વંદે ચક્રા તંથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાણ પાણુ માયા થાય ન ગેમમાં,
લોભ નહીં છો પ્રજાળ સિદ્ધિ નિધન જો. અપૂર્વ.
૯. નબળાવ, મુડલાવ સહ અસ્થિરતા,
અદંતધાવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જો,
કેશ, ગેમ, નખ કે અંગે શૃંગાર નહીં,
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્બંધ સિદ્ધ જો. અપૂર્વ.

૧૦. શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદશિના,
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ બે,
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવમોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ બે. અપૂર્વ.
૧૧. એકાદી વિચરતો વળી સ્મરણમાં,
વળી પર્વતમાં વાધ સિદ્ધ સયોગ બે;
અગ્રણ્ય આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,
પરમમિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ બે. અપૂર્વ.
૧૨. ઘેર તપશ્રધ્ધામાં પણ મનને તાપ નહીં,
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્ન ભાવ બે;
રજકણ કે ગિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ બે. અપૂર્વ.
૧૩. એમ પરાજય કરીને ચારિત મોહનો,
આવું ત્યાં જ્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ બે;
શ્રેણી ક્ષમણુકણી કરીને આરંભતા,
અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ બે. અપૂર્વ.
૧૪. મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર નરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન બે;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણસ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ દેવજ્ઞાન નિધાન બે. અપૂર્વ.
૧૫. ચાર કર્મ ધનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ જ્યાં,
ભવનાં બીજતણે આત્મતિક નાશ બે;
સર્વભાવ ગાતા દણ સદ શુદ્ધતા,
કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ષ અનંત પ્રકાશ બે. અપૂર્વ.

૧૬. વેદનીયાદિ ચાગ્ કર્મ વર્તે જહા,
 યજ્ઞી સીંદરીવત્ આકૃતિ માત્ર જો;
 તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,
 આયુષ પૂર્ણે, મટિયે દૈદિકપાત્ર જો. અપૂર્વ.
૧૭. મન, વચન, કાવાને કર્મની વર્ગણા,
 છૂટે જહા સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;
 એવું એ યોગિ ગુણુસ્થાનક ત્યા વર્તણું,
 મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ.
૧૮. એક પરમાણુ માત્રની મળે ન સ્પર્શતા,
 પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલસ્વરૂપ જો;
 શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્યમૂર્તિ અનન્યમય,
 અગ્રુરુ લઘુ, અમૂર્ત સહજપદરૂપ જો. અપૂર્વ.
૧૯. પૂર્વ પ્રયોગાદિ કારણના યોગથી,
 ઊર્ધ્વગમન સિદ્ધાલય પ્રાપ્ત સુસ્થિત જો;
 સાદિ અનંત અનંત સમાધિસુખમાં,
 અનંત દર્શન, જ્ઞાન અનંત સહિત જો. અપૂર્વ.
૨૦. જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીકું જ્ઞાનમાં,
 કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
 તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે ?
 અનુભવજોયર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો. અપૂર્વ.
૨૧. એહ પરમપદપ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં,
 ગજ પગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
 તેપણુ નિશ્ચય ગજવ્યંદ્ર મનને રહ્યો,
 પ્રભુઆશાએ થાશું તે જ સ્વરૂપ જો. અપૂર્વ.

શ્રી મસ્તરામજી

(ઈ. સ. — ૧૯૦૧)

બ્રહ્મ પિતા, માયા માતા અને વિશ્વ જન્મભૂમિ, જડભરત
જેવું મસ્ત જીવન અને યદ્યથા વિચરણ

શ્રી મસ્તરામજી ‘ જડભરત ’ જેવું અવધૂતજીવન જીવતા હતા અને
યદ્યથા વિચરણ કરતા હતા પોતાના પૂર્વાશ્રમની હકીકત તેમણે કોઈને
કદી કહી નથી. તેથી તેમના માતાપિતા કે જન્મસ્થળ વિષે કશી જ
હકીકત મળતી નથી કોઈ ભક્ત જાહુ આમહપર્વક પૂછે તો કહેતા કે—
બ્રહ્મ અમારો પિતા છે, માયા અમારી માતા છે અને વિશ્વ અમારી
જન્મભૂમિ છે એક સાખીમાં પોતે કહે છે કે—

“ શુર મળ્યા મોહી ગરુડગ્રામી, અયોધ્યાના આધાર,
મસ્તનગમ અયોધ્યાના વાસી દેવરૂપી દેદાર ”

(શુક્રમહિમા, સાખી ૧૪)

આ ઉપરથી તેમની પ્રસિદ્ધ થયેલી સાખીઓની મિથ્યાતા ઉપરથી
એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે—તેમનું જાળવણ અયોધ્યામાં,
મુવાની માગવાડમાં અને પ્રૌઢ તથા વૃદ્ધાવસ્થા સૌગઢમાં રીતેલા જણાય
છે કહેવાય છે કે શ્રી મસ્તરામજી માગવાડના ગમસનેદી સત હતા;
પણ સૌગઢમાં તેઓશ્રી ખૂબ ખ્યાતિમાં આવ્યા હતા અને બોટાદમાં
તેમણે ભૂદાસમાધિ લીધી હતી. તેથી તેમની ગણના અર્વાચીન
શુજ્ઞાતના સતોમાં કરવામાં આવી છે. લોકોમાં ભણે નહિ, મેઠ સાથે
બોલે નહિ, એક દેકાણે ગંદે નહિ—એટલે ઘણા વસો સુધી તેમને

ઝાઈએ ઝોળખ્યા નહીં ઝાઈઝાઈ વખત લિફ્તા માટે આનતા હોવાથી જ ગલની ઝાડીઓમા વસતા કણુખીઓનું ધ્યાન નેમના તરફ ખેંચાયું તેમણે આવો નિરુપ્તી અને અપંગિત્રી સાધુ કદી જોયો ન હતો ભૂખ લાગે ત્યારે વાડીએ ખાવાનું દેવા જતી કણુખી પાસેથી ઝનકુ રોટલો માગી જિભા જિભા ખાઈ લે અને વાડીના ધાગિનામાથી પાણી પી લે, સૂતાનું મન થાય ત્યારે ગમે ત્યાં ખેનગમા જોય ઉપર સૂઈ જહે તેઓ પહેંગવામા એક કન્ટા ખીણુ વચ્ચે ગખતા નહિ અને હરમ ગમધૂનમા મસ્ત ગહેના હતા આથી લોગ તેમને મસ્તગમજી કહેના પોતે સ્વાનુભવથી આખોમા કહ્યું છે કે—

“ પેટ સમાતા અન્ન લં, દેહ સમાતા ચીઁ,
અધિક સમ્રી ના જનૈ, હસકા નામ ફકીર ”
‘ ચાહ નહી, ચિંતા નહી, મનનાં ખેપગવાહ,
જકો કહ્યું ન ચાહિમે, સો જગ સાહ સાહ ”

આવા ફકીરી હાલમા શ્રી મસ્તગમજી યદુગ ત્રિયગણુ કન્ટા હતા વિરોતત ઘોંગટમા તેમણે ખૂબ પંગિભમણુ કર્યું હતું અને સમાગમમા આવનાર અનેકના જીનનમા પંગિવર્તન કર્યું હતું સામાન્ય રીતે તેઓ ગામડામા એકાદ દિવસ, સામાન્ય શહેરમા ચારેક દિવસ અને મોટા શહેરમા એકાદ અથવાકિયુ રોકાતા હતા દરેક સ્થળે ગામ બહાર નહીં કે તળાવના કામ પર, કોઈ જગનમા આવેલા દેવમ દિગ કે આક તો એકાત સ્થાનમા મુકામ કન્ટા ત્યાં આસીને કોઈ પૂછે તો જરૂર પૂગતી જ વાત કન્ટા ભાવનગરમા લોકોનો તેમના પર વિરોધ ભાવ હતો તેમના મુખમાથી સત જ ઉપદેશાર્થે ગ્યાર્ બહાર પગતી કન્ટીક આખીઓ તેમના ભડતોએ લખીને પ્રથમ્થ કરીને પ્રસિદ્ધ કરતી છે ‘ સાધુ દિ ચનના ભવા ’—એરી તેમની માનના હતી, કાન્યુ કે કોઈ એક સ્થળે લાખો સમય ગ્રહેવાથી તે ભૂમિ તથા ત્યાના માનરી પ્રયે

વિરોધ સ્નેહ જ ધાય છે આ વસ્તુ તેમની ત્યાગભાવનાથી નિરુદ્ધ હતી ભાવનગર, હી ગડી વડવાણુ છતાંદિ જ્ઞાતાઓમા તમને માટે ધણુ માન અને સ્નેહ હતા ભાવનગરના ધર્મપ્રેમી મહાનગ શ્રી તખ્ત સિંહજીએ એકાંત સ્થળે તેમને માટે આશ્રમ-મકાન ગાંધી આપવા સ્તુ હતુ ત્યાં મહાત્મા શ્રી મસ્તનગજીએ કહ્યુ —“ આ ક્ષત્રિય ગુરુ શરીર માટે મકાન શા માટે જોઈએ ? આ જાગમા તેમજ જગનમા ધણુ વૃષ્ટો અને આમનો છે, તે સર્વ માન આશ્રમ ન છે મારુ મમાન મારે માટે જ જિમ્મુ થાય એનુ મ મન ન મને ન જોઈએ ” એનુ કહી મહાગજની વિનંતિનો અસ્વીકાર કર્યો હતો ફરીથી મહાગજને મહાત્માશ્રીની મેરા માટે કાનમી એકાદ નામને નિરુદ્ધ કરવાનો વિચાર આવ્યો અને આજ્ઞા માગી ત્યાં મસ્તનગજીએ હમીને કહ્યુ, “ દેખ, માર દશ ઇન્દ્રિયો છે તે માન આગાશીય સેવકો છે તેઓ નારી આગાશુ ઉપધન કદી જ મ્તા નથી ” આથી આ ત્યાગમૂર્તિ ઉપર મહાનગનો ખૂબ જ ભાવ હતો મહાત્મા શ્રી મસ્તનગજી આવા ત્યાગી અને નિઃસ્પૃહી હોનાથી સિદ્ધિઓ તેમને સહજ વરની હતી, પણ તેઓ તેનો ઉપયોગ સ્વચિત્ જ કરના હતા તેમના હૃવનમા અને સમતકાગિક ધર્મનાઓ મની હતી અહીં નો માન એકએ ઉદાહરણુ આપીશુ

(૧) શ્રી મસ્તનગજી પગિજમણુ કરતા મ્તા ભાવનગર પધાર્યા છે—એનુ માલગીને શિલોગના તેમના ભગ્તો દર્શનાર્થે ભાવનગર આવ્યા અને મહાત્માજીને તેમની સાથે શિલો પધારવા આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી એસે મહાનગજીએ કહ્યુ કે—“ તમે ઝેનગાડીમા શિલોગ નજો હુ આની પહોચુ છુ ” પેવા ભગ્તો દશ વાગ્યાના મેનમા બેસી અગિરાન વાગે શિલોગ જિતરી ભાવનગર દવાળે આવ્યા તો ત્યા મહાગજજીને જિભેતા જોયા આથી તેઓ ખૂબ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા

(૨) મસ્તનગજીને આગમદષ્ટિ હોવાથી તેઓ ભાવિને જોઈ

શકતા હતા બોટાદમાં રસ્તમજી શેઠને ત્યાં તેઓ તાવની ગિમ્મરીમાં પડ્યા હતા હીબડીના કાકોગસાહેબે મસ્તગમજીને હીબડી તેડી લાવવા સંદેશો આપી પોતાના ખાનગીમંત્રી તથા ગબ્બના મુખ્ય દાકતરને બોટાદ મોકલ્યા હતા રસ્તમજી શેઠ ત્યાં બેઠા હતા મહાગજશ્રોત્રે કહ્યું, ' દેખ રસ્તમ ! ચે શરીર આજસે તિસરે દિન દુપગ્ધો ધધન હી પડનેલા હૈ સો અખ ચે શરીર કાધગ ખી જીનેવાલા નહિ હૈ આથી હીબડીથી આવેલા માણસોને પોતે વિદાય કર્યા અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આગાહી કર્યા પ્રમાણે જ તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા (નિ સ ૧૮૫૭ના અષાઢવદ ૧૧ ને શુરુવારના રોજ) તેમની સમાધિ ઉપર એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે ટ્રસ્ટ દ્વારા આજે પણ એ જગ્યાનો વહીવટ થાય છે

શ્રી મસ્તગમજીએ કહોર સાધના દ્વારા આત્મમિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી એમ તેમના જીવનના પ્રસંગો ઉપરથી જણાય છે જોગીએ જીભ તો સૌથી પ્રથમ જીતવી જોઈએ એ સબધમાં તેમના જીવનપ્રસંગો જણના જેવા છે —

કોઈ વિષયમાં ગુણ અગર સૌદર્ય જોતા જ માનવીને તે વિષયમાં ગગ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મન એ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે આમ ગગ જ તમામ અનર્થનું મૂળ છે પણ જે વિષયમાં તે દુખ અને દોષ જુએ છે તે વિષય તરફ ફરીને કદી નજર સંજી પશુ કરતું નથી આવો મનનો સ્વભાવ છે —

“ મન ગત્યુ માયામાં મોહી મનકો જીતી શકે ના કોઈ
ત્યાગી પુરુષ મન કીધુ મર્દન, મસ્તગમ કહે મારૂ ગર્દન ’
‘ આ મનો પ્રસંગ અને મનોજય

એક વખત મસ્તગમજીને આ પીવાની મનોવૃત્તિ થઈ આવી આવી વૃત્તિને ચિત્તમાં જીડવા દેવી એ જ સખલન રૂપ છે એમ તેમને

લાગુ. તેથી તેનો મૂલોત્ક્રેદ મ્હાનો ઉપાન તેમણે રોધી કાઢ્યો તેઓ
 પોતાના એક શિષ્યોના લડા વિષ્ર વીરવગ્ને ત્યા ગયા શિષ્યે મત્મા
 ગતા તેમણે કહ્યું, “દેખ વીરેવગ ! આજ માટે આ પીવી છે માટે
 તુ એક પ્યાસો નહી, પણ ઘેરે ભરીને ચાળનાવ આજનાસા સગસ
 આ બનાવી મહાગજશ્રી સામે ચાલે ઘડે તથા આ પીવા એ જાલિયુ
 મૂંઝા જાલિના ઉપર જાલિય ભરી જેમતેમ શ્રીને મહાગજ મધી ચા
 પી ગયા આથી ઉમ્મ આવવા લાગ્યા અને મખત જિનની થઈ
 જિનનીની ચા તેમણે જાલિનામા ઝીની લીધી અને પાન મોટે માડ્યું —
 “લે, ચા પી !” પણ મુખમા આ કેમ જાય ? છતા મુખમા રેડી
 આમ જિવની ઉપર જિનની થવા છતા સાત વાગે ચા મુખમા રેડી આથી
 શરીર ઢીલુદમ થઈ ગયું અને ગલનામણનો પાગ જલો નહી ત્યાગ નજ
 થતા બોલ્યા “અમ કિં એમા ન હોગા આ પ્રસંગ પછી તેમણ
 આ તરફ મ્હી નજર પણ કરી નથી આવા જ પ્રસંગો કહી અને
 દૂધપાન સળધી ગમ્યા હતા અને તેમણે જલ્દીને વશ શ્રી હતી આરી
 કયોગ તાશ્વર્યાને અતે તેમણે મનોજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, અને તેઓ
 આત્મસિદ્ધિ પામ્યા હતા તેમણે ગમમ નો જ્ય એસો બવો કર્યો
 હતો કે તેમણે દેયુ ગમગ ગી બન્યુ હવે આવતા, બેનતા, સૂતા, જિતા કે
 કોઈપણ ક્રિયા મ્હતા નાદ્યલ્લ જેવો નામનાનનો જ્યુમા તેમના
 શરીરમાથી નિગત નીમળતો હતો આ નામનામના જ્યુમાનનજ્યુનો
 લાભ તેમના ઘણા ભંતોને મળ્યો હતો તેઓશ્રી નાજયોગ અને દયોગમા
 પણ પ્રવીયુ હતા પોતાના સમાગમમા આવનાને અધિમાનાનુમા
 તેઓ ભગિન જ્ઞાન કેયોગનો ઉપદેશ આપતા હતા તેઓશ્રી મન્નનામ
 હોનાથી તેમને કોઈ બેનાવેની નહતા, છતાંયે તેઓ મૌના શરૂ જેવા
 હતા તેમના સેનમડળમા ગજથી માડી ૨૬ મુધીના મર્વ મુખ્ય
 જીવો હતા

સર્વાત્મભાવના અને ભૂતદયા

એક વખત ભાવનગરના મહાગજ શ્રી તખ્તસિંહજી ગાડીમાં બેસી ફરતા જતા હતા ત્યાં તેમણે મસ્તગમજીને સખત રૂડીમાં ઉઠાડા શરીરે ધ્રુજતા બેરેતા જોના આથી પ્રણામ કરી પાતાના અનુચરને પાતાની શાલ આપી મહાગજશ્રી મસ્તગમજીના શરીર ઓઢાડી ત્યાં હઠમ થયો અને પછી ગાડીમાં બેસી મહાગજ આગળ ફરવા ગયા પાછા ફરતા મહાગજસાહેબે જોયું ? મસ્તગમજીએ શાન ફૂતગને ઓઢાડી હતી તેથી મહાગજએ પૂછ્યું કે—“આપ શાન ઠમ ઓઢી ગયા નહિ ? ઠડીથી તમારું શરીર ધ્રુજે છે ત્યાં તેઓશ્રીએ ઉતર આપ્યો.” આ શરીરને ઠડીથી ધ્રુજતું જોઈ તમે મને એ શાન ઓઢાડી હતી મારી પાસે એ ફૂતરુ રૂડીથી ધ્રુજતું આવ્યું, તેથી મેં તેને એ શાલ ઓઢાડી જીનાતમા દરેકમા એમનું જો જ છે માટે મર્વ તન્દ્ર સમાન ભૂતદયા બતાવવી જોઈએ. આ મસ્તગમજીમાં આવી અપૂર્વ ભૂતદયા અને સર્વાત્મભાવના હતી તેઓ પોતાના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી સૌને બોધ આપતા હતાં બીજે એમ પ્રસંગે એનું બન્યું કે સ્વામિનાનારજ પથના બે સાધુઓ “સોઈ મસ્તરામજીને સોપીને શૌચ ગયા હતા એમલામાં એક મહાજનીઓ નખડતો ખૂટ અદર આવી નંદયો મસ્ત ગમજીને તો પ્રભુમા જગત્ હવે એટલે બોલ્યા “અંદા પ્રભુ ! મેં સ “સોઈ આપકે લીરે હી હું પ્રેમસે આગેગો ખૂન ભોજન પછ તરસ્યો થયો એલે તમેલામાં ટાડું પાણી ગડધુ અને મહુ ભો / પિછુ આપ અળ ચેઠડા પાણી પીજીએ ૧૩ પાણી પી ખૂટ આનંદ થતો પેના સાધુઓએ આનીને પૂછ્યું ત્યારે મસ્તગમજીએ કહ્યું “દાકોગજી ભોજન પાકું ઓ પાની પીકું ચને ગરે ભૂતદયા આનુ અજ ૧ દષ્ટાન મનાની મસ્તગમજી ચાલતા થયા તેમજ જીનની આની આખી કરીને હવે તેમના સિદ્ધાંત સાધનાનો વિચાર કરીશું.

મિહાંત -અજાતવાદ સાધના -આત્મજ્ઞાન અને હૃદય
આત્મચિંતન

મિહાંતમા શ્રી મન્ત્રગમ ૭ અજાતવાદી કિંવા પન્મા મવાદી હતા,
કાન્ધુ કે એક આત્મા, સ્વસ્વરૂપ ૩ પન્માત્વ મિવાય બીજી કશું જે
નિકાલાગ્રાધિત સત્ નથી, એની તેમની માનના છે —

“ હયનીય તો કોને કહું, હયનીય તો હું ને હું,
હું હિ મુનિ હું હિ વૃતા, મન્ન વચન વેદને લગતા
પૂર્વે નહિ કોઈ પુન અને પાપ, નહિ બેટો અને નહિ માપ
મસ્તગમ જ્ઞાપ કીનકા નપ ?

એક દખાઓ મોટો રો, જીવ બૃત્યો પોતાને ધે,
કાંડે દોસ્તી છોડે વે, તો મળત મુત આપણે ધે,
મન્તરામને લીલા લઈ ”
(જીવ-મહા સાખી ૫૫)

આમ એક અનાદિ અનંત આત્મતત્ત્વ ૭ પુરુષતત્ત્વ ૮ સ્વસ્વરૂપ
જ સત્ હાવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે દૃઢ અને દુનિયાની ચિંતા નહીં
કે ના હૃદય પન્માત્માન ચિંતન કરવું ભેદિએ —

‘ મસ્ત ચિંતા મન કરા, તું જન્મ જન્મ વિચાર,
શરીર મોપ દે પ્રાન્નકુ, લો નાખે ને તુહા
તારી વાડી તું ધણી, નીલી નાખે નાથ,
તારી હું તું સાચવડે, મસ્ત ખ ખેર હાથ ”
(દપદેગ સાખી ૩૪ ૩૫)

“ નામન ન અતગમે લાવે, બિના લણ્યે પ્રતિવિદ્યા આવે,
જીવનન મન હા નવે, મસ્તગમ નિર્ભયપદ આવે ”
(રમત ન સાખી)

સારાશ કે, જીવે આત્મસિદ્ધિ માટે પોતાના નાનકડા “ અહ ” નો પરમાત્મામાં ખૂણું વિલય કરવો જોઈએ, પણ ‘ નાદંભાવ ’ દિવા આત્મભાવની પ્રાપ્તિ માટે પ્રથમ મનને નિઃસંકલ્પ બનાવવું જોઈએ, ખરી અને પૂરી આત્માની સમજણ હોવી જોઈએ અને માયાનો મોહ દિવા વાસનાનો ક્ષય કરવો જોઈએ. મનશુદ્ધિચિત્તની ત્રિપુટીને બ્રાહ્મી બનાવ્યા સિવાય “ અહ ” નો વિલય થાય નહીં, કારણ કે માયા મહાપ્રભળ છે :—

“ એક જગતમેં દેખી કાળ, આઘ પુરપકી હે ધરવાળી. ”

* * *

“ મનકી માયા મનકી કાયા, મન મરજવા થાય;
મસ્તરામ કે’ માયા જીતે, તો પરમ પાર પહોંચાય. ”

* * *

“ જાહાસ્મિ મુખથી કહે છે, કહે માયાને ખોટી;
કાયા છુટે માયા નહિ છુટે, છુટી જાય લ’ગોટી. ”

(માયા સાખી : ૧૪૬ ૬, અને ૪)

આ પ્રભળ માયાને જીતી આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શુરમ, શુરૂપા અને પ્રભળ પુરવાર્થની અપેક્ષા છે :—

“ સખ મોજ મળે મરજવાને અવિચળ પદ લેવાય;
મસ્તરામ કહે શુરશરણમે’ જ્ય જયકાર બોલાય. ”

(શુભહિમા-સાખી : ૨૦)

* * *

ઉપર વર્ણવેલા શ્રી મસ્તરામજીના અવધૂત જીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત-સાધના ઉપરથી નિઃસંદેહ પ્રતીત થાય છે કે શ્રી મસ્તરામજી અર્વાચીન ગુજરાતના એક પરમત્યાગી અવધૂત કોટિના મહાન સંતપુરુષ હતા.

શ્રી નારાયણદાસજી

(ઈ સ ૧૮૨૬—૧૮૦૧)

જન્મ . ભક્તિપરાયણતા; અને વૈષ્ણવી દીક્ષા

વિક્રમ સવત ૧૮૮૨મા સોગણમા શેત્રુજી કાઠાના ભડકલા ગામે નારાયણદાસજીનો જન્મ થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓ ભજનના દી હતા. ૧૫ વર્ષની ઉંમરે માતાપિતા પરલોકવાસી થયા આથી કાકાએ તેમને કેળવ્યા અને તેમના લગ્ન કર્યા, ૫૦ રૂ પોતે પૂર્વના યોગબ્રહ્મ આત્મા હોવાથી લગ્ન થયા છતાં સારમા જલકમલવત્ ગીતે ભક્તિ પરાયણ ગણેતા હતા. વીસ વર્ષની ઉંમરે વૈષ્ણવી દીક્ષા લઈને તેઓ જસદણ પાસે કનેસરા ગણેવા ગયા. ત્યાં તેમણે રામજીમ દિગ્ગની સ્થાપના કરીને જ્ઞાનપગ્થળ બાધી તેમને ધર્મદાસ નામે એક પુત્ર હતો. ભજનના પ્રતાપે તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

મૃતપુત્ર મજીવન

અહીં તો માન એક જ હિંદુઓ આપીએ છીએ એક વખત તેઓ ગજકોટમા એક લોહાણા ગૃહસ્થ ગધવજીને ત્યાં ભજન કરવા ગયા હતા તેમનો કંઈ બહુ મધુર હોવાથી ઉજરો માનવીઓ ભજન સાંભળવા એકઠા થયા હતા દગ્ગ્યાન મધ્યગાનિએ ગધવજીલોહીને એકનોએ દીકરો મેડી પરનો લાકડાનો કઠેરો માણસોના લાગથી તૂટી પડતા નીચે પડી ગયો અને ત્યાં મગધ પામ્યો શ્રી નારાયણદાસજીએ શબને પોતાની પાસે મંગા યુ અને નીચેનું ભજન ગાયુ —

“ તાન્વિદાન આને તુ તારે, છુડે છે મારી બેડી ર,
આ છે અવધટ ઘાટ અપાડ, વહે નહીં કેડી રે,
ઉનારું ધન્ડતણુ અભિમાન, ઉગાર્યા નજવાસી રે,
હાથી હાથે તાર્યો માગ નાથ ! જુ'ત મયો નાસી રે,
આને દાસના કગવા ઢામ, પાની ન લરો પાછી રે,
જપે “ ન ગણુ ” તમા નામ, આવો અવિનાશી રે ”

અમરકાંડ એવો થયો કે આ ભજન પૂરું થતા જ પાનક છવતો
ગિજ્ઞો આ માલકને જોનારા વૃદ્ધો આને પણ વિદ્યમાન છે. શ્રી નાગવશુ-
દાસજી પ્રભુ સાથે આતુ તાત્પર્ય અનુભવના ભજનિક સતપુરુષ હતા.
તેમના ભજનનો સમય “ નાનાવશુ ભજનસાગર ” નામે પ્રસિદ્ધ છે.
તેઓ અવાચકનત પાળતા હતા અને પ્રભુ સિવાય કોઈની પામે કદી
વાચના કરતા નહિ.

ભક્તિ અને યોગનો અવિદ્યારાગુસાર ઉપદેશ

પોતાના સત્સંગમાં આવનારને અધિકારાગુસાર તેઓ ગોપી જેવી
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અથવા યોગનો ઉપદેશ આપતા હતા. યોગમાર્ગ
સમગ્રવત્તા તેઓની પોતાના એક ભજનમાં કહે છે કે :—

“ નાલિમ્મલયા ગિજ્ઞો એક મોન્સો, આવી બેઠો શીતળ છાવ,
ચૂનતા સોહાગણી ચુદરી ર, શન્યમાં શહેર જમાયો રે
ઈમના ને ધિંગલા તારી અગળુ કરે છે, હળુ માને નાથ કેમ ના'વ્યો રે.
કાચી રે કાનાનો ના કન લરાસો, જેનો પૃવીમાંથે નથી પાયો,
નાલ ગુરુચગ્ગે બોલ્યા રે “ નાગણુદાસ, ” ધનધન જનેતાનો જાયો ”

સાગરા કે, ગ્રાણુ નાલિયા ગિડી ચક્રો પર વિસામાં લેતો સૂતા
રાથે ગગનમહેલમાં બેઠું રહે છે જો ગ્રાણુ સાધ્ય ન થાન, તો તેના બે
કાગણો દર્શાવેના હ એક તો ભગવાનની અકૃપા અને બીજી વ્યવહારના
બોજ તમે ધર્મીયેનું મન આથી સમાધિ સિદ્ધ થતી નથી.

આમ ભક્તિયોગનો ઉપદેશ આપતા અને ભજનમાં તત્કીન રહેના શ્રી નારાયણસહુ ઈ. સ. ૧૯૦૧માં સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

શ્રી નારાયણસહુ આવા ભક્તયોગી કોટિના અર્વાચીન ગુજરાતના આત્માતુલવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસ

(ઈ. સ. ૧૮૪૮-૧૯૦૩)

જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ અને નોકરી

ઈ. સ. ૧૮૪૮માં સુરતમાં એક વૈશ્ય કુટુંબમાં એક મહાત્માના આશીર્વાદથી શ્રી લલ્લુભાઈનો જન્મ થયો હતો. શ્રી લલ્લુભાઈ કનિષ્ઠ પુત્ર હોવાથી પિતાની તેમના ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી; અને તેથી તેઓ ખૂબ લાલનપાલનમાં ઉછર્યા હતા. તેમણે સુરત હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. પિતાજીના મૃત્યુ પછી વડીલ બંધુને સદાયજૂત થતા તેમણે હરિપુરા ખાંચ હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે નોકરી કરી હતી. એમનું અંગ્રેજી ગાન ધણું જ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું; અને તેથી સોફ્ટ કલેક્ટર મી. પ્રીચર્ડે તેમને પોતાની ઓફિસમાં હેડક્લાર્ક નીમ્યા હતા. ધીમે ધીમે પોતાની હોશિયારીથી અને સ્વભાવમાધુર્યથી તેઓ ડાયુટી કલેક્ટર સુધીની પદવીએ ચઢ્યા હતા. સુરતમાં શ્રી વ્યાસ-મહારાજના સંસર્ગમાં આવતાં તેમનું દિલ અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ ઢળ્યું હતું.

સંસારી સાધુજીવન

દિનપ્રતિદિન સત્સંગથી અને સત્શાસ્ત્રના વાચન અને મનનથી તેમનું અધ્યાત્મજ્ઞાન બહુ જીકું હતું—એમ તેમની “ અંતિમ વાણી ” ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તેમનું ગૃહજીવન આદર્શ અને સ્વચ્છ હતું અને તેમને ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી. નોકરીમાંથી બચતો બધો વખત તેઓ સત્સંગ, ભજન અને અધ્યાત્મચર્ચામાં ગાળતા હતા.

જોજન અને લજન સિનાય તેમને કોઈ ખીજો વ્યવસાય ન હતો
જોજન માટે તેઓ એક ચિત્તથી નોકરી કરતા હતા અને લજન માટે
અહર્નિશ સત્સંગમાં ગ્રહેતા હતા ઉત્તમવસ્થામાં તેમણે પોતાની બધી
પોતાના નતન સુગતમાં કરાવી હતી અહીં તેઓ મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે
અને પોતાના આત્મક-ચાણુ માટે નિમગ્નિત રીતે વેદાતશાસ્ત્રની કથા
કરતા હતા અને સમાગમમાં આવનાર સૌને આત્મજોષ આપતા હતા
પોતાનો અત કાળ નજીક આવતા એક ચમત્કાન્તિક ઘટનાથી મૃત્યુની
આગાહીનું ભાન થવાથી તેમણે મુકન કરાવી વિવત્ સન્ધ્યાસ
ધારણ કર્યો હતો અને માદગીમાં પણ પ્રસન્નચિત્ત ગેટતા હતા,
અને તા ૯૧૧૧૯૦૩ના રોજ ૫૬વર્ષની વયે પ્રસન્નતાપૂર્વક
દેહોત્સર્ગ કરી તેઓ વિદેહમુક્ત થયા હતા આમ ચારે આશ્રમમાં ગ્રહીને
તેમણે પોતાના જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એ ચારે
પુરુષાર્થનો પ્રાપ્તિ કરી હતી તેમના સસારી સાધુજીવનની આદની
જાખી કરીને હવે આપણે તેમનો વાણી ઉપગ્રથી, વિશેષતઃ તેમની
“ અતિમ જ્ઞાનવાણી ” ઉપગ્રથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની
મીમાંસા કરીશું

સિદ્ધાંત-જ્ઞાતવાદ કે પરમાત્મવાદ

શ્રી લલુભાઈ સિદ્ધાંતમાં અજ્ઞાતવાદી મિના પરમાત્મવાદી હતા
પોતાની વાણીમાં તેઓ કહે છે કે—માન સ્વયં પ્રકાશ અવિધાન સિવાય
ખીજી કંઈજ નથી ગ્લજીસર્પવત જીન, ઈશ્વર અને જગતની ત્રિપુટી
જ્ઞાતિથી ભાસે છે, વસ્તુતઃ નથી. પરમાત્માપર માયાનું આવગણુ
ચાગણીરૂપે હોનાથી અત કચ્છરૂપી હિદ્રોમાં જીલ્ડુ જીલ્ડુ “ દુપણ ”
સ્ફૂરે છે, પણ એ હિદ્રો પુગર્ત જાય અથવા નિત્રામાં “ દુપણ ” સ્ફૂરે
નાહિ, તો તે વખતે નામરૂપ ખડા થતા નથી, એટલે નિદ્રામાં ચાગણી છે,
પણ હિદ્રો ઢકાયેના છે એટલે કે, માયા છે પણ અત કરણ અથવા

મન નથી, તેથી ભેદ જણાતો નથી માયાનો અર્થ " જે નથી તે. " એટલે કે માયા અભાવ અથવા અજ્ઞાનરૂપ છે, અને જેમ અધારુ એ વસ્તુ નથી, પણ પ્રકાશનો અભાવ છે, તેમ માયા એ વસ્તુ નથી, પણ સ્વયં પ્રકાશનો અભાવ છે અભાવ મદ્ય ભાવને આધારે નહીં છે. માટે ભાવ તથા અભાવ બંને દૂર કરી તે જેને આધારે ગઢેલા છે તે અવિધાનનો મુક્તપદના સ્નાતુબન માટે અનુભવ કરવો જોઈએ (૫ ૧૭ અતિમ જ્ઞાનવાણી) આજ વાતનું નિગેર સ્પષ્ટીકરણ ક્રમમાં તેઓ કહ્યું છે કે— કાગળ (અધિધાન) એકનો એક છે, પણ જેટલા ભાગ પગ અક્ષરો આપ્યા, તે અગ્રગટ થયો, અને અક્ષરો નિરાયનો ભાગ પ્રગટ ગયો એ પ્રગટ અને અપ્રગટ જેના ઉપર ભાવ્યા તે સજ્જા કાગળ એક જ અપ્રગટ છે વસ્તુતઃ અદ્વૈત જ છે, બેપણ છે જ નહીં (૫ ૩૦). જન, ઈશ્વર અને જગતનો ત્રિપુટી માયાએ કરી ગયાયેની છે અને ચૈતન્ય એને સ્ફૂર્તિ આપે છે, પણ એ ત્રિપુટી મનની માન કલ્પના છે, બાકી ચૈતન્ય તો જ્યમનું ત્વમ—અદ્વૈત છે તેમા ગ્જલુસર્પવત જગતની પ્રવૃત્તિ માન પ્રાપ્તિ છે ભાતિકાગમા જે જગા ઉપર ચૈતન્યને બદલે જગત ભાસે છે, તેનો બાવ થાય ત્યારે જ્ઞાનકાળમા પાછું ચૈતન્ય સિદ્ધ થાય છે એક જગત છે ત્યારે બીજું આવે છે (one vice the other) વળી જડ પોતાને પોતે પ્રમાણભૂત કરી શકતું નથી—ચૈતન્યથી જ પ્રમાણભૂત થાય છે માટે અગસ્ત્યની માર્ક સ સાગરપી સમુદ્રને પી જવો જોઈએ—નથી એમ દદ થતું જોઈએ (૫ ૨૮-૨૯) આમ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ સ્વાનુભવ સિદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ દર્શાવે છે પ્રથમ વ્યતિરેકથી આત્માને દેહાદિકથી જુદો પાડવો જોઈએ કે આત્મા દેહ નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, પ્રાણુ નથી, મન નથી, પણ એ સર્વથી અતીત છે. પછી અવ્યયથી નિદ્રામા સાક્ષી છે એમ જ્યારે પગેક્ષરજ્ઞાન થાય ત્યારે આત્માનો અપરોક્ષાનુભવ કરવો જોઈએ કે 'આ

યદુ મે બ્રહ્મ ડે ' વિશ્વરૂપે વસ્તુ જ વિનમી નહી છે પોતદેહના-આત્મ-
 દેહના પોતે પૂર્ણબ્રહ્મ છે, અને નામરૂપની ભાવદેહના મન અને પદાર્થોનું
 કલ્પિત જગત છે આમ અન્ય વ્યતિકે દ્વારા આમનાન પ્રાપ્ત કરી
 " નહિમોહ " અને " મિથ્યત્વ " થતું જોઈએ પ્રતિ નથી નહિ અથવા
 કોઈના દયાણુથી નહિ પણ સ્વભાવે જ નિર્લેપ થઈ આત્મસાક્ષાત્કા-
 નંવે જોઈએ (૫ ૫૪ ૫૫) જના સુધી આશ્રય નથી ત્યાં સુધી જ
 યોગનેમની કાળજી છે માટે દેહમાનને મદ્યે " આત્મવાન " થતું
 જોઈએ અને એ નિશ્ચયાયમને માટે દિનમા દૃઢ થવો જોઈએ હ
 " જ્ઞાના ' ધુ—એ વાત તમેગમ આપી જતી જોઈએ મનનો
 જગતનો અભાવ કંવાનો નથી, તેનું મિથ્યાપણુ વિનમા દૃઢ કંવાનું છે
 આત્મતાનથી જગત નથી—એમ દૃઢ થતું જોઈએ જલુસર્પ લાકડી
 માગવાથી નિવૃત્ત થતો નહિ એને મનમાથી માટી નાખવો જોઈએ,
 નહીં તો જલુસર્પનો નિરાભાવ થાત, પણ આ કુલ જન્ય નહી
 ભેદસુદ્ધિથી મહાસુત્રનાગ, મહાસુત્રાગથી ગગદેવ ગગદેવથી કર્મ, કર્મથી
 પુરુષપાપ, પુરુષપાપથી સુખદુઃખરૂપ કમ, પછી તેના સરુકા, પછી
 પાછા ગગદેવ—એમ ભવચક્ર આ વા જ કં છે માટે મનમાથી ભેદભાવનો
 મૂલોગ્રહે કંવો જોઈએ, અને તે આ મનાન વિના બને નહીં તથા
 મોક્ષ માટે આત્મજ્ઞાન જ સર્વોપનિ સાધન છે મન આધ છે, મન છોડે
 છે માટે વામનાનું વિન દૂર કરી મનરૂપી સર્પને નિર્વિન્યા કરી અન્ન
 કરવાનું છે મન અમન થતા આ મદર્શન ખડ જ છે સમુદ્ર વચ્ચેના
 કાગડાનું સ્થાન જેમ નીચ છે, તેમ મનને લીન થાતી જગ્યા પોતાનું
 આત્મસ્વરૂપ છે માટે મનને આત્મામાં લીન કરી મનોભવ કંવો જોઈએ
 હ મને આજખતો નથી—એમ કહેતું એ આ મહા યોગનું કામ છે, પણ
 આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નામરૂપના તરણા આથે દકામેલો આત્મા
 જીવને સ્વાનુભવગમ નથી આજીવીથી કાગળ ઉપર અનેકપણુ લામે

છે, તોપણ કાગળ અખંડ છે. માટે ચાગણીના છિદ્રરૂપ થવા કરતાં કાગળરૂપ થવું જોઈએ. ભેદ જોતા છતાં અમેદ સમજવો જોઈએ. જન્યતમા ભેદ છે, નિદ્રામા નથી; માટે “ જન્યતન્તુપુતિ ” પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ભેદ ટાળ્યા વિના કાઈ વળે એમ નથી. આત્મજ્ઞાન છતાં નામ રૂપાત્મક જગતને ખરું માનવું એ મોહ છે અને એવી જ્ઞાતિમા પડવું એ પ્રમાદ છે. પ્રમાદ એ જ મૃત્યુ છે. તેથી મૃત્યુમાર્ગી અમરત્વ તરફ વળવું જોઈએ. મુક્તિની ધરણ છે તો માર્ગ છે જ છે. પુરુષાર્થને કશું જ અશક્ય નથી. માટે આત્માનુલવાર્થે સજ્જતીય પ્રવાહ વધારવો, વિજ્ઞતીય દૂર કરવો એટલે ક્રીટબ્રમર ન્યાયે મન બ્રહ્મરૂપ થશે. રૂણસિદ્ધિ માટે (૧) ધરણ, (૨) સાધનોનું જ્ઞાન અને (૩) પ્રયત્ન—એ ત્રણ જરૂરના છે. અજ્ઞાન જ દુઃખમૂળ છે; અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પોતાના જ્ઞાને થાય છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ, વિશ્વાસ અને ભાવના રૂળે છે. વસ્તુને જાણવી અને વસ્તુનુલભ કરવો—એ જ માનવજીવનનું મહાકર્તવ્ય છે. આત્મા સિવાય ખીણું કંઈ નથી, એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અને એવું નિઃશંકપણું થવું, પછી તેનું વિસ્મરણ થવાનું નથી. આમ નષ્ટમોહ અને સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ અખંડ આત્મસ્થ થવું એ જ મોક્ષ.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સંસારી સાધુજીવન ઉપરથી તેમજ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી સદૃશ દર્શિત થાય છે કે શ્રી લક્ષ્મીભાઈ આત્માનુલવી સંતપુરુષ હતા અને સંસારી સાધુઓને તેમનું જીવન પ્રેરણાદાયી છે.

પંડિત શ્રી પીતાંબરજી

(ઈ સ. ૧૮૪૮-૧૯૦૨)

જન્મ : તૃહસંસ્કાર : વિદ્યાભ્યાસ અને અંતરચના

કન્હના મજલ ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૪૮માં પંડિત શ્રી પીતાંબરજીનો જન્મ એક સંસ્કારી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ પુરુષોત્તમ અને માતાનું નામ વીરબાઈ હતું. બાળપણથી જ પંડિતજીની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત હતા. માત્ર પાંચ વર્ષની ઉંમરે પિતાજીના મુખેથી સાલગેલા સંસ્કૃતશ્લોક એમના હૃદયમાં ઊતરી જતા અને યાદ રહી જતા. મજલના શ્રોત્રિય અને સ્વપગવણ શ્રી બાપુજી મહાગજ પાસેથી તેમણે નિઘા પ્રાપ્ત કરી હતી. ગદસીસાના વ્યાસ દેવેન્દ્ર પાસેથી જ્યોતિષ-શાસ્ત્રનો અને દેશાટન કન્તા આની ચડેલા યતિશ્રી પદ્મવિજયજી પાસેથી વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાંથી મગે ત્યાંથી વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરવાનું પંડિતજીનું એક જ ધ્યેય હતું. વેદાતના વિષયમાં તો તે એકદમ ઓતપ્રોત બનીને આખા એના રંગે રંગાઈ ગયા હતા. પોતાના જ્ઞાનમાં કિયુંપ લાગવાથી એમણે મુખર્ષી જઈને ત્યાંના સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાનો પાસેથી હોડો શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો. 'પંચદશી'નો મહાઅથ તેમણે જ્યો હતો મુખર્ષી મજલ આવી ત્યાં સત્સંગીઓને તેઓ પંચદશી, ઉપદેશસદસ, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, તત્વાનુસંધાન, વિચારસાગર આદિ ગ્રંથોનું અનુક્રમ કરાવતા. મુખર્ષીમાં સ્વામી શ્રી ગાધરાનદજીએ પંડિતસભા ભરીને પંડિત પીતાંબરજીની બુદ્ધિપ્રભાતી કદર કરીને તત્સ્પર્શીનું માનનીય પદ તેમને અર્પણ કર્યું હતું.

સંતજીવન અને સન્માન

દિનપ્રતિદિન પંડિતજીની કીર્તિ ચંદ્રની કળા પેઠે વધતી જતી હતી. ગળતમહાગતઓમા પણ એમનું સન્માન થતું. એમણે શ્રી શાકરભાષ્યના વ્યાખ્યાન સહિત ઈશ, કેન, કંઠવલ્લી, પ્રશ્ન, મુંડક, માન્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય અને અંતરેય — એ આઠ ઉપનિષદ્ પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતા. કાશીના રાજાએ પંડિતજીને હાથી ઉપર બેસાડીને તેમનું જાહુમાન કર્યું હતું. આમ ઉત્તરોત્તર કીર્તિ પ્રસન્નતા દુ.ખદ પ્રસંગો પણ જન્યા હતા. એમની એકવીસ વર્ષની ઉમરે પિતાનું અવસાન થયું અને કુટુંબને જાધો બોળે એમના પર આવી પડ્યો. વિ. સં. ૧૯૪૬માં એમના લુવાન પુત્ર દેવકૃષ્ણનો દેહાંત થયો. છતાંયે એમણે પોતાનું ધૈર્ય અને સ્વૈર્ય શાન-દષ્ટિએ ટકાવી રાખ્યું હતું અને કહેતા કે “ પંચભૂતોનો દેહ પંચ તત્ત્વોમાં ભળી જાય—એ તો જગતનો સ્વભાવ છે. એ માટે હર્ષ-શોક વ્યર્થ છે. ” પંડિતજીએ આખા ભારતમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. કુંભના મેળામાં પણ બેત્રાગ વાર તે જઈ આવ્યા હતા. જ્યાંજ્યા જતા ત્યાંત્યાં એમનો ચારે તરફથી સન્કાર થતો. વિ. સં. ૧૯૫૨માં ગઢસીમામા એમણે શ્રી ગાયત્રી, પુરુષસુક્ત, શ્રી મહારુદ્ર અને શનયંડી—એમ ચાર વ્રત કર્યા હતા. સૌને તેઓ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા હતા; કારણ કે એમના જીવનનું પ્રધાન ધ્યેય આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભવ હતા. વિ. સં. ૧૯૫૬માં દુષ્કાળ પડતા શ્રીમંતોની સહાયથી એમણે લોકોને વિના મૃત્યે અનાજ આપવાનો અને ગાયોને ચારો આપવાનો વ્યવસ્થા કરી હતી. આમ સર્વાત્મભાવે તેઓશ્રી લોકસંગ્રહ પણ કરતા હતા.

સંન્યાસ દીક્ષા અને શ્રદ્ધાનિર્વાણ

વિ. સં. ૧૯૬૦માં એમની તબિયત લથડવા લાગી. આથી વિ. સં. ૧૯૬૧ના ચૈત્રવદી ૧૩ના રોજ પંડિત કાર્તીક દ્વારા એમણે

વિધિપૂર્વક નં. ૧૨૨૭ ગ્રહણ કરીને શ્રી પદ્માનંદ મહસ્વતી નામ ધારણ કર્યું. ત્યાગ્યાદ ૧૫૦ શ્લોકમા દશમ સ્કંધ ગ્રહસ્થ તૈયા કરી પ્રતિદ્ધ કર્યું. વિ. નં. ૧૮૬૧ના વૈશાખ સુદ ૭ના દિવસે કુટ્ટાને ઉચ્ચા કરતા કરતા એમણે આ શૂણ્ણમ શુદ્ધ દેહને ત્યાગ કર્યો અને પ્રજ્વલિતાર્થ પામ્યા. મિલેધના ધામમા—નિગલના પાછળના ભાગમા પડિન કાર્તા તિક્ક ઉચ્ચે તેમને સમાધિ આપવામા આવી. આ સ્થાને એમનું પૂનાશું બેસાડવામા આવ્યું છે.

પંડિત પીનામગ્ધના જ્ઞાનમય હૃદયની આટલી ઝાખી કરીને તેમણે પોતાની કુદૈવે વિધવા થયેલી નવયુગ પુનાને હૃદયગીત કહીમા લખેલ “બોધ” ઉપન્યાસ તેમના સિદ્ધાન અને મારનાની તાત્પર્ય કરીશું :—

સિદ્ધાંત અને માધના : આત્મજ્ઞાન અને પરા ભક્તિ

તં નિરવ્યય મ ભાગ ૭ હૃદિ,
 ત આનમનત્વ મિયા ૭ હૃદિ;
 તં ભટ્ટ મ ભગ્ગલ મે,
 હાણે ભમજ મ દુષ્ટ દલ મે—૧

નામનામ નિષ્ઠા ધ્યાન ૭ ૭ હૃદિ,
 જેથી પ્રગટે પ્રેમ લક્ષણા;
 તં નામને તદ્દય ૭ હૃદિ,
 હોને ભેદ ભન્ન અનાદિ બે—૨.

આ અવનુભો ઉપન્યાસ અષ્ટ ઘાય છે કે તેઓ આત્માનુભવર્થે આત્મજ્ઞાન અને પ્રેમલક્ષણા પનાબકિને ખાસ મહત્ત્વ આપતા હતા. “અમામા પરપ્રમાસદમ્”—આ આત્મા બ મર્વોપરિ સ્નેહને પાન

છે—એવું “ મહાવાક્ય ” તેઓશ્રીએ પોતાના પંચદશી અંથમાં સિદ્ધ કર્યું છે. આમ તેઓશ્રીના જ્ઞાનનિધિ અને લોકસંપ્રદાકારી જીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થાય છે કે પંડિત શ્રી પીતાંબરજી અર્વાચીન ગુજરાતના એક મહાન ઓત્રિય અને જ્ઞાનનિધિ ઉચ્ચકોટિના સંતપુરુષ હતા.

શ્રી સરયૂદાસજી મહારાજ

(ઈ સ ૧૮૪૮-૧૯૧૨)

જન્મ; નિધાન્યાગ; લગ્ન અને ગૃહસ્થાન

મહાત્મા શ્રી સરયૂદાસજીનો જન્મ વિ સ ૧૯૦૪ના શ્રાવણ વદ ૮ના રોજ અમદાવાદ જિલ્લાના પાટડી ગામમાં થયો હતો પિતા પ્રભુદાસ અને માતા ગંગાબેનનું દિવ્ય જ્ઞાતક તે ભોગીનાલ અને પાછળથી દીક્ષિત થતા “ સ ન શ્રી સરયૂદાસજી ”. માતાપિતા બન્ને સ રુકારી, સદાચારી અને ભક્ત હતા આથી ભોગીલાલમાં જન્મથી જ ભક્તિનું ખીજગેપણુ થયું હતું વિરોપમાં ભોગીનાલની જાલ્યાવસ્થા મોસાળમાં પીતી હતી ત્યાં પગેશમાં વગ્ન ભગત અને જોયતા ભગત હતા તેમના સત્સંગથી ભક્તિનું ખીજ ભોગીલાલમાં અ કુચિત થયું હતું. યુગગતી સ ત નોપડી સુધીનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો, અને મામાની ઇચ્છા તેમને વેપારમાં જોડાવાની હતી જાલ્યાવસ્થામાં તેમનું લગ્ન પણ કરી દેવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ દવયોએ યુનાનસ્થા પ્રાપ્ત થતા તેમની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો આથી ફરીથી લગ્નની ખેડીમાં ખેડાવાની ભોગીલાલે અપદ્ત ના કહી દીધી દેવમ દિનમાં જન્મ, સત્સંગ હરવો અને દુ ખીઓની સેવા કરવી—એ તેમના નિત્ય કાર્યક્રમ જેવું થઈ ગયું હતું પ્રભુભક્તિમાં તેઓ એટલા બધા તત્લીન ગઈતા હતા કે એક વખત દેવમ દિગે આત્મીનો ઘ ઠાનાદ સાલજવામાં આવતા જ દુકાન ખુલી મૂકીને સીધા દેવમ દિગે દોડી ગયા હતા આ વાતની જાણ થતા મામાએ તેમને ખૂબ ઠપકો આપ્યો, પણ એમને મન રોશની શિખામણુ આપા સુધીની હતી, કાગણુ કે એમનું ટૈયુ હરિગી બન્ધુ હતું

દીક્ષા અને ગૃહત્યાગ

આ અગ્રસામા એમના ગામમા સત શ્રી ભગવાનદાસજી નજારાજની જમાત આની અને ગામને ગાદરે વડતમે મુકામ કર્યો. ભોગીનાન આ સતના ખૂબ સમાગમમા આ-આ ગુરભાવ ઉપજ થનાથી તમની દીક્ષા લીધી અને પોત ' સન્ધ્યાસ ' નામ વાગળ ક્યું દીક્ષા લીધાની વાતના ખબર પડતા તેમના અગાસબધીએ ભડકી ગયા અને આખા ગામમા હોહા મચી ગઈ હવે ભોગીવાન બાવાઆ સાથે આની જરો—એની સૌને ભીંત લાગા હતો આથી તમને એક કોટડીમા પૂરીને નજરેદ કરવા આ-આ, પણ દેહ સ નામહી ભોગીનાલે અનશન અને મૌનનત લીધુ પણ દિવસને અતે તેમના સગાસબધીઓએ તેમનો દલામહ બેઈને તેમને ગળ આપી. સૌની ગળ મળતા જ સસાને છેલ્લી સલામ કરીને સન્ધ્યાસજી ગુરુદેવની સોવમા આની નીકળ્યા ગુરુદેવનો ભેટો થતા જ તેમને પ્રશુભ કરીને તેમની સેવામા લાગી ગયા

આદર્શ સંતજીવન

સિક્ષાતમા તેમની વજબેવી દલતા બેઈને તથા વર્તનમા તેમના સ્વભાવતુ માધુર્ગ બેઈને ગુર ખૂબ પ્રસન્ન થયા આથી તેઓશ્રીએ સન્ધ્યાસજીને રાનગ ગાનો પ્રવાહ જનનામા રેલાવવા આદેશ આપ્યો ગુરુદેવના આદેશથી તેઓ ઉપદેશ આપતા ફનતા ફગતા હેવટે અમદાનાદમા પ્રેમ દગવાજે આવેલા મોરવીધગ મદિમા આનીને વસ્યા અહી તેઓ દરોજ પ્રાત કાળમા મુમુક્ષુઓના હિતાથે કથા કરતા તેમની કથા એટલીબધી નસપદ અને બોધદાયક હતી કે મોટામોટા શાસ્ત્રોઓ, પડિતો અને વિદ્વાનો, ધનાઢ્યો અને પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગુરુસ્થો, ધર્માચાર્યો અને અમલદારો તેમજ સર્વ કોમના—અત્યજ સુદ્ધાત—સજ્જનો અને સત્તારીઓ તેમના કથામૃતતુ પાન કર્યા હજારાની સખ્યામા

આવના. આથી આખા યે અમદાવાદ શહેરમાં તેમજ કુળના ગામડાઓમાં પણ તેમની ખ્યાતિ પ્રવરતી હતી તેમનામાં નવા મહાવ એટલો બધો પ્રગળ હતો કે નાનામોટા કે ગરીબનગરના કોઈપણ ભેદભાવ વિના સર્વને તેઓ સમાન ભાવથી ઉપદેશ આપતા હતા. તેમના સતજીવનમાં અનેક પારનગરી પ્રવગા જન્યા હતા, જેમાંથી અહીં તો માન વિદુ ગાવ સોકન ન કંવામાં આશુ છે તે નમનમાં સંચૂનાનજની કથાનુ શ્રવણ કરવું — એ જીવનનો એક અમુ ન સ્તાવો ગણાતો હતો અનેક જનોના હૃદયોનું તેમણે પવિર્વન કર્યું હતું. પોતાના આદર્શ જીવનથી તેમજ પોતાનો અમૃતમય વાણીથી તેઓ વ્યાવહારિક તેમજ પાન્માર્થિક દૃષ્ટિએ આત્મીયવાદ અને માર્ગદોશવણી આપીને નાનામોટા સૌને શાંતિ પ્રમાડતા હતા. તેમનું જીવન ખરેખર તાત્વિક અને નાત્વિક હતું. ભોજનમાં મિનાહારી, બોનનામાં મિનહિનમાથી અને વર્નનમાં એટલા બધા નયમશીલ કે એક કોડી પણ પોતાના પગથી કચગડ નહીં તેવી દૃશના નાખતા હતા. પ્રાણીમાન તન્ક તેમના દિલમાં અનુકંપા હતી. એટલુંજ નહીં પણ વનસ્પતિ ઉપર પણ તેઓ સમભાવ નાખતા હતા. તેઓ નિર્માનમોહી એટલા જના હતા કે કોઈને પોતાના ચગણુનો સ્પર્શ કંવા દે નહીં. તેઓ હન્દમ પ્રમુચ્ચિનનમાં લીન તથા પ્રસન્ન નહેતા હતા. આવા આદર્શ સતજીવનના લીધે અનેક ચમન્કાગિક ઘટનાઓ પણ બનતી હતા. ઉદાહરણ —

(૧) છપ્પનના દુકાળમાં દુકાળીઓને ભોજન

છપ્પનિયા દુકાળમાં લોકોને ભૂખે પીડાતા લેઈને એમને ધણુ દુખ થતુ હતુ. પોતે હમેશા પચીસમણુ સોટના ચેટલા કગવના હતા અને જે કોઈ ભૂખ્યું આવે તેને એક ગેગના ચેટલા અને પાતોર દાળ આપતા હતા. આ લોકસેવાના કામમાં દયાળુ પ્રમુએ તેમને કોઈ દિવસ અનાજની તંગી પડવા દીધી ન હતી. દાનાઓ તરફથી અનાજના

કોથળાઓ આવ્યાજ કન્ટી હતા અને મહાગજશ્રી છૂટે હાથે ફકાળિના
ઓને જમાડતા હતા

(૨) શેઠ ચકાભાઈ દ્વારા દુનળમા રાહત

દાલની પોળમા ગહેતા અમદાવાદના રોકશ્રી ચકાભાઈ મહારાજશ્રીના
પગમ ભક્ત હતા જાપનિયા દુષ્કાળ વખતે મહારાજશ્રીને ગેઠે પૂછ્યું કે
“ કોઈ સેના હોય તો બતાવજો મહારાજશ્રીએ પૂછ્યું, “ લો ૭ પાસે
તમારું લેણું કેટલું છે ખેચાય છે ? ” રોકે મ્હુ “ લગભગ ૩૦ હજાર ”
મહારાજશ્રી મે શોને કહ્યું કે—“ લેણું માડી વાળો અને જેની પાસે
પૂરતું ખાવાનું ન હોય તેને બાગ માસ ચાલે એટલું અનાજ અપાવો
ગેરે પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે કર્યું ૩૦ હજાર રૂપિયા માડી
વાળના અને વધારામા દાન કર્યું તે જુડુ

(૩) સરયુદાસરૂપે કથાકાર અવધ* ભગવાન

મહેવાય છે કે એક વખતે પોતે નદીકિનારે સ્નાન કર્યા ગયા હતા
ત્યાં એક બિમાર ગધેડો પડ્યો હતો આથી તેની સેવા કરવામા
મહારાજશ્રીનો બાહુ વખત વ્યતીત થઈ ગયો આથી તેમનું સ્વરૂપ
સર્જને સ્વયં ભગવાન નિત્ય નિયમ પ્રમાણે મદિઆ કથા કરી ગયા હતા
કથામાથી પાછા ફરતા લોખે મહારાજશ્રીને નદીએથી સ્નાન કરીને
આવતા જોઈને વિસ્મય પામ્યા હતા તેમની ભક્તિપન્થયણુતા આની
અલૌકિક હતી

(૪) ૫ ખી ૫૦ ગલોલ વાપરનાની ખેડૂતને મના

તેમનું દંદય નવનીત કરતા પણ વિરોધ મેમળ હતું એમ વખત
તેઓ શાહપુર દરવાજે થઈને દૂધેશ્વરને આરે જતા હતા માર્ગમા એક

ખેનન્મા ખેડૂત હુડા ટેવતો હતો. આથી એક પખી ધાયન થઈને મહાગજશ્રીના પગ પામે પડ્યું. ધ્રુવીમૂત ઉદયે તેમણે ખેડૂતને જોલાનીને કહ્યું કે—“ તમાગ ખેનન્મા કેલી જાગરી પાકે છે ? ” ખેડૂતે કહ્યું “ ૪૦ મણ ” ૪૦ મણથો આછી પાકે તો માટે પૂઠી કરી આપની, પણ આજથી તમારે ગલોવ વાપની નહીં અને પખી ઉડાડવા નહીં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે ખેડૂતના ખેનન્મા ૬૫ મણ જાગરી પાકી આથી તે ખેડૂત ૨૦ મણ જાગરી મહાગજશ્રીને ભેટ આપી ગયો, અને અને મહાગજશ્રીનો લ ન જનાં ગયો.

લીમડો કાપવાની મના

તેમના એક લ નવું મકાન બંધાવું હતું. નાંબે માળ કન્તા લીમડો નડતો હતો અને તેથી લીમડાનું કાળ કાપવું પડે એમ હતું. મહાગજશ્રીની સલાહ લેતા તેમણે લખને જણાવ્યું કે—“ હાન નીંબે માળ અધૂરા ગયો. લીમડો દેવલોડ પામે ત્યારે નીંબે માળ કન્તાની લેલો, પરંતુ કાળ કાપરો નહીં. ” વનસ્પતિ તરફ પણ તેમની આરી અનુકંપા હતી.

(૬) ઓપરેશન સમયે અદ્ભુત તિતિક્ષા

તેમનામા તિતિક્ષા પણ અજબ હતી. નોગીનું ઓપરેશન કરાવતા તેમણે ડોક્ટરને કહ્યું—“ નોરોડોર્મનાં જરૂર નથી જ્યાં સુધી ઓપરેશન આનું નહોતું, ત્યાં સુધી જરૂર પણ શરીર હાવને નહીં. ” તેમની આવી સહનશીલતાથી ડોક્ટરને પણ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું હતું; કાનણ કે ઓપરેશન પૂર્ણ થયા પછી જ પોતે ધ્યાનમાંથી જાગૃત થયા હતા.

(૭) પહાણની પજવણી છતાં અખંડ પ્રમત્તતા

એક વખત પોતે કાકો જતા હતા. ચર્ડકલાસના ઉબામા ખૂબ સીડ હતી. એક પગણ તેમને ખૂબ પજવતો હતો. પગથી હોકરો માગતો

હતો. આથી પોતે નીચેબેસીને પડાણની પગથી પી કરગા લાગી ગયા. આ જોઈને પડાણ તો આશો જ બની 'યો અને બોલી ઉઠ્યો, “ગહેને દો બાપુ મુઝે માફ કરો, આપ ઇન્સાન રૂપમે કોઈ એલિયા દિખતે હો.” આમ સર્વ દ્વંદ્વોમા તેઓ પોતાના મનનુ બેલેન્સ—સમત્વ ગાખીને સર્વદા પ્રસન્ન નેહતા હતા.

ઉપર વર્ણવેના પ્રસંગો ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે? શ્રી સંયુદ્ધાસજી એક આદર્શ સતપુરુષ હતા. વિ. સ. ૧૯૬૮ કાર્તિક વદ તૃતીયાના રોજ નિ. ય. નિયમ મુજબ પ્રાતઃકાળના નવ વાગતા સ્નાનાદિ કાર્યથી પગવારીને તેઓશ્રી ધ્યાનમા બેઠા અને લગલગ પાંચ વાગતા સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા. સનાન થતા જ આ વાત આખા યે શહેરમા પ્રસરી ગઈ હતી અને તેમની શ્રમશાનયાત્રામા માનવ મહાસાગર જીનવ્યો હતો.

સિદ્ધાંત—એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ પરમસત્

તેમના સતજીનનની આટલી આખી કરીને આપણે હવે તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાનો વિચાર કરીશું.

બ્રહ્મ અને માયાનું વિવેચન કરતા તેઓ કહે છે કે—એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ નિકાલાબાધિત સતયિત્ આનંદસ્વરૂપ છે અને બ્રહ્મની અચિત્ત્ય શક્તિ કિંવા બ્રહ્મનો અવિદ્યુત ગ્હીને વિવર્તલાવે જગદરૂપ થવાનો સ્વભાવ તે માયા. બ્રહ્મથી શક્તિ બુદ્ધી નહીં પણ સામાન્ય વિરોધરૂપ અર્થાત્ રૂપાત્ તે માયા જે વસ્તુ ભૂત, ભાવિ કે વર્તમાન નણે કાળમા નથી છતાં “હે” એમ દેખાય તે માયા ઉદાહરણ—બાણગગના હાથમા હીકગમા રૂપિયો, ગજબુમા સર્પ. આત્મસ્વરૂપને પોતાના આવગણુથી આગ્રહાદિત કરી અન્નરૂપે દેખાડે તે માયા અશુચિમા શુચિબુદ્ધિ, અનાતમામા આતમશુદ્ધિ, દુઃખમા સુખબુદ્ધિ માયા. બ્રહ્મ એટલે અવક્ષી—સર્વ-સાક્ષી; ઇશ્વર એટલે જગદીશ; અને જીવ એટલે દીન મોકતા. તેમના

સિદ્ધાંતની આટલી વિચારણા કરીને આત્મસિદ્ધિ માટે તેમણે દર્શાવેલા કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગમાર્ગોની વિચારણા કરીશું.

શ્રુતિમાં અન્નનુચ્ચરણ = અપરિમિત ધનચક્ર ” દર્શાવ્યું છે. તેનું મધ્યગિન્દુ સર્વમા છે, પણ તેનો પન્ધિ અનંત છે. આથી અન્નને દૂનમા દૂન અને નજીકમા નજીક (તદ્દુરેતદન્તઃ સતેવે !—ઉપનિષદ) કહેવામા આવ્યું છે. પ્રત્યેકને વર્તુળનું મધ્યગિન્દુ તો અગમ્ય અને અનંત ગણે છે. માટે પ્રત્યેકે સ્વવર્માનુસાર, સ્વભાવાનુસાર કર્મ, ભક્તિ જ્ઞાન કે યોગ—જે માર્ગ પોતાને સુવલ લાગે તે માર્ગે જ્યાં જ્યાં પોતે ઊભેલા હોય ત્યાં ત્યાંથી સીવા ચાલવું એ જ દૃઢો ગસ્તો છે. સ્વયં વિગ્ન ધ્રેય પરધર્મો મયાવહઃ । એ ગીતાવચનનું આજ મર્મ છે. પ્રત્યેક માર્ગમા દીનતા નમ્રતા આવે, અટકાવ મટે અને સર્વાત્મભાવથી હૃદયમન્થ થાય, એ જ સંસારમાથી છૂટવાનો ઉપાય છે.

માધના : કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન કે યોગ

જ્ઞાનમાર્ગની વિશિષ્ટતા અમળવતા તેઓશ્રી ૮૯ છે :-

આત્માનુભવ કેવા અદ્ભુતભવમા બાધક આવશ્યક-વિક્ષેપ શમિયુન માયા છે—મન છે. અદ્ભુતકાર મિવાય જે અન્યથા સૂચ્ય થાય છે તે મનનું જ પાખંડ છે અને તે દુષ્ટનું મૂળ છે. માટે મનને અર્થથા ત્યાગ કરવો જોઈએ અર્થાત્ મનને નિમકંપ બનાવવું એ જ મોક્ષ આ બ્રહ્મી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે અર્થેમા મારા આત્મા છે—એવો સર્વાત્મભાવ ગાખવો જોઈએ —

“ મિથ્યા માયા બણીને આતમશુ ચિત્ત જોડ ;
મિથ્યા માયા કાગ્લે, સાચો નાતો ન તોડ. ”

સર્વાત્મભાવ ઉપગત આત્મસિદ્ધિ માટે મુમુક્ષુએ કનક, કાતા અને કાર્તિકી—એ ત્રણેનો અંતઃકગ્લુમાથી મોહ છોડવો જોઈએ; કાગ્લુ કે

બાહ્યયાગ કરતા અંતર્યાગ વિશે મહત્વનો છે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કાળુ-
એ ત્રણેનું અભિમાન જન્મ મનુષ્ય આપના છે માટે જાનીએ
નિચુડાતીત—આમસ્થ થકુ જોઈએ આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ તથા
ભૂત, ભાવિ? વર્તમાન ખથી નહીં જતા પ્રારબ્ધ તથા ભગવાનનો
ભરોસો નાખી સત્પુટ નદન જોઈએ પુરુષાર્થ તો, મહેતા અને મીનાની
માફક, ઈશ્વરના સિત માટે, આત્માનુભવ માટે કન્વે જોઈએ, વ્યવહાર
માટે નહીં, કાળુ શરીર સાથે પ્રાણીવ તો પહેલુ જ બધાયેનું છે

નિષ્કામ કર્મયોગનું જીવ્ય સમજાવતા તેઓ કહે છે કે—કર્મયોગીએ
કર્મમાન ક્રમાર્પણ છુદ્ધિથી કન્વુ જોઈએ ઉદાહરણ તરીકે, દાતાર
આ લોક? ખંડોકના નુખની કે આગરની ઇચ્છા નહીં રાખતા સર્વ
પ્રજાનું જ છે અને તે આપણે જાણે અપાવે છે—તેમા પ્રજાની પોતા ઉપર
પરમદૃષ્ટિ છે એમ સમજાવું જોઈએ રચ્યે પોતાનું નામ માતા તરીકે
આવે તો તે જાનીની વાત છે “નાનકડા અહ”નો પરમાત્મામા પૂર્ણ
વિનય કરનામા જ સર્વવર્મનું જીવ્ય જોઈએ

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના આદર્શ સતજીવન ઉપરથી તેમજ
તેમણે દર્શાવેના સિદ્ધાંત અને સારના ઉપરથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે
કે શ્રી મધ્વદાસજી મહાગણ આધુનિક ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય
સતપુરુષ હતા

“ શ્રી વિશ્વવંદ ”

(છોટાલાલ જીવણલાલ માસ્તર)

(ઈ સ ૧૮૬૨-૧૯૧૨)

જન્મ, જન્મભૂમિ, વિદ્યાભ્યાસ અને પૂર્વજીવન

શ્રીમાન્ છોટાલાલ જીવણલાલ માસ્તર અયસ્સાધક અધિકારીવર્ગમાં ‘ વિશ્વવંદ ’ તરીકે સુવિખ્યાત છે—તેમનો જન્મ ઈ સ ૧૮૬૨માં (સંવત ૧૯૧૮ના અશ્વિન વૃષ્ણ ૧૩ ચરવાગના રોજ) અમદાવાદમાં એક જૈન વણિક કુટુંબમાં થયો હતો. બા વાવસ્થાથી જ તે ધર્મપગારણુ હતા, અને યોગ્યગુણની રોધમાં હતા. મેટ્રિક સુધી અભ્યાસ કરીને તેમણે વડોદરા સરકાર હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી હતી. એક કર્તવ્યનિષ્ઠ અને ભાવનાશીલ શિક્ષક તરીકે તેઓ મારી ખ્યાતિ પામ્યા હતા, અને આજે પણ તેમના શિષ્યો તેમના મુક્ત કંઠે વખાણુ કરે છે. અભ્યાસકાળે જ સમાજસુધારા, નીતિશિક્ષણુ છત્યાદિ માટે તેમના અંતરમાં ધગશ હતી તેઓ પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિમાં ગસ લેતા હતા અને તેમણે ચિર્મોસોદીના સાહિત્યનુ પણ અધ્યયન કર્યું હતું. આથી કોઈ મહાત્મા યોગી મગે અને ઈશ્વરના દર્શન કગવે એની તીવ્રજ ખના તેમના દિલમાં થયા કગતી હતી. પોતાના મિત્ર પાસેથી નિઝામપગના નિમ્નત દમજ મહાયોગી શ્રીમન્ વૃસિંહાચાર્યજીની વાત સાલળીને તુગત તેમના દર્શનાર્થે માસ્તરસાદેમ નિઝામપગ ગયા હતા. આચાર્યશ્રી સન્મુખ વિવેકપુગ સન્ નમસ્કાર કરી અનેક પ્રકારની શકાઓ કગતા તણુ દિવસ સુધી ચર્ચા ચનાની હતી. સર્વ પ્રશ્નોનુ આશ્ચર્યકારક સમાધાન

થવાથી શ્રીપ્રયુક્તગુણગત અર્જુનની માફક શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યનું
તેમણે શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું હતું

ગુરુદીક્ષા : આદર્શ ગુરુ શિષ્ય

સદ્ગુરુ મળતા જ શ્રી વિશ્વવંશના દિલની દૃશ્યા બદલાઈ ગઈ હતી.
અને ગુરુદેવ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને ઉચ્ચતમ કોટિના અધિકારી
ગણીને પ્રથમ પ્રસંગે જ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો ખોદ કર્યો હતો. દિન
પ્રતિદિન ગુરુભક્તિ વધતી પોતાનો લગભગ બધો જ સમય તેઓ ગુરુ
સાન્નિધ્યમાં જ ગાળતા હતા. આથી તેઓ મહર્ષિ નાન્દની માફક
શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના પદશિષ્ય અને દ્વિતીય હૃદય જેવા બની ગયા
હતા, અને ગુરુદેવ પાસેથી તેમણે ‘વિશ્વવંશ’ની પદવી પ્રાપ્ત કરી
હતી. શ્રી વિશ્વવંશ પોતાના ગુરુને પ્રયત્નસૂચી માનતા હતા અને તેથી
મનસા વાચ્યા કર્મણા તેઓ ગુરુ-આજ્ઞાને શિરસાવધ ગણતા હતા.
ગુરુદેવમાં તેમણે પોતાનું નામ ‘અહ’ તદ્દન ઓગાળી નાખ્યું હતું.
આવી અદ્વિતીય ગુરુભક્તિના પ્રતાપે તેમણે આત્મસિદ્ધિની પગકાપા
પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમના સુધાસોતસ્ત્રિની (૧૨ કલોલ) જેવા
પદ્ય ત્રય અને ‘વિચારગરત્નરાશિ’ જેવા ગદ્યત્રય આ વાતની
સાક્ષી પૂરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદની માફક પોતાના ગદ્ય પદ્ય ત્રયો દ્વારા
તેમજ પોતાના બ્રાહ્મી જીવન દ્વારા તેમણે ગુજરાતની દીનહીન જનતાને
અને સાધકવર્ગને આત્મોદ્ધારક ‘તત્ત્વમસિ’નો મહામંત્ર સ્થળે સ્થળે
આપ્યો છે. શ્રેયસ્સાવક અધિકારી વર્ગના તેઓ જ્યોતિર્ધર હતા અને
ગુરુવંશ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી અને શિષ્ય શ્રી વિશ્વવંશ—બન્નેનો
પ્રભાવ અર્વાચીન ગુજરાતમાં અદ્ભુત હોતો.

ઉપેન્દ્રાચાર્યની કેળવણી અને વર્ગનું સંચાલન

ઈ સ ૧૮૮૭માં શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી સ્વરૂપાવસ્થાન યાત્રતા
વર્ગમાં બેઠક શોકની છાયા પ્રસરી હતી. સદ્ગુરુશ્રીના સ્વરૂપશમનથી

સાધકો 'બાપુશ્રી' વિદોણા થઈ ગયા હતા અને શ્રી ગમચદ્રજ માફક કહેવા લાગ્યા હતા કે—“તે હિ ના પ્રિયા ગતા ।” હવે એ દિવસો પાછા આવવાના નથી આવા નિઃશ્વાસન અધકાશમાં શ્રી વિશ્વવંશ અપૂર્વ અધ્યાત્મબળોત્તિ પ્રકટાવી હતી શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યને આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપીને પોતે તેમને જીવંતાનુ તેમજ વર્ગનુ સંચાલન કરવાનું કામ અપૂર્વ ઉસાદથી સંભાળી લીધું હતું તેમણે વર્ગમાં પુનઃ ઉસાહ પ્રેર્યો હતો અને સાધનસમાજ બોલ તથા સદુપદેશ શ્રેણીદ્વારા વર્ગનું ખૂબજ લેખીતરૂપે કરું હતું શ્રી વિશ્વવંશને શુરવત્ ગણતા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય વિશ્વવંશની સર્વ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા અને તેનું ધ્યેય મફત કરવા સર્વ પ્રકાર તત્પર અને દૃઢિબદ્ધ રહેતા હતા જાનનેની પ્રવૃત્તિ એકજ ઉદ્દેશથી પ્રેરનારો હોય એનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને સમજવા વિના રહેતું નહીં ધર્મપ્રચાર માટે મહામય, પ્રાતઃકાલ અને યમદહ જેવા માસિકો પણ ચલાવવામાં આવતા હતા પોતાના આર્થિક ઉદ્દાહરણ અને સદુપદેશથી શ્રી વિશ્વવંશ નાનામોના સૌના દિવ જીવી લીધા હતા આમમન એજ જીવનનું નવો મહામય છે—એ વાત સમજાવવા માટે શ્રી વિશ્વવંશ આવિલૌતિક, આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક—એમ ત્રિવિધ જીવનને ઉદ્દેશીને અને લેખો લખતા હતા નસવિધાનું ટાઈ સમજાવનારી “યોગિનીકુમારી” નામની નવલકથા પણ તેમણે લખી છે આમ શ્રી વિશ્વવંશ પોતાના જીવ, અક્ષરદેહથી સુજગતની અધ્યાત્મ માર્ગી જનતાની અનુપમ સેવા કરી હતી, અને શુરસાશુભાથી મુખ્ય થવા ખૂબ પુરપાઈ કર્યો હતો ઈ સ ૧૯૧૨ માં લગભગ ૫૦ વર્ષની વયે તેઓશ્રી સમાધિસ્થ થયા હતા.

શ્રી વિશ્વવંશના જીવનનો આજીવી આખી પ્રીતે હવે આપણે તેમના ગદ્ય પદ્ય વાણીનું દોહન કરી તેમના સિદ્ધાંતો અને સાધનામાર્ગની મીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત—અજાતવાદ

‘પગ્ધણ’ અને ‘જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર’ની નિપુટી વિષે શ્રી વિશ્વવંદ્ય કહે છે કે.—

“અહં ઇદં ત્વં ધ્વનિ ન ખીલ્યુ, તો શીદ કંપુ દાલુ;
એક સ્વરૂપ સર્વન ગ્યુ જ્યા, ત્યા શુ ત્યજ્યુ શુ આલુ?”
(સુધા. ૨. ૨૩૮)

“જગત્પતિ આ જગદ્દરૂપ થઈ, આત્મ જાણ જણાય;
આદિ, મધ્યે અતે પણ ના, લિખ કદી કશુ થાય.”
(સુધા. ૨. ૧૧૮)

*

*

*

“અરાને આ જગત્ દીસે છે, પણુ રાને છે અવિનાશી.”
(સુધા. ૨. ૧૧૧)

*

*

*

“નગ્દનિ હુંમા તુમા નિહાળી, પૂણુ પ્રશાત હું ગ્યુ આતકામ.”
(સુધા. ૨. ૨૨૯)

“ગણ્યું અવિદ્યા દિમ, હતો કલ્પિત જેનો ભાસ.”
(સુધા. ૨: ૨૫૨)

*

*

*

“જગત્ થયું નથી ત્યા પછી, કા દુઃખના મીત ગાઈએ ?
વગવિનાની જનમા, શુ પીએ ને શુ ખાઈએ ?”
(સુધા. ૨. ૨૩૮)

આ અવતરણો પગથી સમજાય છે કે તેમની વાણીનો મૂલભૂત સિદ્ધાંત ‘અજાતવાદ કે બ્રહ્મવાદ’ છે. શાકર સિદ્ધાંતને સમરૂપ ‘વિવર્ત’ શબ્દનો પ્રયોગ તેઓ કરે છે, પણ એક અનંતાદિત મહાજ આદિ, મધ્ય

અને અતમા છે એમ તેઓ મ્હટ બધાને છે જગદ્ગુરુ જગદીશ જ છે—એમ તેઓ માને છે આમા જોનાગ્ની ન જ્નો જ પ્રામીઓ છે જ્ઞાનીને મન બધુયે બ્રહ્મ છે અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમા નામરૂપાત્મક જગત છે—સ સા જ જગતમા અગ્નિમાનિ પ્રિવા મનુ ચિત અને આનંદ ત્રિકાલામાવિત છે, અને નામરૂપ પ્રપિત છે—અસત્ છે—માન મધ્ય વ્યક્ત છે આથી નામ પના ભેદથી સ્વરૂપને બાધ આવતો નથી સ્વરૂપ સર્વદા નિર્વિઘ્નરી છે, પદ નામરૂપના ઉપાધિથી જીવાત્મા ભ્રમમા પડીને ભવબ્ધુમા ભ જ છે—

“શાથી દુખે દુ રીણુ, પૂજ ન મરને વી
તુલ ઈક્ષણુ અનમા તુલ જ્ઞાન રહિ શરી”

(મધ્ય ૨ ૩૬)

પ્રત્યેક જીવને પોતપોતાના ક્ષિણાનુસાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત હોત છે, વસ્તુતઃ સર્વ જ બ્રહ્મ જ છે ખરું નામરૂપ ડગત અવગરૂપ છે અને પ્રામક છે —

“અસ્મિ ભાતિ પ્રિય બધ પ્રવા િ ન નામ ન રૂપ
અહ ઈત ન ત્રિપ્રગીના સમગ્ર ચિતિ સ્વરૂપ

(મુખ્ય ૨ ૧૪૧)

“સર્પને સ્થાન માચી જલુ નિહાળી,
જલુ મેં નથી હા પણ નામ”

(મુખ્ય ૨ ૩૨૮)

આથી સ્વરૂપનુ સતત અનુસંધાન નાખનુ એ જ સદ્નિરોધીનુ કર્તવ્ય છે બ્રહ્મદર્શન કિંવા આત્મસાક્ષી કા માટે આનંદુભગ્ની જ પગમ આવશ્યકતા છે મન જ આવનું જ્યે છે અને મનથી જ ચિત જગ્ની પ્રધિ છે તેથી મનને જ મન કરનુ એ જ ડગતમાનુ મટા કર્તવ્ય છે મનનો નિદોષ—‘મન, વિશ્લેષ અને આનંદુ’ દૂર થતા

મજ્જદર્શન ખડુ ૪ ઠે જલ તો છે એ ને છે જ, પણ માયાનુ આવગણુ
દૂર કરવાનું છે

સાધના—ચતુર્વિધ યોગ

આ હંતુની તિદ્ધિ માટે તેઓ ચતુર્વિધે યોગ પ્રકારના યોગ,
પરાલક્ષિ, આત્મજ્ઞાન, અને વિરોધી ‘હુ નો લય કરવાનો ‘નાહું’ માર્ગ’
(લયયોગ) પાતાની વાણીમાં દર્શાવે છે —

(૧) મન્ત્રયોગ વિરે તેઓ કહે છે કે —

‘જપનો આ માર્ગ જુઓ જતો, દેહ પ્રભુ મદને પહોંચે રે,
મન નાહને ખેશી જડુ, ક્રમે અનુભવ ટાચે રે

(મુધા ૨ ૧૧)

વાચમ્ધી વહી ઉપાશુ માહિ, મનોમયે ચદ વીગ,
ધ્યાન તથા શન્યે વહી ગુરુગ-જો જો અતર બહિર”

(મુધા ૨-૧૭૧)

(૨) ભક્ત્યોગનુ પિવળણ કરતા તેઓ કહે છે કે —

“ધ્યનકાદિ વિવિધ પથો, મહામદિગ જાતા રે,
દુર્ગમ પણ ગુરુબાળથી, અપ આનાસે સધાતા રે”

(મુધા ૨ ૧૧)

(૩) રાજયોગ વર્ણવતા પોતે કહે છે કે —

‘સાધી ધ્યાનુ ધ્યાનાગ્નિથી, વામના બીજને બાળો રે,
ધ્યાતા ધ્યેયને ધ્યાનાદિ ત્રિપુટી, અમપ્રજાતે પ્રજાળો રે”

(મુધા ૨ ૪૫)

(૪) લયયોગનુ મર્મ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે —

“મર્મપ્રપચ મરી પ્રકૃતિમાં લય, પ્રકૃતિ શમલમાં ઓગાળો રે જ,
બહિર-અનુભવો બહિ, સાધી તત્વાભ્યાસ ગસાળો રે”

(મુધા ૨ ૪૫)

“ હું પણ હગ્નિમા સ્થાપી દેડુ, કુચી મુખની એહ,
બ્રમનાશક એ ઉપાય મનગો, સજ તણ મહિ સદેહ ”

(સુધા ૨-૧૬૮)

“ વિદ્યાની દમ્ય નિન્નતમમા, યા મગ્નિયત્ સાક્ષાત્ ”

(સુધા ૨ ૨૪૬)

આમ ચતુર્વિધ યોગનુ પ્રતિપાદન કરીને તથા તેની પ્રક્રિયા સમજાવીને
શ્રી વિશ્વવંદ્ય આત્મસિદ્ધિ માટે પગખંડિતો માર્ગ પણ દર્શાવે છે —

“ ભાન ભૂલો નિન્ન તનમન ધનનુ, પ્રમટ્ટાની પ્રેમ ઉછાળો રે જી,
પ્રેમલક્ષણાના મહાપૂરે, નોકો આ મહામોહમાળો રે. ”

(સુધા ૨ ૪૫)

પરંતુ તેઓ જ્ઞાનમાર્ગને આ મલ્લિકા માટે સર્વોપચિત્ત ગણે છે
“ વિચારન્તન ગચિ ”મા તેઓશ્રી કહે છે કે—પરંતુ વિષયી દેહાધ્યાસી
જીવાત્માએ જડ જીવનમાથી જાગૃતચર્મને પોતાના જીવનપ્રવાહને નદાની
આત્માભિમુખ કવો જોઈએ. જન પોતાના મૂળ-આમા તન્ન પાછો
ફરે નહીં, ત્યાં મુઠ્ઠી જનને જલસગ મટે નહીં. માટે વિવેક, વૈરાગ્ય અને
મયમધી ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા આધીને મુમુક્ષુએ ગુરને શબ્દે
જલ્પ જોઈએ ગુરમુખી જ્ઞાનના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાનનથી
જીવને આત્માનુભવ થતા પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ધમ્મ છે તો માર્ગ
છે જ છે. પોતાના સામર્થ્યમા અચ્ચત્રદ્વાથી, ઉચ્ચ અભિવાધાથી,
દદ નિશ્ચયથી અને તદનુકૂળ પ્રયત્નથી મનુષ્યને કોઈ પણ કાર્ય કમિન
નથી. જે ઇચ્છા પ્રત્યજી તો માર્ગ સામો; અને જે ઇચ્છા નિર્મળ,
તો માર્ગ લાંબો—આ નિ સદેહ વાત છે. માટે ઇચ્છા નેમાગ્વાની નથી,
પણ કેળવીને જિર્ણમાર્ગી—આત્માભિમુખી કન્વાની છે. નામરૂપમા
ભટકતી વૃત્તિને મગ્નિદાનદમા વાગવાની છે. ત્રીન દદ ઇચ્છાવાળા
મનુષ્યો જ ઉત્તરિના શિખર સ્થપાય છે પુરપાર્થથી લેખ ઉપર મેખ

મારી શકાય છે, પણ આપણે પોતે પ્રવૃત્તિ નહિ કરીએ ત્યાં નુધી આપણું જીવન, આપણું દુઃખ કોઈથી જ દાખલ થઈ શકે નથી સાગ્રાહી સર્વાત્મ દષ્ટિ ચલાવવા તથા પગમાર્ગ ઉભયને સુધારે છે જે જેનું જીવન છે, તેને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે વિવર્તનો બાધ કરી સર્વ પગમત્ત જીવો અને અનુભવો—એટલે બેગ પાડે છે આત્માનુભવ એજ જ્ઞાનમાર્ગનો અનિમ આશય છે ઉપાસના ભક્તિ, જપ અથવા તત્ત્વ વિચાર એ અન કઈ નથી, પણ સુદ્ધ જ્ઞાન તત્ત્વવિચારના જ મીઠા નામ છે આત્માનુભવ એજ પૂર્ણપુર —

“ જે જેનું ચિંતન કરે, તે તેમય થઈ જાય;
પ્રભુચિંતી પ્રભુમય થયું, કીન્દ્રમનને ન્યાય ”
“ ભિન્નપણું જ્યાં ના ગમે, ઉત્તરિનું તે શુભ,
તે સ્થિતિ નિષ્પેદના સગી, કળેયત્ત અભગ ”

(સુધા ૨ ૨૪૩)

શ્રી વિશ્વવંશની આ વીગવાણી છે ઉપનિષદોમાં સર્વ સાધનો ઉપગ્રાહી એટલું સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે હવેકોઈ પ્રકાર ભક્તિજ્ઞાન કે યોગદ્વાન મનને આત્મામાં—પગમાર્ગમાં શમાવવાનું છે મન અ મન થયા વિના આત્માનુભવ થતો નથી સર્વ સાધનોનું ધ્યેય મનને અ મન કરી પોતે પગમત્તમાં શમાવવાનું—એજ છે માન પ્રક્રિયામાં જે છે વસ્તુને જાણવી અને વસ્તુને પામવું અર્થાત્ વસ્તુનુભવ કરવો એજ માનવ જીવનનું ઇતિષ્ઠિય છે—એમ શ્રી વિશ્વવંશ કહે છે

ઉપનિષદોમાં શ્રી વિશ્વવંશની વીગવાણી ઉપગ્રાહી તેમ જ તેમના નિષ્કામ સેનાલાવી તપસ્વી જીવન ઉપગ્રાહી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી વિશ્વવંશ ખરેખર જ અર્ચાત્મિક ગતિગતના એક પ્રતાપી સંત-પુરુષ હતા

શ્રી અર્જુન ભગત

(ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૯૧૨)

જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ, શૃદ્ધાવન અને દીક્ષા

સુગત જિજ્ઞાસાના અંકલેષ્ય તાલુકાના ગડખોલ ગામમાં એક કોળી કુટુંબમાં શ્રી અર્જુન ભગતનો ઈ. સ. ૧૮૫૬ના અરબમાં જન્મ થયો હતો. ગામડાની નિશાળમાં થોડી જંગવણી મળે તે ઉપરાંત કશી વિશેષ જંગવણી તેને મળી ન હતી, પણ નાનપણથી જ તેનું હૃદય ઉદ્ધરંગી હતું. તેણે સુરતનિવાસી નિગાન ભગતના શિષ્ય શ્રી રણુછોડદાસ પામે દીક્ષા લીધી હતી. તેના ભગનો ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે વિ. સં. ૧૯૪૮ના ભાદરવા વદ ૧૧ને શુક્રવારે રણુછોડદાસ પામેથી ઉપદેશ લીધો હતો :—

“ ભાદરવા વદિ એકાદશી, આગણીશ ઉડનાલીશ આલ;
તે સંવતમાં અર્જુન બાંધે, પાણી ખેંચી પાગ. ”
(અ. વા. પૃ. ૧૧૦)

“ એજ વખત એક આવીટ નિરાંત નામે નાવ,
રણુછોડે સદ્દ છોડીઓ, અર્જુન ધરિષ્ઠે પાવ. ”
(અ. વા. પૃ. ૩૫)

*

~

~

“ સુરત મધ્યે સગરુર બેઠા, હેટા તે કેમ કરે ?
ગડખોલે તો અર્જુન બેસે રણુછોડનું છોડે. ”
(અ. વા. પૃ. ૩૬)

“ પહેલા સમરૂ તે નામ નિગતને, નેના ઉઝા ઉગાય;
જેમ સૂર ઉગે સૂરતે પડે, દૂના દેશ દેખાય ”

(અ વા ૫ ૧)

અર્જુન ગૃહાસ્થાશ્રમી હતો અને તેને ચાગ પુત્રો હતા, પણ ગુરુગમ પ્રાપ્ત થયા પછીથી આત્માન દની આખી ચના તેના દિલની દશા બદલાઈ ગઈ પોતાના એક પછી એક એમ નથુ જુનાન પહાડ જેવા પુત્રો થોડા દિવસની અદર તેની આખ આગળથી જોડી ગયા, પણ આત્મજ્ઞાની અર્જુનને કોઈ ક્ષોભ થયો નહિ કશા ચે કટપાત વગર પુત્રોની માતાને તેણે શાંતિથી કહ્યું કે—“ ઈશ્વરે આપેલા તે ઈશ્વર લઈ લીધા. ” આ પ્રસંગે ઉપન્યા સહજ સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુનુ જ્ઞાન અર્જુનના દિનમા મ્યું હતું. તેનામા ધૈર્ય અને સ્થૈર્ય હતા અને તેના આત્મામા શાંતિ હતી. આ ભગતે ઘણા ભજન લખ્યા હતા અને અદર્નિશ તે ભજનનાનદમા મસ્ત રહેતો હતો ‘ શબ્દ ’ની ખોજ લઈ તે ખોજમા આરે પહોંચ ગઈ જે મસ્તી આવે છે તે મસ્તી ‘ ગમલખમણુના બાણુ ’ જેવી ‘ શબ્દીગ અર્જુનની વાણી ’ના શબ્દેશબ્દમા ઉતરી છે —

“ નિંદ નહી પન ઘડી શબ્દમે જીનકુ ખળગ પડી. ”

’

*

’

“ જેવું ગમલખમણુનું બાણુ, તેની શબ્દીગ મ્હારી વાણુ ”

સ્વ શ્રી મહાદેવ હર્ગિભાઈ દેસાઈએ પોતાની પ્રસ્તાવનાસહ “ અર્જુન વાણી ” નામના ગ્રંથમા તેના ભજનો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે કહેવાય છે કે તેના અદ્ભુત ખગોળજ્ઞાનને લઈને ગાયકવાડ સરકારે તેને જિંચી નોકરી આપનાની પણ માગણી કરી હતી, પણ અર્જુન પ્રભુ સિવાય કોઈની તાબેદારી ઉઘાવે તેમ ન હતું.

ભજનાનંદ અને સંતજીવન

દિન પર દિન અર્જુન ભગતની ખ્યાતિ આસપાસ ફેલાતી હતી. શાતે કોળી હોવા છતાં આત્માતુલની અર્જુન ભગત બાણે કે ઈશ્વરે મોકલેલો દેવદૂત ન હોય એવો હતો; અને તેથી તેના દર્શન અને સત્સંગ માટે ઘણા મુમુક્ષુઓ આવતા હતા. ભગતજી નિર્ધૃષ્ટ ગઈના પ્રવાસી હોવાથી ૦૮૩ મૂર્તિપૂજા કે બાજુ કર્મકાંડને મદત્ત નહીં આપતા સમાગમમાં આવનાર સૌને હર્મિયમગણ કરી ‘અહંભાવ’ ઓગાળી નાખવાનો બોધ આપતા હતા; અને પગતપર ૫મુના નામ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકતા હતા. પોતાના ભજનોમાં તેઓ કહે છે કે:—

“ પહે નામ સો પક્ષા પડિત, પહે નામ સો પક્ષા. ”

(અ. બા. ૫. ૩૩)

*

*

*

“ નામ જ કાશી, નામ જ ગંગા, નામ તીરથને ધામ;
સચગચખા નામ અવિચળ, દાહુ ન મળે કામ. ”

(અ. બા. ૫. ૧૩૩)

*

*

*

“ સત કામ કીજયે તે ગમનામ લીજયે;
અગ્નુનને એજ અનુકૂળ છે રે—
તાગ હાથમાં તો અત કાળે ધૂળ છે. ”

(અ. બા. ૫. ૨૦૮)

*

*

*

“ એકે કાશીમાં કાયા કપાની, બીજે મકેકે મુલો;
અવગતિમાં બન્ને આવ્યા, એકુ ન અમર હુવો. ”

*

*

*

“ એક તો ચોખ્ખા લઈ દેને ચઢાવે, બીજો ખાડે પુવો,
અરબુન અમર નામ ન જાણે, કદી ન મુખથી સુવો ”

(અ વા ૫ ૨૩૧)

*

*

*

ઓઁ મથન મત કન્ના મદા, ભેદુ પિના નર ભમના હૈ—
નહાવે ધોવે પદની પારે, મીન ગગાની નહાતા હૈ,
દાન પુનસે દેવ મિલે તમ, દન્યા મોતી દેતા હૈ—ઓઁ.
(અ વા ૫ ૩૭)

*

*

*

“ બદા બેગ બદગી કન્હે, બિન બાયા ગુન ગાના,
અરબુન સુતા સુનગહેલમે, નાડે આના નહિ જાના ”
(અ વા ૫ ૩૭)

વિરોધમા તેઓશ્રી આ ફાની જગતની અસાગતા અને મનખા
દેહની મહત્તા અને અમૂલ્ય તક સમજાની સૌને ચેતાવીને ઊર્ધ્વમુખ
કન્તા હતા ભોજ ભગતના આળખા જેની તેમની સાદી, સીધી અને
તળપદા શબ્દોથી ભગપૂર વાણી મુમુક્ષુના હૃદયમા બાણુની માફક
સોસરી પેસી જાન એની અદ્ભુત છે. પોતે પોતાના ભજનમા કહે છે કે —

“ પિંગળ વ્યાકન્થુ પેર ન જાણુ, પરખુ નહિ પુરાણુ,
ઝંક ઝમકની ભુગતી ન મળે, અરબુન છેક અજાણુ ”
(અ વા ૫ ૨૮)

‘

*

*

“ મણિ માણેક પગવાલથી રે, મોઘી માણસની કાય
” મળા છે આપણને આ ઘડી, જો જો એજો ન જાય ”
(અ વા ૫ ૧૫૫)

*

*

*

“ પાઉ પલકમે મગ્તા, મન છું ધ્યુ મગરૂખી કગ્તા ! ”

(અ વા પૃ. ૮૪)

*

*

*

“ એતી લે તુ ચિનમા પ્રણી, માયાની અવળી ધાણી. ”

(અ વા. પૃ ૯૪)

*

*

*

“ જગ તું જગ તુ જગ અખાગી, નમ વિના દાય લ કામા લાગી. ”

(અ વા પૃ ૧૦૦)

*

*

*

“ નહિ એથો ખારે માસ, કાયા છે કાચી;
શું લેખને ગમે તુ નસ, નક્કટ નન્ ! નાચી ? ”

(અ વા પૃ ૧૦)

*

*

*

“ ખાધું તે નન્કે જરો, પીધુ થને પિશાન;
આધું તે અમ્મન્ નહે, લે અગ્લુન તુ લાલ ”

“ પન્થોટાની પ્રીત શી ! કાગળના શા કોટ !
સ્વપનાની સુખ પાલ શી ? અગ્લુન લાર્યા હોડ. ”

(અ વા પૃ ૧૨૩)

“ દિલમે જખતા દીનતા, મુખમે જખતા નમ;
અગ્લુન જખતા નામકું, વાકા મે હું ગુલામ ”

(અ વા. પૃ ૧૨૨)

અંતમા તેમણે ગાયું છે કે :—

વીત ગા વાયદા ને તેડ લીઆ તાતે,
અર્જુન તો અમ્મ ચલે જાની પદ ગાતે !
મે તો મેરે જાતે, ચલો કોઈ આતે, મે તો મેરે જાતે.
(અ વા પૃ ૧૭૫)

ઈ સ ૧૯૧૨ના અન્સામા હસ્મિન્નણુ કન્તા કરતા તેઓ
નિર્વાણ પામ્યા

શ્રી અર્જુન ભગતના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે તેમની
વાણી ઉપગ્રથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના માર્ગની મીમાસા કરીશું.
સિદ્ધાંત અને માનના

“ પોતાની વાણીમા અર્જુન ભગત કહે છે કે—

નગર નામ નિશાના બદા ! એહી શબ્દ ધર જાના
નહિ જ્યા દેવા, નહિ જ્યા સેના, નહિ ગુરુ ઓગ જાના,
નહિ પોથી પુનના પઢના, નહિ કાજી કુનના—બદા.

સગ્ગ નન્ક નહિ વૈકુઠ વાસા, નહિ ઠામા ઠેકાના,
દોધ કાલ કષ્ટી નહિ કરની, નહિ ભક્તિ ભગવાના—બદા.

આદ અત નહિ ઉત્તપત પ્રલે, નહિ જુગ જુગ જમાના,
નિર્ગુણ શિર્ગુન નહિ દો દેના, આપોઆપ પિછાના—બદા

બદા બેકા બદગી કરીલે, બિન બાચા શુન જાના,
અર્જુન સૂતા સુન મહેલમે, નહિ આના નહિ જાના—બદા

(અ વા પૃ ૩૬ ૩૭)

આ ભગ્ન ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે શ્રી અર્જુન ભગત
અજ્ઞાનવાદી કેવા પગ્માત્મવાદી હતા, અને તેથી મધ્ય-યુગ ‘જીવ,
જગત અને ઈશ્વર’ની ત્રિપુટીને વસ્તુમા શબ્દવત્ ગણતા હતા મધ્ય-
વ્યક્ત નાનાત્વમા એક અનતાદૈત પગતપગ પરબ્રહ્મ જ વિલસી ગયું છે.

શન્યમા અક્ષય એકડે એક છે—અથવા તો પોતામાં પોતે (Self in self) છે. સર્વમ સલુ કર્દ વદ્મ—આ શ્રુતિવચનનો આજ ભાવાર્થ છે.

માકાર નિગકાર ઉલ્લસથી અનીન સ્વયં પૂર્ણબલની પ્રાપ્તિ માટે જીવાત્માએ પોતાનું “ અહ ” પૂરેપૂરું પૂર્ણબલમા ઓગાળી નાંખવું જોઈએ; અને આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પરત્પર નામનું અવલંબન હોવું જોઈએ. આ માર્ગ મરજીવાનો છે :—

“ શબ્દ રસ્તો સંતનો છે વાણી રે,
કોઈ પરખી ભરજો પાવ ઉરમાં આણી રે. ”

*

*

*

ભીતર છે ભગવાન, પંડમાં બોલે રે,
કોઈ મળે સનયુરુ સરદાર, તાજાં બોલે રે. ”
(અ. વા. ૫. ૧૬૪ ૬૫)

“ તનમાં નજીરી વાગી રે, મને તો હોર રામની લાગી । ”
(અ. વા. ૫. ૨૩)

*

*

*

“ પથ્થર દેવકો પાર ન આવે, ગુરુદેવકું પૂજના હૈ;
અનેક નામ પ્રગતે લિખીઆ, નામ અનામી ભગના હૈ. ”
શબ્દગ્યાણ છાતીમા લગીઆ, મુકદ્દા પહેલાં મરના હૈ.
(અ. વા. ૫. ૩૦-૩૧)

માટીકા સજ્ય હાડ બનાયા, ઘાટ લઈ કુંભારમે;
અરબુન નામે નિઝપદ પાવે, દરસાયા દેદારમે.
(અ. વા. ૫. ૪૧)

*

*

*

અર્જુન ભગત સ્વન આત્માનુભવી મુક્તપુરુષ હોઈ મુક્તના લક્ષણ
વર્ણવતા કહે છે કે મુક્ત પુરુષ હમેશા માયાથી પર રહીને હઠિમા—
પૂર્ણબ્રહ્મા સંખ્યસ ગહે છે —

જ્ઞાની, ઘર મૂકી ક્યા જિએ ? અમે તો અમ્મર લોક દેવ છીએ.
અલપાણીના આહાર નથી, ત્યારે સાગરજલ કેમ પીએ ?
કોઈ પુરપને કાયા નથી તેને કામાતુર કેમ ફીએ ? જ્ઞાની
હુગર મધ્યે દવ લાગે ત્યારે પખી તે કેમ જિએ ?
અગનીને કેમ ઉગાઈ વળગરો, મેલ ક્યાથી મોતીએ ? જ્ઞાની
જમત સ્વાન સુપુતિ છરીયા, ચારે જગા પેશિયે,
પરા પશ્યતી મધ્યમા વૈખરી, અવિગતમા બેશિયે જ્ઞાની
સચગચગમા વાસા હમાગ, સૌ સાથે બોલિયે,
વણુવાચાથી વાણી ઉચારે એ, ગગન મધ્યે ગાજિયે. જ્ઞાની
સૂજને ઘેર સહાજ પરોણી, આની'તી એક હીએ,
તે પણ સૂજ સગખી થઈ છે, જેમ સાગર વહેતીએ ! જ્ઞાની.
સતચરણની જાયામા બેસી, ગમનુ નામ નિત લીએ,
અગ્નુન અક્ષર જરો જગતના, અવિનાશી થઈ રીએ જ્ઞાની
(અ વા પૃ ૫૬)

ઉપર વર્ણવેના શ્રી અગ્નુન ભગતના સતજીવન ઉપગથી તેમજ
તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપગથી નિ સ દેહ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાતિએ
ઉચ્ચ નીકિ પણ આત્માનુભવે નિગત પરમાત્મામા જનનાર અર્જુન
ભગત ખરેખર આધુનિક યુજ્જનાતના એક મહાન્ આત્માનુભવી પરા
ભક્તકોટિના સતપુરુષ હતા.

શ્રી લાલરામજી

(ઈ. સ. ૧૮૫૭-૧૯૧૫)

જન્મથી ઉચ્ચ સંસ્કાર

શ્રી લાલરામજીનો જન્મ કચ્છના નખત્રાણા તાલુકાના દેશલપુર ગામે એક ગોપાલજી નામે કડવા પાટીદાર ભક્તને ત્યાં થયો હતો (ઈ. સ. ૧૮૫૭). તેમનાં માતૃપિતા સંસ્કારી, સેવાભાવી અને પ્રભુભક્ત હોવાથી લાલરામજીમાં બાલપણથી જ પ્રભુભક્તિનાં ખીલ રોપાયાં હતાં. પોતે છુદ્ધિયાળી, વિચક્ષણ અને સેવાભાવી હતા. તેથી પિતાને ખેતીના કામમાં મદદ કરતા અને સંતસાધુની સેવા કરતા.

દીક્ષા અને શ્રદ્ધાયાગ

એક વખત દેશલપુર ગામે શ્રી ઈશ્વરરામજી મહારાજ પધાર્યા. તેમના સત્સંગથી લાલરામજી ખૂબ પ્રભાવિત થયા અને તેમના તરફ શ્રદ્ધાવ થવાથી પોતાનાં માતૃપિતાની આજ્ઞા લઈને તેમણે ઈશ્વરરામજી પાસે દીક્ષા લીધી અને શ્રદ્ધાયાગ કર્યો. શરુપાસેથી તેમણે વેદાંતનું સારુ જ્ઞાન મેળવ્યું. તેઓ હરદમ શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાભક્તિમાં જ તસ્લીમ રહેતા.

સંતજીવન; સિદ્ધાંત—સાધના

પોતાના શ્રદ્ધા શ્રી ઈશ્વરરામજી મહારાજના દેહવિલય પછીથી તેઓ શરુગાદીએ આવ્યા. પોતાના સત્સંગ અને દર્શનાર્થે આવનાર મુમુક્ષુઓને તેઓ આત્મભાવે નિષ્કામ સેવા કરવા તથા હરદમ પ્રભુભક્તિમાં તસ્લીમ રહેવાનો બોધ આપતા. આ સંસારને તેઓ સ્વપ્ન

ગણુતા અને એક પરમાન્મા જ સાગમાં સાર વસ્તુ છે—એમ સોને સમજવતા. પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે ગુરુસેવા કરી ગુરુમંત્ર દ્વારા ધ્યાન તથા ભજનમા મગ્ન રહી નિષ્કામ સંતસેવામાં જીવન ગાળવું જોઈએ. ગુરુજ્ઞાને આચરણમા ઉતારતા સદ્ગુણમા મુક્તપદ્મો સ્વાનુભવ થાય છે—એમ તેઓશ્રી પોતાના ભજનમા કહે છે :—

“ નહિ કષ્ટુ અપના હૈ સપ સપના, સમજસાર ગુરુકર ગાની,
મરમ યથારથ સમજ સયાના, ચરન-કમલકી હો પાની.
ખેલ પ્રખર હૈ સદ્ગુરુ સેવા, બીજમંત્ર મન લે માની,
ઈશ્વરરામ ચરણ અંતરધર, ‘લાલ’ કાલ કર ભય ભાની.”

*

*

*

ઉપર વર્ણવેલા તેમના લક્ષિતજ્ઞાનમય સંતજીવન ઉપરથી સદ્ગુણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી લાલરામજી પરમભક્તકોટિના એક સંતપુરુષ હતા.

કાછ અનવર—“ જ્ઞાની ”

(ઈ. સ. ૧૮૪૩-૧૯૧૬)

જન્મ; યોગશ્રદ્ધ—આત્મા અને ભક્તિભાવ

મહાત્મા શ્રી અનવરમિયાંના પૂર્વજે મૂળમાં અરબસ્તાનના વતની હતા; પરંતુ જ્યારે હિંદમાં મુસ્લીમ રાજ્ય સ્થપાયું ત્યારે શ્રી અનવરમિયાંના પૂર્વજે ધર્મ-બુધારણા માટે દિલ્હીમાં આવી વસ્યા હતા; અને તેમના વંશમાં “ કાછ ”નો હોદ્દો પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો હતો. શુજાતમાં મુસ્લીમ રાજ્ય સ્થપાતાં તેમનાં માતાપિતાશ્રી પાટણમાં આવી વસ્યાં હતાં. કાછ અનવરમિયાંનો જન્મ વિસનગરમાં વિ. સં. ૧૮૬૬ના વૈશાખ વદ ૭ને શુક્રવારના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ આત્મમિયાં હતું. પોતે યોગશ્રદ્ધ આત્મા હોવાથી અનવરને આ સંસાર બાળપણથી અસાર જણાતો હતો; અને તેથી તેઓ સંત, સાધુ, સંન્યાસી, ફકીર, પીર વગેરે વિગતી પુરોના સમાગમમાં વિશેષ રહેતા હતા.

ગુરુપ્રાપ્તિ અને અરણ્યનિવાસ

સંવત્ ૧૮૮૨શાહ નામના ફકીર દ્વારા ગુરુગમ પ્રાપ્ત થતાં આ મસ્તરામ પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે જંગલોમાં અને કાષ્ઠસ્તાનો કે જ્યાં પીરની કળશે હોય ત્યાં એકાદી અસંગ ધ્યાનમસ્ત જિંદગી ગુજારતા હતા. આથી તેમને દેહનાં અનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડતાં હતા. કોઈ કોઈ વખતે તો બે ત્રણ દિવસે આહાર લેતા હતા. પરંતુ દેહ અને દુનિયાથી પર રહેનાર આ તપસ્વી આ કષ્ટોને હિસાબમાં ગણતા નહીં. તેમનાં

સગાંસંબંધીઓ અને પ્રેમીઓને આથી બહુ દુઃખ થતું હતું. વર્ષો સુધી જંગલમાં અને કથસ્તાનોમાં રહીને પ્રેમીઓના અત્યાગ્રહથી તેઓ વસતીમાં રહેવા આવ્યા હતા.

વસ્તીમાં વાસ; અને સંતજીવન

વિસનગરમાં આવીને તેઓ કાજવાડાની એક જીર્ણ કબરને નવી બનાવીને, ત્યાં રહીને ઈશ્વરભજન કરતા હતા અને સમાગમમાં આવનાર મુમુક્ષુઓને બોધ આપતા હતા. સંસારની મોહમાયાથી તેઓ અંતર નહીં. આથી હાથમાં જે દ્રવ્ય આવે, તે તે બધું સંતસાધુકકારોને આપી દેતા હતા. તેઓ ખૂબ નમ્ર હતા અને પોતાની ગણના અણગમ વર્ગમાં કરાવવા ઇચ્છતા હતા. “અનવર કાવ્ય” નામનો તેમની પદરચનાનો ગ્રંથ સુવિખ્યાત છે. તેમનાં કાવ્યોમાં ઘણે સ્થળે તેમણે “રાની” તખલ્લુસ ધારણ કરેલું છે. આણુ, ગિરનાર, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી અનેક ભક્તો, મુમુક્ષુઓ અને સાધુકકારો તેમના દર્શન અને સત્સંગ માટે આવતા હતા. અધિકાર અનુસાર તેઓ ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ કે સૂફી ઇશ્કનો તેમને બોધ આપતા હતાં અને બ્રહ્મમસ્ત જિંદગી ગુજારતા હતા.

પાલનપુરમાં દેહાવસાન; અને દરગાહ

વિ. સં. ૧૯૭૨માં પોતાની તબિયત બગડવાથી તેઓ પોતાના પ્રિય શિષ્ય પાલનપુરના નવાબને ત્યાં ગયા; અને તા. ૨૨-૧-૧૯૧૬ના રોજ આ રાની દુનિયાને તજીને ૭૩ વર્ષની ઉંમરે તેઓ સ્વપાવસ્થાન પામ્યા. નવાબસાહેબે તેમની અંતિમ ઇચ્છા મુજબ મુરસદના રોજા જેવો જ એક સુંદર રોજો બનાવડાવ્યો. દર વરસે ત્યાં મોટો મેજો ભરાય છે અને અનેક સ્થળેથી ભાવિકો તેમની દરગાહનાં દર્શનાર્થે આવે છે.

કાજ અનવગમિયાના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે આપણે તેમના મિદ્ધાત અને સાધનામાર્ગની વિરોધ વિચારણા કરીશું.

સિદ્ધાંત અજ્ઞાતવાદ; કિંવા એક અદ્વિતીય પરમાત્મા જ મત; બીજું બધું ચે અસત.

મિદ્ધાતમા તેઓશ્રી અજ્ઞાનવાદી—સર્વાત્મવાદી કે પરમાત્મવાદી હતા—એમ એમની ગળ-પછ વાણી ઉપગ્રથી પ્રતીત થાય છે. “અનવગ-કાવ્ય”માં તેઓ કહે છે કે :—

“આકાશ દેખા પાતાળ દેખા દેખા સહી ગગનમે રે ભાઈ,
તિનસોકમે ઉઝા દેખા જમતા સમકે તનમે,
ઉમી મિના ખેઈ ચીજ ન દેખી મમુદગ વસ્તી જનમે રે ભાઈ,
ચૌદખંડમે આપ સમાયા તરેઉ તરેઉ કે રૂનમે,
ઉમામે દોગી લગી ઉ અમણી ખેચે સળકાગનમે રે ભાઈ,
ખાણગ જ્યું પુનલિયુંકા ખેન કરે સોકનમે,
કહી અમાન સગ ન છોડે જગત ઓગ મુપનેમે રે ભાઈ,
આહુ પહેડ હાજર હે ગદના યાની રે ચેતનમે.”

(અનવર-અજ્ઞાન ૮)

*

*

*

ઉપગ્રના ભજનના તેઓ અપ્રજ્ઞ જણાવે છે કે—એક અદ્વિતીય મિત્રાયાગાધિન પંચમત્ત્વ મિત્રાવ બીજું કઈ નસ્તુત વિદ્યમાન નથી સર્વમા માડદ દોગી લાગી ની છે, અને તેથી જ સર્વ ઉવનચનન કરે છે. હુ, તુ, તે નર્વનો મહત્ત સૂત્રવા એક પરમાત્મા જ છે, અને આત્મા એ જ સ્વત્ત વેદ પરમાત્મા છે—આ એમની વાણીનો મૌલિક મિદ્ધાત છે.

આ સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા અન્વર કાવ્યના ઉપોદ્ધાતમાં તેઓ કહે છે કે :—“ સર્વનું મૂળ તપાસતા સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. દુનિયામાં જે જે વસ્તુઓ દેખાય છે તે તે માન ભુદા ભુદા નામરૂપ છે, પણ વસ્તુ આખરે એક જ છે :—

“ જેવો બને બહુરૂપીઓ એ, સ્વાંગ બનાવી અનેક ;
અંતરમાથી જે ઓળખો, તો આખર એકનો એક.
ધડુને દળીને મેદો કરે, તેના અનેક પદાર્થ થાય;
રૂપ લાસે તેનાં ભુદા ભુદા, પણ ધડુ તો એક જ કહેવાય. ”
(અન્વર. બજન ૧૪)

* * *

મુમુક્ષુએ ચિત્તમાં દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે આ સંસારમાં જે પદાર્થ છે તે સર્વે એક જ છે, માત્ર તેનાં નામ અને રૂપ ભુદાં છે. ઉદાહરણ, ઘઉં અને તેના અનેક પદાર્થ; ખાંડ અને ખાંડનાં રમકડા; સુવર્ણ અને સુવર્ણના અલંકારો; સમુદ્ર અને તેની લહેરો, પરપોટા ઇત્યાદિ. સર્વનાં સ્વરૂપ ચર્મચક્ષુથી જોતાં ભુદાં ભુદાં જણાય છે પણ તે સર્વ જ્ઞાનચક્ષુથી જોતાં એક જ છે; એવી જ રીતે આ સર્વ-સંસાર એક જ બ્રહ્મ છે અને એટલા જ માટે “ એક બ્રહ્મ ઓર દ્વિતીય નાસ્તિ ”—એમ જાની પુરુષોએ કહેલું છે. ” આત્મસિદ્ધિ માટે આવા જ્ઞાનની પરમ આવશ્યકતા છે. સમ્ રહ્યુદં બ્રહ્મ । નેહ નાનાસ્તિ મિચન । એ શ્રુતિવચનનો પણ આ જ ભાવ છે, બ્રહ્મનું આટલું વિવેચન કરીને આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં તેઓ કહે છે કે :—“ સર્વમાં એક જ આત્મા છે; અને આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, તે જ્ઞાનચક્ષુથી દેખાય છે. પરમાત્મા આ શરીરની અંદર જ છે; માટે પોતાની અંદર પરમાત્માને

સાધવો લેઈએ કે પોતે પરમેશ્વર છે, ખીલે નથી. ” (તત્ત્વમસિ ।),
 પણ અચાનકાને લીધે અચાનીઓને ખીલે જ ભાસે છે :—

“ લેવી મીત દરીઆની અંદર ધ્યાસી, તેવા તમે ફોડો છો ઉઘાસી. ”
 (ભગવત : ૧૩)

“ તારા ઓડે ઈશ્વર ધુખાયો છે ને તું, .

કનક જેમ કુંડલમાં ઢંકાઈ ગયું છે. ”

(ભગવત : ૧૬)

૪

*

૫

આવશ્યકતા છે. આત્મા-પરમાત્માની સમગ્રણુ વિના બધું'યે વ્યર્થ જાય છે. આમ ભક્તિ અને જ્ઞાન અરસપરસ એકબીજાને ઉપકારક છે.

જ્ઞાનમાર્ગનું મર્મ સમજવતા તેઓ કહે છે કે :—

“ કહેતા રાની સુનો મેરે સંતો અગમપંથ મેં પાયા રે ભાઈ,
આપેસેં જમ હમ આપ નિકલ જયે અલખપુરખ ધર આયા ”
(ભજન : ૪)

* * *

“ એ તો ખાત દેખેકી દોગી કહેનેમેં નહીં આવે રે ભાઈ,
રાની જો જોતે મર જાવે વહો એ રસ્તા પાવે. ”
(ભજન : ૬)

* * *

“ પૂજા ક્રિયાવ્રત સમાધિ કરતવ, છોડા સારા રે ભાઈ,
તપ જપ તો હમ કછુ ન કરીએ, ભાવ અમારા આગ. ”
(ભજન : ૧૦)

* * *

જપ તપ વ્રત ઇત્યાદિથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વસ્તુવનુભવ માટે તો પોતાના નાના “અહ”નો પરમાત્મામાં પૂર્ણ વિવચ કરવો જોઈએ. મુમુક્ષુએ મરજીવા થયું જોઈએ. અહંને ઓગાળવા માટે મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તની ત્રિપુટીને ધ્યાન, જ્ઞાન અને ભક્તિભાવથી વશ કરવાં જોઈએ અને બાહ્યી ગનાવવાં જોઈએ. મન, બુદ્ધિ, ચિત્તની ત્રિપુટી બાહ્યી થતાં “અહ” સ્વરૂપમાં ભળી જાય છે; અને જીવ સ્વયં સમ્યક્દાનંદ બને છે. તેઓ કહે છે કે—
“ અહ” થી બંધન અને “નાહ” થી મોક્ષ થાય છે. :—

“ જાની નુકતા (=મીઠું, બિન્દુ) ખુદીકા, એનકો કર દે એન;
જ્યા વડો નુકતા મીટ ગયા, વોલી એનકા એન. ”
(૫૬ : ૨૬)

આમ આત્માનુભવ માટે “ નાહ ” નો જ્ઞાનમાર્ગ સર્વોપરિ છે—
એમ તેઓ જણાવે છે. વસ્તુતઃ આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષપદ માટે સર્વોત્તમ
સાધન છે. અંતમાં સુરતશબ્દયોગ કિંવા અજપાજપનું મર્મ સમજાવનાં
પોતે કહે છે કે :—

“ સાધુ કરો શુભ અજપા રે જપ,
જેથી હર મળશે, જશે બધું પાપ;
સુરતી તમે નાલિ કમળમાંથી લાવો,
ત્યાંથી મોહ શબ્દનો શ્વાસ છાવો;
શ્વાસોશ્વાસ આત્માનું ધ્યાન ધગવો,
મનમાં તમે હું આત્મા છું તે ધારો,
શરીરનું જ્ઞાન તે સર્વે વિસારો,
શ્વાસોશ્વાસ આત્માગમ સંભારો;
રાખો રાત્રિદિવસ એવો અભ્યાસ,
ત્યારે સ્વામી મળશે તમારા પાસ. ”

(ભજન : ૪૭)

સારાંશ કે, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર અનુભવવા માટે મુમુક્ષુએ
સૂરતનૂરત સાધે જ્ઞાનાવસ્થામાં અને તેના જ ચિંતનમાં દમ બ દમ લાગ્યા
રહેવું જોઈએ. પ્રજુવના આવા સ્વાભાવિક જપમાં પ્રત્યેક શ્વાસોશ્વાસે
સુરતા રાખવાની યૌગિક પ્રક્રિયાને ‘ અજપાજપ ’ કહે છે. આ મોહમૂની—
જ્ઞાની સાધના વડે દેહાધ્યાસનું મૂલખીજ લય પામે છે અને આત્મ-
સાક્ષાત્કાર થાવ છે.

ઉપર વર્ણવેલા કાઝી અન્વગ્મીયાના તપઝ્ની જીવન ઉપન્થો તેમજ તમનુ જીવનદર્શન, તેમના સિદ્ધાંતો અને આત્મસિદ્ધિ માટે દર્શાવેલા સાધનામાર્ગ ઉપન્થો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાન છ કે કાઝી અન્વગ્મીયા અર્વાચીન ગુજરાતના અસ્ત્રોતાનુભવી એક મહાન ત્યાગી સતપુરુષ હતા.

શ્રી ધર્મદાસજી

(ઈ. સ. ૧૮૬૬-૧૯૧૮)

જન્મ : ભજનકીર્તન; અને ધર્મનિષ્ઠ જીવન

વિક્રમ સંવત ૧૯૨૨માં સૌગઢમાં આવેલા કનેસગ ગામે શ્રી ધર્મદાસજીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા નારાયણદાસજી મહા-ભક્ત હોવાથી ભક્તિના મંસ્કાર તેમને વારંસામાં મળ્યા હતા. વયમાં આવતાં તેમણે સંગીતકળા સાધ્ય કરી હતી; અને પોતે ભજનો ગ્યતા હતા. શ્રી ધર્મદાસજી મહાભજનિક હતા; અને ભજન ગાતા પહેલાં સાખીઓ ગાતા અને જ્યાં સુધી મોરલાઓ ટહુકે નહિ ત્યાં સુધી ધર્મદાસજીની સાખીઓ જાંધ ન થાય અને ભજન આરંભાય નહીં. મોરલા ટહુકે એટલે જ ભજન આરંભાય. એક વાર નહિ પણ અનેક વાર મોરલાઓનો ટુકાર સાંભળનાર અનેક માનવીઓ આજે જસદણ, રાજકોટ અને બોટાદમાં હયાત છે. પોતે મહાન ભક્ત હોવા ઉપરાંત મહાન ત્યાગી પણ હતા. ત્રણ ત્રણ વાર મંપતિથી ભરપૂર ઘર ખુલા મુકી તેમણે ગરીબો પાસે લૂંટાવ્યાં હતાં; અને એક પાઈ પણ પોતાની પાસે રહેવા પામી ન હતી. વિરોધમાં તેઓ અચાચક્રત્રત પાળતા હતા; અને તેથી પ્રજાસિંચ દોઈને યાચતા નહિ. તેમનું જીવન ધણ જ ધર્મિષ્ઠ હતું. દેક જીવનના અંત સુધી તેમનું એક પણ કાર્ય ધર્મવિરુદ્ધ થયું જ ન હતું. આમ 'યથા નામ તથા શુચુ' ધરાવનાર હોવાથી લોકો તેમને ધર્મવિતાર માનતા હતા.

સંતજીવન; પરોપકાર અને ચમત્કારિક ઘટના

પોતે પ્રજાનિષ્ઠ હોવાથી તેમના બાલ્યારંભ જીવનમાં એકના હતી. જેનું લક્ષ્ય, તેવા જ તેમનાં લક્ષણ હતાં. આથી તેઓ દંભને ખુન

ધિક્કાન્તા હતા, અને તેથી ત્યાગભાનના વગગના વેધારી બાવાઓ ઉપર
કટાક્ષ કરતા તેઓ પોતાના લગ્નનમા કહે છે કે —

“ આજ થયા છુદ્ધિ વગગના બાવા, ધર્યો વેષ ધૂતી ધૂતીને ખાના,
ઉપ થો દાક તો ઠીક જનાયો, પણ લક્ષણુ સાવુના ના'વ્યા,
નાનાયણુ ચન્દ્રે બોત્યા ધર્મદાસ, હંતે હનિશુણુ ગાવા ”
(મગનમદિર લગ્નના ૧૮૫૫)

એક વાગ એનું બન્યું કે છાપનના લોક કરુષ્કાળમા તેમના ધગમા
એક કણુ પણ નહો નહી અને અવ્યાગતો આ-ચા જ કરે તેથી પોતે
ખૂબ મૂઝાયા એન્હો ગમસાગર લડીને અનખને આગધ્યા —

“ વાલા વાડી રે તમારી આજ, છાપનમા સૂકાણી રે,
જેથી આખા દોસે છે ઝાક, પીવા ન મજે પાણી રે — ૧
એજ વાલા તમે મૌનવ્રત લીધા મહાગજ, નમેગ બેગ થઈને રે,
કા પોઢી ગયા કિન્તાર ! પલગે ત્રાતમ જીને રે — ૨
કરીએ કોની પાસે જીને ગવ ! પૂછુ કર જોડી રે,
તમે જગીને જુઓ જહુગય, હિરો આજસ મગડી રે — ૩
વ્હાલા ! બાના સામી બનવીગ, નજગ જગ કરજો રે,
એવા સુદગ રનામ શરીગ, અગજ હિગ ધન્દો રે — ૪
વ્હાલા સદ્ગુરુ મળીયા સમન્ધ, ચતુરે ચન્દ્રે લીવા રે,
' ધર્મદાસ 'ને ઓળખાવ્યા નાય પ્રેમધ્યાલા પીધા રે ” — ૫

આ લગ્ન ગાયા પછી તેમણે પોતાની ધર્મપત્નીને કહ્યું કે—
' આપણી જૂની કોઠીમા તપાસો, જગનાય જુવાર આપસે ' તપાસતા
સુદગ સદ્ગુરુ જુવાર ભરેની જોઈ તેને દણી રોડી બનાવી તેમણે અવ્યાગતોને
પોધ્યા હતા આ કોઠીમા આખી ચે છાપનની શાલ જુવાગ ખૂટી
જ નહિ આમ દુષ્કાળમા પ્રજુટપાથી ધર્મદાસજ અનેકના પાલનહાર

અન્યા હતા. વિ. સં. ૧૯૭૪ના અરસામાં તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

તેમના પરોપકારી લક્ષિતમય જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની વિચારણા કરીશું.

પરમાત્મા જ સાર સર્વસ્વ છે, માટે સર્વાર્પણ કરી પ્રભુનું જ લક્ષ્ય રાખી લક્ષ્યને અનુરૂપ લક્ષણોયુક્ત જીવન જીવવું— એ જ સિદ્ધાંત-સાધના

પોતે મહાલક્ષ્મી હોવાથી એક પરમાત્મા જ સાર સર્વસ્વ છે— એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી. તેમનું જીવન પ્રભુમય હતું. તેથી તેમના સત્સંગ અને સમાગમમાં આવનારને તેઓ કહેતા હતા કે આ અસાર-સંસારમાં સારમાં સાર એક અદ્વિતીય પરમાત્મા જ છે. તે સચુચુ-નિશુચુ હોય છે. પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મુમુક્ષુએ સાત્ત્વિક થવું જોઈએ અને પ્રભુમાં અચલ શ્રદ્ધા-લક્ષિત હોવાં જોઈએ. સૌને સમરૂપ જાણીને સર્વાત્મભાવ રાખી પ્રાણીમાત્રની નિષ્કામ સેવા કરવી જોઈએ અને હરદમ હૃદયમાં હરિસ્મરણ હોવું જોઈએ. સર્વસ્વના ભોગે જીવનમાં એક પ્રભુપ્રાપ્તિનું જ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ; અને લક્ષ્યને સમરૂપ વર્તન મનસાવાચાકર્મણા હોવું જોઈએ. લક્ષ્ય પ્રમાણે લક્ષણો વિના પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવાય નહિ; થાંતિ અને સંતપણું આવે નહિ.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના ધર્મનિષ્ઠ લક્ષિતમય જીવન ઉપરથી તેમજ તેમના સિદ્ધાંત-સાધના ઉપરથી સહજ સમજાય છે કે શ્રી ધર્મદાસજી એક પરમલક્ષ્મી કોટિના અનુભવી સંતપુરુષ હતા.

પરમહંસ શ્રી માધવદાસજી

(ઈ સ ૧૮૦૬-૧૮૪૧)

જન્મ—શિક્ષણ; શૃદ્ધત્યાગ, દીક્ષા અને ભ્રમણ

મહાગ્રંથ મૌનાગના નવરોપ (આધુનિક નદીઆ) પાસેના પૂર્વ-
જગાળના એક નાના ગામમા મુખોપાધ્યાય અવટકી વિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ
કુટુંબમા માધવદાસજીનો જન્મ થયો હતો. કંઈ સાલમા એમનો જન્મ
થયો હશે, એની ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી, પણ વિ સ. ૧૮૭૭ના
પોપ વદી એકાદશી ને શુરવાગના શેઠ પોતે માલસગમા સમાધિસ્થ થયા
ત્યારે તેમનું આયુષ્ય લગભગ ૧૧૫ વર્ષ ઉપગતનું હતું તેથી ઈ સ.
૧૮૦૬મા તેઓશ્રી જન્મ્યા હશે એનું અનુમાન કરવામા આવ્યું છે.
શુદ્ધગતમા નર્મદાતટે માલસગ આશ્રમમા તેઓશ્રી ૩૦-૨૫ વર્ષ નહા
હતા અને પોતે ત્યા જ સમાધિ લીધેલી છે તેથી શુદ્ધગતના સતોમા
અહી તેમની ગણના કરવામા આવી છે બાત્યાવસ્થામા તેમણે પોતાની
માતૃભાષા જગાળી તથા અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે
અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂઆતની એક મિશનરી સ્કૂલમા કર્યો હતો.
આમ ખપ પૂરતું અંગ્રેજી શિક્ષણ લઈને તેઓ પોતાને વતન
ગયા હતા એમનામા વેનગ જન્મભિદ્ધ હતો, પણ પોતાના
માતૃપિતાના મૃત્યુથી તે દહીંભૂત થયો હતો દૈનયોગ એવો બન્યો કે
વતનમા એમના લગ્નની તૈયારી કરી તે વખતે અચાનક એમના
માતૃશ્રીનો દેહાંત થયો લગ્નની તૈયારીના સામાન માતૃશ્રીની ઉત્તરિક્રિયામા
વપગયો, અને લગ્ન થોડા વખત માટે મુલતની રહ્યું લગ્ન માટે પુન
તૈયારી કરતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને બીજી વાગની લગ્નની

સામગ્રીનો ઉપયોગ પિતાજીની ઉત્તગક્રિયામાં થયો. આથી પોતાનું ભાવિ ઉકેલનાર માધવદાસજીએ મૃત્યુપર્યંત અવિવાહિત ગૃહેવાની લાઘ્મ પ્રતિષ્ઠા લીધી લગ્નપદ્ધતિમાંથી મુક્ત થયા પછી એમણે કુચબિહારના ગાંધ્યમાં પોલિસખાતામાં ને આનખાતામાં થોડો વખત અમલદારી કરી હતી, પણ 'નરો વા કુજરો વા' જેવું 'ધર્મસંકટ' આવતા એમણે વ્યાવહારિક જીવનનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો. ગૃહત્યાગ કરીને ભ્રમણ કરતા તેમને એક સંતમહાત્મા ભક્તિચરણદાસજીનો સંતસંગ થયો. એમની પાસે શુરહીક્ષા પ્રદણ કરી તેઓ શુરસ્થાન નવદ્વીપ ગયા, પણ પોતાના શુરસ્થાનમાં એઓશ્રી વિશેષ ગયા નહિ. પ્રખ્યાત વેંગનાગ્નિને શાત કરે એવો યોગ-અભ્યાસ કરી પદ્મ પ્રેમામૃત પીવાની એમની તૃપ્તિ ત્યાં છીપી નહિ આથી જન્મનાથજીના આસપાસના પ્રદેશમાં તેઓ ભ્રમણ કરતા હતા આ સમયે તીર્થસ્નાન કે સાધુઓના સમૂહોમાં ગૃહેવા કરતા તેઓ નિર્જનવાસ જ પસંદ કરતા.

યોગસાધના અને સિદ્ધિઓ

શુરસ્થાન છોડ્યા પછી એમણે આસામ, તિબેટ અને હિમાચલના પ્રદેશમાં ઘણું ભ્રમણ કર્યું હતું. હરયોગની ઘણીખરી ક્રિયાસિદ્ધિઓ એમણે એ પ્રદેશમાં જ પ્રાપ્ત કરેલી હરયોગ ઉપગત મનયોગ પણ એમણે સિદ્ધ કરેલો અનેક જાતના મનપ્રયોગો એ બાળ્યુતા આમાનો એક પ્રસિદ્ધ મનયોગ એમની અજપૂર્ણ સિદ્ધિનો હતો. નૈધિક ક્ષત્રચર્મ, દદ વૈગય, નિર્માનમોહ, અને અવિગ્ત કર્મપગાયણુતા એ એમના વિશિષ્ટ લક્ષણો હતા તેથી કર્મિન હરયોગ સાધના પણ તેઓ સહેલાઈથી સાધી શક્યા હતા. યોગ્ય પાત્રને ગળાની નગ દળાની થોડો વખત સમાધિ કરાવી શકતા હતા મુળર્ધમાં આવા પ્રયોગો કરતા કેટલાકે પ્રયત્ન જોયા હતા પણ સાચી સિવાય અન્યને તેઓ હરયોગનો માર્ગ ખતાવતા નહિ. માન શરીરને નીરાગી ગણવા જેની ઈચ્છીક હરયોગની

પ્રક્રિયાઓ તેઓ સૌને બતાવતા યોગસાધનામાં બાર વર્ષના સાધના કાળને કૃત્ય (યોગ) પ્રદેવામાં આવે છે બાર વર્ષ મુધી ક્રિયા માટે દૃઢતા, ધૈર્ય અને સાધનપગયણતા નાખવી એ કાઈ નાનીસૂની વાત નથી આના મુખારે પણ કૃત્યો એમણે કરેના હતા આમ યોગસાધના દ્વારા તેમણે અનેક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત કરી હતી યોગસાધના સાધતા સાધતા તેઓ ભાગ્યવર્ષમાં ફની અવધૂતોની જમાતોમાં પણ રૂગતા હતા પ્રથમ તેઓ જમાતમાં સાધાનજી સાધુ તરીકે દાખલ થયા હતા, અને પોતાની સિદ્ધિઓ ગુપ્ત ગખતા હતા પણ તેઓશ્રી દયાની મૂર્તિ હતા, તેથી સસાગના ત્રિવિધ તાપ હગ્વા માટે, જનકલ્યાણ માટે, પોતાનો બધો યોગલકાન હમેશા ઉઘાડે જ ગખ્યો હતો એમના યોગબળના ચમત્કારોથી એમની કીર્તિ અને મહત્તા એટલા બધા વધી ગયા કે એ પોતે જ ૨૦૦ થી ૫૦૦ સાધુઓની જમાતના મહત બન્યા મહત તરીકે પોતાની જમાત લઈને તેઓ ભાગ્યવર્ષમાં ફની એ વખતે અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ તેમના જીવનમાં બની હતી તેના બેનજી દષ્ટાંતો આપ્યા છે

ચમત્કારિક ઘટનાઓ; અન્નપૂર્ણા; મૃતપુત્ર સંજનન અને દર્શનનાગલ

(૧) પોતાની જમાત કનાચી આની પડી હતી ત્યારે મહાક ધનમદ્યથી વિવેક ભ્રષ્ટ રોડિયાએ એમ કહ્યું કે “મહાગજજી ! આવડી મોટી સાધુઓની જમાત ફેગવી લોખ પગ ખર્ચનો બોજો શા માટે નાખો છે ? આપના સિદ્ધિબળથી બધો નિર્વાહ એમ નથી ચલાવતા ” ? આનો મદ હતાગ્વા મહાગજે કહ્યું - ‘ શેકજી ! આપના જેવા મૃદસ્થો જે કઈ સતસેવા કરે છે, એ બધું પગમાત્રમાંની કૃપા અને પ્રેરણાથી જ થાય છે નહિ તો ’ ચમડી તુટે પણ દમડી ન છૂટે ’ એવા આ કલિકાલમાં

પણ સંતસેવા ચાલુ રહી છે. એ સંત સાધુઓનો ચમત્કાર નહીં તો બીજું શું ? પણ ઠીક, કાંઈ નહીં. પરમાત્મા મધાતું પૂડું કરે છે; જમાન એક અલ્લાહિયું હોય અને જમાત તન્દુથી જ શહેન્ના બધા મંત્રનાવૃત્તે માત દિવસના ભોજનપ્રસાદના નોતળા હોય. ” આમ કહી નગરમા આન દિવસ નોતળા કેળ્યા. સૌને યથેચ્છ જમાડી તૃપ્ત કર્યાં. આથી ગેડશ્રીના આશ્રયનો પાગ ગલ્યો નહિ.

(૨) કર્ણમા માડની બદગના એક શ્રીમાન્ વણિકનો પુત્ર પાણીમા ડૂબીને બેહોશ બની ગયો હતો. ડોક્ટરો નિગથ થયા હતા. પ્રાણ જીડી ગયો હોય એમ સૌએ માન્યું હતું. ત્યાં ગેડને મહાગજશ્રીની જમાતની ખબર પડી અને પોતે મહાગજશ્રી પામે આવ્યા. મહાગજશ્રીએ કૃપા કરીને પોતાના પ્રાણ વિનિમયના પ્રભાવે મૃત મનાયેલા પુત્રને સજીવન કર્યો. આથી ત્યાં લોકોની પરમાત્મામા શ્રદ્ધા ભક્તિ દૃઢ થયા.

(૩) સિંધમા ઘેઈ કેદાણે જમાત પડી હતી તે વખતે કલેટરને પડાવ નજીકમા હોવાથી સાહેબના મડમને સાધુઓના ભજનકીર્તનથી જિંધમા ખસેલ પડતી હતી. આથી ત્યાંથી જમાત ઉઠાવી લેવા કલેટરે દૃઢમ કર્યો. જમાત તો ત્યાંથી જીપડી, પણ મડમ અચાનક માદા પડ્યા. ડોક્ટરોથી આગમ થયો નહિ. આથી ડેઈના સૂચનથી પોતાની ભૂલ સમજતા કલેટર મહાગજશ્રી પામે ગયા અને પગે પડીને ક્ષમા માગી. મહાગજશ્રીએ ઉદાર ચિત્તે હસીને ક્ષમા આપી અને કહ્યું કે કર્તાદર્તા તો પરમેશ્વર છે; અમારે સાધુઓને તો “ સગ ભૂમિ ગોપાલકી હૈ ”. પરંતુ ત્યાંથી નીકળવામા આપ નિમિત્ત બન્યા અને પાપભાગી થયા. આપને હવે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની ઇચ્છાથી મડમને ઠીક થઈ જશે. સાહેબને એમ કહી શાત કરી પોતાને ઘેર પાછા મોકલ્યા અને મડમ સાહેબને પણ આગમ થયો.

માલસર આગમન, નિવાસ અને આશ્રમસ્થાપના

અલખ જગાવતા ફગતા ફગતા થોડાક જમાતી સાધુઓ સાથે મહાગજશ્રી ગુજરાતમાં આવ્યા નર્મદાને કાઠિ ફગતા ફગતા માલસગની ટેકરી એમને ગમી વિ. સ ૧૮૪૬માં એમણે ત્યાં આસન કર્યું એમને લાગ્યું કે ગુજરાત સાત્ત્વિક પ્રદેશ છે, ભક્તિવાન છે અને આહારમાં વિશુદ્ધ છે આથી તેમણે ધીમે ધીમે માલસગનું સ્થાન ચેતાવવા માડ્યું. અનેક મુશ્કેલીઓ ત્યાં તેમના દર્શન અને સમાગમ માટે આવવા લાગ્યા એમની સગળતા અદ્ભુત હતી જાણકથી માડીને વૃદ્ધ, વિદ્વાનથી અલણ, પગ્મ આસ્તિક અને કર્મનિષ્ઠથી લઈને પામર, વિપરીત પ્રમાદી, પ્રાચીન કે નવીન સ સ્કાગના અનુયાયી—એ બધાની સાથે એકસગમી રીતે મહાગજશ્રી બળી જતા દરેકને એમના તરફ સ્નેહ અને માન ઉત્પન્ન થતા મતભેદ એમના વાતાવરણમાં ઉદ્ભવતો જ નહીં આથી એમની કીર્તિ ચાર દિશાએ પ્રસરી હતી અને માલસગની આસપાસ બસો ગાઉ સુધી એમની પ્રતિષ્ઠા જમી હતી એમના પ્રતાપથી પહેલાં જે એક નિર્જન નેદન હતું ત્યાં આજે લવ્ય મકાનો ઊભા થયા છે અને માલસગનો આશ્રમ આજે ભગવદ્પગથણુ લકતોનો ભક્તિ કુજ બની ગયો છે ત્યાં એક મોટું મુરોલિત લવ્ય મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે અને તેમાં શ્રી ગોપીનાથજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી છે ત્યાં મંદિર ઉપગત આસપાસ પુષ્પવાટિકા, સતસાધુ અને ભાવિક અતિથિઓને માટે નિવાસગૃહો અને એક ગૌશાળાનું વિશાળ મકાન છે પોતાની યોગસાધના માટે માનસગથી ચાર માર્ગલ દૂર નર્મદા તટે ગણાપૂર ગામે મહાગજશ્રી માટે એક ગુફાની સ્થાપના થયેલી છે અને ગણાપૂરમાં ‘ શ્રી માધવવિજય સ સ્મૃત પાકશાળા ’ પણ ચાલુ કરવામાં આવેલી છે આમ મહારાજશ્રીના ચગણુવિહારથી પુનિત થયેલા માલસગ અને ગણાપૂરના ધામ સાત્ત્વિકતાનું શાંતિનિકેતન છે ત્યાં ભગવતપૂજ,

સાધુએવા અને આતિથ્યમતકાગ, એ નિપગીધર્મની એવામતા દર્શિ
 ગોચર થાય છે દૂરદર્શી મહાગજશ્રીએ આશ્રમની વ્યવસ્થા અવિધમા
 નુક્ષિત નહ એ દંતુથી 'ટ્રસ્ટ' કરે છે મહાગજશ્રીતુ નમાધિ
 સ્થાન માનનગમા જ છે અને ત્યા તેમની શિષ્યપંથના હજુ ચાતુ છે
 મિદ્ધાત —“મહામત્ય, જગન્મિષ્યા” “પ્રભુ માન્વે, જગત
 વૃદ્ધુ””

પરમહંસ માધવદામજીના જીવનની આટલી આખી કરીને હવે
 આપણે તેમના મિદ્ધાત અને સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું સિદ્ધાતમા
 તેઓશ્રી ભગવાન શકનાચાર્યજીના અદ્વૈત બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરતા હતા,
 અને સમાગમમા આવના સૌને તેઓ દેહ અને દુનિયાની ક્ષણભંગ્યતા
 દર્શાવી આત્માલિમુખ—પરમાત્માલિમુખ થવા પ્રેરણા આપના હતા
 માવના —યોગ તથા સેવા અને પ્રેમસંક્ષણા ભક્તિ

આત્માતુલ્ય માટે તેઓ યોગમાર્ગને પ્રાધાન્ય આપતા હતા પોતે
 વિવિધ પ્રકારના યોગમા પાંગત હતા પરંતુ પોતાના સમાગમમા
 આવના મુમુક્ષુ સજ્જન અને સમારીના અધિકારને લક્ષમા લઈને
 જાતુધા તેઓ પ્રેમસંક્ષણા ભક્તિનો જ ઉપદેશ આપતા હતા, અને
 આરોગ્યસંક્ષણ માટે હડયોગની યોગીક પ્રક્રિયાઓ જતાવતા હતા
 પોતાના પ્રેમ ત્યાગી વિન્ન શિષ્યને જ તેઓશ્રી હડયોગદ્વાર આત્માના
 અનુભવનો માર્ગ મનાવના સેવાધર્મદ્વાર સર્વાત્મભાવ વિકસાવવા તેઓ
 સૌને કહેતા —“દેખો, અન્નવસ્ત્રની સેવા કરવામા પાનાપાનનો ભેદ
 હાય જ નહી, અન્નવસ્ત્રથી મનમેવા કરની, એ તો ગદસથોનો અને
 આશ્રમસ્થ સાધુઓનો ધર્મ જ છે, પણ એ વિનાયે ગઈ પણ જીવ
 મધાતુ ? નીતોષ્ટુના હૃદયથી પીડાતો આપણે આગણે આનીને ભાવે
 નહે તે વખતે જીવમેનાનો લહાવો ખોઈ, નગમા નાગયણુદર્શનનો લાલ

જવા દેતો કરી, અને દાનના ઉત્તમ નિમિત્તમા ભગવાન તમને મૂકે છે તે અમૂલ્ય તક ગુમાવી, આજકાલના અણગમી ધનાભિમાનીઓ એમને નિરુદ્ધમીનું ઉપાલભ આપી, મજૂરી કરવાનું મૂલ્યન કર, એ શુ દાઝવા ઉપર કામ નહીં ? તમને લાગે છે કે જેનામા એટલી શક્તિ કે પુષ્ટિ હોય એ તમારે આગણે દીનયાચક તરીકે જિજ્ઞાસું ? નહીં સમજાવે કે સતસાધુ તો ભગવત્પ્રેરણાથી નમારી શક્તિની નિષ્પા જેના માટે એના અને તમારા પ્રારબ્ધયોગે તમારે આગણે આવી ચડે છે, અને પછી ગ્લા બાકીના દુર્ણ-નિર્વન-ક-લાગતના કલિકાનથી પીડાતા પામર—એમને માટે તો પાનાપાનનો પ્રશ્ન જ રહ્યા છે ? પામર તો લોભને દેખાડે છે ? અમે દાન નથી કર્યું તેની આ દશા જુઓ —

“દ્વારં દ્વારં પ્રમતાહ મિથુકા પાત્રપાનય ।

દર્શયતીહ લોભાદ નાદત્તપ્તર્મીન્દ્રમ્ ॥”

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સિદ્ધ જીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી નિ સદેહ ફલિત થાય છે કે પન્મહસ શ્રી માધવદાસજી મહાગજ આધુનિક ગુજરાતના ગોળી ગાટિના એક મહાન સતપુરુષ હતા

શ્રી મુગટરામ મહારાજ

(ઈ સ ૧૮૭૪-૧૮૭૪)

આયાવર્તની મહત્તા એજ છે કે એમા અનત દાનૈશ્વર્ય સપેજ અનેક આત્માનુભવી મહાપુરુષો પ્રત્યા છે અને આજે પણ પ્રકટે છે ઇતર દેગોમા વસનાર મનુષ્યો જ્યારે માયાના પ્રવાહમા જ અહર્નિશ અટરાય છે, ત્યારે આ પરમપુનિત દેશમા સર્વોત્કૃષ્ટ પરમપદને પ્રાપ્ત કરનાર અનેક વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે અને હજી પણ થાત છે ભાગ્યનુ આ અહોભાગ છે આથી જ લખ્તો, યોગીઓ, દાનીઓ અને મહાત્માઓની રોવ માટે દુનિયાભ્રમાથી સાધકો અને મુમુક્ષુજનો અહીં આવે છે ઈ સ ૧૮૭૪મા (વિ સ ૧૯૩૦ વૈશાખ નુદ પના રો ૮) વગેરગ જિજ્ઞાસા મજૂસર ગામમા બ્રાહ્મણ કુટુંબમા શ્રી મુગટરામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો તેમના પિતાનું નામ આદિત્યામ હતું શ્રી મુગટરામ એક પૂર્વના યોગશ્રદ્ધ આત્મા હતા, અને તેઓ મા નાવચ્ચામા પોતાના માતામહ શ્રી દાહભાઈ જાનીને ત્યાં રહેતા હતા ત્યાં તેમણે એકમે ગુરુજની આપડીઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને વાચતાલખતા શિષ્યા હતા, ૭૫ ગુરુપાથી અનેક શાસ્ત્રો અને ભાષાઓનું તેઓ સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેમના માતામહ શ્રી દાહભાઈ જાની સિદ્ધ પુરુષ હતા અને ગાયત્રીના પરમ ઉપાસક હતા દેખાવમા તેઓ સામાન્ય બ્રાહ્મણ જેવા હતા, પણ તેમનામા અગાધ જ્ઞાન અને ઈશ્વર્ય હતું શ્રી જાનીને પોતાના ભાણા શ્રી મુગટરામજી પર ખૂબ પ્રીતિ હતી, કાગળ કે, તેઓ શ્રી જાનીની ખૂબ નેવા કરતા હતા આથી દેહાવસાન સમયે પોતાના પ્રીતિપાત્ર અને સર્વ પ્રકારે મુપાત્ર ભાણાશ્રી મુગટરામજીને પોતાના જમણે પડખે બેનાડીને જમણે

હાથ તેમના તગ્ધ કરીને પોતાની સર્વ સિદ્ધિઓ “ચલ જ, માયા” એવા શબ્દો બોલીને તેમને આપી દીધી, અને “હું જઉં છું” એટલા શબ્દો બોલીને પોતે તન્ત જ બેસા બેસા ૭૬મે વર્ષે શરીર છોડી દીધું હતું. શ્રી મુગટગમ પોતાના માતામહા પૂજ્યપાદ જ્ઞાનીને પોતાના ગુરુ માનતા હતા અને કહેતા હતા - જે કંઈ છે તે ગુરુ જ છે, જે કંઈ જ્ઞાન છે તે ગુરુમહાગજ્ઞની કૃપાથી જ થાય છે. આની અભૌતિક ગુરુ ભક્તિથી અને ગુરુકૃપાથી બાલ્યાવસ્થામાં જ શ્રી મુગટગમજીને સિદ્ધિઓ વરી ચૂકી હતી તેથી પૃથ્વીમાં ધન હોય તો તેઓ જોઈ શકતા હતા. ધનસ્વપતિઓનો ગુણ જાણતા હતા. યત્રોમાં કોઈ બગાડ હોય તો તે ઈજનેગને અહીંથી ઠીક કરો એવી સલાહ આપના હતા. લોકલોકાતંત્રી વાત તેમને પ્રત્યક્ષ હતી.

ગૃહી જીવન, અતિથિ સત્કાર અને પરંપરી જીવન

યોગ્ય વયે શ્રી મુગટગમજીનું સ્વર્ગ ન મની એક સાધ્વી પતિ-પત્નિયુગ્મ કન્યા સાથે લગ્ન થયું. દેવતાજીવનમાં શ્રી મુગટગમજીને નથુ પુત્ર અને એક પુત્રી હતા. તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનિષ્ઠ અને આદર્શ હતો. શ્રી મુકુટાશ્રમમાં અતિથિસત્કાર બહુ લાવપૂર્વક કરવામાં આવતો. તેમને ત્યાં મેજ લગ્ન જેની ધમાલ ચાલના કમતી, કારણ કે જે કોઈ દર્શનાર્થે આવે તેઓનું તેઓ સ્વાગત કરતા, અને ગ્લોડામાં સીધા જમવા મોકલતા. પાચનુ ગધ્યુ હોય અને પચીસ આવે, પચીસનું નાધ્યુ હોય અને સો આવે—આમ છતાં તેમના ધર્મપત્ની સૂઝળ્યા અકળાતા નહીં. અન્નપૂર્ણાની કૃપાથી તેમને કદિયે અતિથિસત્કાર કરવામાં વાધા આવ્યે ન હતો. આગતુક ધર્મવસ્તુ લઈ જાય, લાગી નાખે, કે બગાડે તોપણ તેમને અતિથિ પર અભાવ થતો નહીં. અતિથિ દેવો ભવ. એ જ સૂત્ર દેવતાજીવનમાં ઉપાર્જી હતું. અહર્નિશ તેઓ ત્રિકાન સંધ્યા, દેવોપાસના, વૈશ્વદેવ, ગાયત્રી જપ અને અતિથિસત્કાર

આ પાત્ર બ્રહ્મકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ધર્મને તેમણે જીવનમાં એટલો અર્થ વણી નાખ્યો હતો કે માનવદેહમાં જીવે મનાતન ધર્મ પ્રકટ થયો હોય એમ લાગતું હતું. તેઓ ધર્મમાં આચારને અગ્રસ્થાન આપતા હતા; અને ભાવાદ્યેત સર્વાત્મભાવમાં માનતા છતા ક્રિયાદૃતમાં માનતા નહીં અને સુસ્તપણે બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા સાત્ત્વિકતા એ તેમના જીવનનું પ્રધાન લક્ષણ હતું; કાગળ કે, સત્ત્વશુદ્ધિ વિના તત્ત્વજ્ઞાન ટકે નહીં એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી.

સંતજીવન; ત્રિલોચન; વચનસિદ્ધિ અને લોકસંગ્રહ

ગુરુપાથી અને ધર્મનિષ્ઠ જીવનથી તેમને “નિરાવગ્ન્યદષ્ટિ” ત્રિલોચન કે જ્ઞાનચક્ષુ ઉવડયું હતું પોતાની નિગવરણ્યદષ્ટિ વડે તેઓ હસ્તામર્કલેખન અખિલ બ્રહ્માંડમાં વર્તમાનમાં જનતું, ભૂતકાળમાં જની ગયેલું અને ભાવિમાં જનવાનું હોય તે બધું જોઈ જાણી શકતા હતા. ટૂંકમાં તેઓ ત્રિકાળજ્ઞાની હતા. આથી જે કંઈ તેમને મળવા આવતા તે કપાથી આવ્યા છે, શા માટે આવ્યા છે તેમને શું પૂછવું છે, રસ્તામાં તેમને દેવો અનુભવ થયો હતો, તેમને જો કંઈ દુઃખ હોય તો તે કયા કારણથી છે અને તે દૂર થઈ શકશે કે નહીં, વગેરે સર્વ તે સહજમાં એક આંખના પલ્લકારામાં જાણી જતા હતા. અમુકના મૃત સંબંધીઓ કયા લોકમાં કઈ સ્થિતિમાં છે તે પણ તેઓ સહજમાં જાણી શકતા હતા. લોક લોકાતરની કોઈપણ વાર્તા જણાવવા જેવું ઘટે તો તે સહજ જણાવતા હતા. તેમના આવા અલૌકિક સામર્થ્યને લઈ નાનામોટા, રાય કે રંક આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના દુઃખનિવારણાર્થે તેમની પાસે આવતા હતા. પોતે પગ્દુઃખલજંક હોઈને સૌનું પ્રિય કરતા હતા અને સૌને શાંતિ પમાડતા હતા. પોતાના જ્ઞાની શિષ્ય પરમાનંદને એક વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે:—“જુઓ, પરમાનંદ મહારાજ ! મારી પાસે જે જે આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને ફક્ત ચાર વસ્તુને માટે જ. કોઈ

ધનની, ધર્મ પુત્રની, ધર્મ સ્ત્રીની અને આરોગ્યની ઇચ્છા નાખે છે તમારું
જેવા નિર્વિઘ્ન સમાધિની ઇચ્છાવાળા તો ધર્મક જ આવે છે તો હું
શું કરું ? જેની જેની ઇચ્છા, તેનું તે લક્ષ્ય નવ છે ' તેમના શિષ્ય
શ્રી જગન્નાથ પંડિત “ મુકુન્દીનામૃત ” માં જણાવે છે — પ્રમુશ્રી
(શ્રી મુગટગમજી)ની સત્તાને આ આપ્ત જગદ્યોતન વિશ્વ વશ વર્તેલું
હતું કોઈને પ્રજ્ઞ ન હોય તેને પ્રજ્ઞ આપ કોઈનું આયુષ્ય ન હોય તેને
આયુષ્ય આપે, અસાધ્ય વ્યાધિમાથી રાગીને બેડે કરે, નિર્ધનને ધનવાન
બનાવે અને દુષ્ટને સન્નિવૃત્ત મનાવી દે આમ “ કર્તુમ્ શક્તુમ્ અન્યથા
કર્તુમ્ ” ઈવગ જેવા તેઓ સમર્થ હતા આનું અંશવર્થ હોવા છતાં
તેમનામાં તલમાન અહલાન અભિમાન હતું નહીં પોતે જાણે સૌ ॥
નમ્રતા નમ્ર દાસ હાય એમ સૌની સાથે સમદષ્ટિ અને પ્રેમથી
વર્તતા હતા સૌના ઉપન તેમની અમણ્ય દયા અને નિ સ્વાર્થ પ્રેમ
ભાવના વધ્યાં કગતી હતી તેઓ અતિઆમૃદથી જે કદી કોઈના ક્ષણ,
કૂલ, પત્ર કે દ્રવ્ય સ્વીકારતા તો તે માન આપનારનું અનેકગણું હિત
કગ્વા માટે જ, નહીં તો હૃદય ઈવગલાવમા મસ્તગદેના સિદ્ધ પુરવને
શી ખામી હતી ? શ્રી લક્ષ્મીજી અને અન્નપૂર્ણા તેમના ઉપન સદા
પ્રસન્ન હતા તેમના આશ્રમનો ખર્ચ બ દશાહી હતો યજ્ઞાનુષ્ઠાન
ઉત્સવ, બ્રહ્મભોજન, મહાદાન અને વ્યાનહાનિક પ્રસંગોમાં તેમની ઉદા-
ગતા એક ગજવીના કગ્તા પણ નિરોપ હતો પ્રસંગ ઉપન ખર્ચ કગ્વામાં
તેઓશ્રી પાછું વાળીને જોતા જ નહીં, કાગ્યુ કે, શ્રી લક્ષ્મીજી તેમને
પ્રસન્ન હતા જે પ્રસંગે જેની જેની સહાયની જરૂર હોય તે સર્વ ગમે
ત્યાથી તેમને આવી મગતું હતું આનું પ્રવૃત્તિમન જીવન હોવા છતાં
તેઓ અતગ્ધી સદાયે અલિપ્ત અને આપ્તકામ ગદેતા હતા ધર્મ
ધર્મ, પથ, સત્રદાન કે વ્યસ્તિની નિદા થતી નહીં વળી તેમનામાં
અલૌકિક વચનસિદ્ધિ હતી અને તેથી તેઓ જે જોલતા તે સિદ્ધ થતું

હતું. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી શાસ્ત્રાધ્યયન વિના તેમનામા સર્વચતા હતી.

ચમત્કારિક પ્રસંગો : મનુષ્યમાં વરમાદ અને દરિયાનાં પાણીની પીછેહઠ

પોતે નિર્દિન્ય પન્ન હોવાથી તેમના જીવનમાં અનેક ચમત્કારિક પ્રસંગો બન્યા હતા. અહીં તો માત્ર એકએ ઉદાહરણો આપી એટલું કહેવું બસ થશે કે આ બંને તેમની અદ્વિતીય ગુણગતિનો પ્રતાપ હતા. એક વખત મનુષ્ય ગામમાં બિલકુલ વન્સાદ આ-ચો નહીં. આથી મનુષ્યો, પશુપંખીઓ અને હોન્દાકર ખુબ દુઃખી થઈ ગયા હતા. પ્રભુશ્રીના મેરોએ આવીને તેમને કહ્યું — “એ જો ! આ દુઃખમાથી તમારું અમને ઉગ્રાન્વા લેઈએ. તેમણે કહ્યું કે લોકોનું પ્રાન્ધ્ય નથી, તેમા દુઃશુ કહ્યું. ” પણ પોતે દયાળુ હોવાથી ખીજે દિવસથી ઊભા ઊભા માળા ફેંવવા લાગ્યા; અને ચમત્કાર એવો થયો કે ઘોડા જ દિવસમા વન્સાદ થયો અને ગામમાં લીલાલહે થઈ ગઈ. ખીજે એક પ્રસંગે મેવંદેના આમદથી તેઓ વયસાડ દનિયાકિનાર પધાર્યા હતા. પ્રાત્ર કાળમા તેમના મુકામ ઉપર આનીને એક નામ્નિક “ ગન્ત કન્યુટ અને તેના ખુશામતિયાની વાત તેમને કદી મંભજાની. આ નામ્નિક આથે પોતાના ભત્રમહાનંદ તેઓ સધ્યાકાળે દનિયાકિનાર ફેંવા ગયા. દનિયામા સ્નાન કરી, માયંસધ્યા કરી; અને પછી પેલા નામ્નિકને કહ્યું કે “ ભાઈ, દનિયો નાનની આજા ન માને પણ ઈશ્વરની આજા માને ક નહી ? ” પેલો નામ્નિક કશું ચે બો ચો નહી એટલે તેમણે કહ્યું કે આપણે ખાતરી કરીએ. આ વખતે દનિયામા ભન્તી આવતી હતી એટલે પોતે દનિયા સામુ લેઈને કહ્યું— “ હે અમુદ, લે જુ પ્રભુની આજા માનતો હો, તો પાઠો ફરજે. ” આ વચન સામળતા જ ભન્તી અટકી ગઈ અને ૪૦-૫૦ ફીટ નુધી દનિયાના પાણી પાછા

ઊતરી ગયા. આથી આશ્ચર્યચકિત થઈ શ્રી પોતપોતાને મથાને પાછા આવ્યા અને પેલા નાગ્નિકના હૃદયમાં પણ આસ્તિકતાનો મયાગ થયો. શ્રી મુગટગમજીનું જીવન આવું ચમત્કાન્તિક હતું. ૭ માસ અગાઉ પોતાના મૃત્યુની આગાહી કરીને ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં (વિ. સ. ૧૯૮૦ ના ચૈત્ર સુદ ૧૦ ને ગુકવાન્ના ગૈજ) લગભગ ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

શ્રી મુગટગમ મહાગજના ઈશ્વરી ક્ષાલણ જીવનની આટલી આખી કરીને હવે આપણે તેમના જીવનદર્શન, સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું.

સિદ્ધાંત અને સાધના

શ્રી મુગટગમજીએ વાણી નથી; પણ મુકુટક્ષીલામૃતમાં તેમના વ્યતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેમના વચનામૃતનું દોહન કરતા એમ પ્રતીત થાય છે કે તેઓ સર્વાત્મવાદમાં માનતા હતા; અને તેમણે તેમની હળે જીવનમાં સર્વાત્મભાવ ઉનાર્યો હતો, એમ એમના દૈવી અને ધાર્મિક જીવન ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે. તેઓ ધર્મશાસ્ત્રો, ગુરુઓ, પગલોક અને ઈશ્વરના વ્યાવહારિક અસ્તિત્વને સ્વીકારતા હતા. 'આર્થી' મનાતન ધર્મની પ્રણાલિકા અનુસાર તેઓ પોતાના સમાગમમાં આવનારને અધિકાગ્રાનુસાર નિષ્કામ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનનો ખોધ આપતા હતા. આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓ મુખ્ય ત્રણ સાધનોને પ્રાધાન્ય આપતા હતા :—(૧) જાલ પૂજા (જડમૂર્તિપૂજા કે ચેતન ગુરુપૂજા); (૨) માનસિક પૂજા; (૩) સૂન્તા કે ધ્યાન; અને (૪) સર્વ પ્રતિ પ્રતિભાવના—સર્વાત્મભાવ.

આમાં ક્રમાનુક્રમે સ્વલ્પભાવના મર્વોત્તમ છે, પણ તે શુરુગમ અને શુરુપા વિના પ્રાપ્ત થતી નહીં હોય છે.

વચન દ્વારા બોધ આપવા કરતાં વિશેષ બોધ તેઓ ખોતાના આચ-
રણ દ્વારા આપતા હતા. સૌ કોઈ સારી રીતે જાણતાં હતા કે મહારાજ
અદ્વૈત સામર્થ્યવાન છે. તેથી તેમના સંપર્કમાં આવનાર સૌ
ઈશ્વરનો હર રાખીને નીતિધર્માનુસાર વર્તનાં હતાં. તેમના મુક ઉપદેશમાં
આવેલ ચમત્કાર હતા.

હાલમાં મુકુટાશ્રમમાં તેમના પુત્ર ત્રિચિન્મયશંકરનો દીહિત્ર નામે
નરેન્દ્ર-કે જે મુક હતા પણ હવે શુરૂપાથી કંઈક બોળકું બોલી શકે
છે તે આશ્રમમાં સ્થાપવામાં આવેલી મુકુટાશ્રમ મહારાજની આરસની
પ્રતિમાની પૂજા-એવા કરે છે. મૂળ પુરુષ શ્રી મુગટરામજી સ્વરૂપાવસ્થાપન
પામનાં શિષ્ય પરંપરા જેવું કંઈજ રહ્યું નથી. માત્ર તેઓશ્રીના
સ્મારકરૂપે તેમની લગ્ન પ્રતિમા દર્શિગોચર થાય છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના સિદ્ધિસંપન્ન દૈવી જીવન ઉપરથી અને
તેમના ઉપદેશામૃત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી મુગટરામજી આધુનિક
જીવંતાના સિદ્ધ કોટિના એકે મહાન અદ્વૈત સામર્થ્યવાન સંતપુરુષ
હતા.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી

(ઈ. સ. ૧૮૭૪—૧૯૨૫)

જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ અને જૈનધર્મનો રંગ

બેચરદાસ (દીક્ષિત નામ “ શ્રી બુદ્ધિસાગર ”) વિઝપુર ગામમાં એક નિરક્ષર કણ્ણી કુટુંબમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪માં જન્મ્યા હતા. તેમણે ગ્રામશાળામાં ગુજરાતી છ ચોપડી સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં બેચર શિક્ષકનો પ્રિય શિષ્ય, નિશાળનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને બાળકોનો હિતકારી મિત્ર હતો. શાળાના અભ્યાસ સાથે પ્રકૃતિના વિશાળ ક્ષેત્રમાં શ્રી દત્તાત્રેયના ૩૨ ગુરની જેમ બેચરના અનેક ગુરુ બન્યા હતા અને એનું જીવન સરળ, સંયમી, સહનશીલ અને સેવાભાવી બન્યું હતું. જૈનસાધુ ‘ રવિસાગર ’ના ઉપદેશથી બેચરને સમગ્રયુગ હતું કે કૃષિજીવનમાં થતું પશુપીડન એ મહાપાપ છે; કારણ કે દયા એ જ ધર્મનું મૂળ છે, ધર્મનો અર્થ જ સહૃદયતા છે. જો માનવી સહૃદયતા ખૂએ તો પછી ધર્મનો કંઈ અર્થ રહેતો નથી. આમ જૈન સંત રવિસાગરના દયાના ઉપદેશથી અને સત્સંગથી જૈનધર્મ તરફ આકર્ષણ થવાનાં બીજ બેચરદાસમાં રોપાયાં હતાં અને કૃષિજીવનમાંથી એનો રસ ઝોસરી જતો હતો. પોતે કૃષિજીવનને બદલે વિદ્યામય જીવન ગાળવું અને અતે પ્રભુનાં દર્શન કરી જીવન સફળ કરવું એ જ શ્રેયસ્કર છે એમ તેને હૃદયના ઊંડાણમાં લાગતું હતું. આથી જીવનમાં પરિવર્તન કરવા વ્યવસ્થાંતર કરવા તેમના હૃદયમાં ઊંચ આત્મમંથન ચાલતું હતું. એકવાર બહાર જતા રવિસાગર મહારાજને રોકી બેચરદાસે ગદગદ કહે પૂછ્યું કે—“ સ્વામી ! પ્રભુ પામવા માટે શું કરવું ? ” ગુરુએ

પ્રયુક્ત આશો કે—“ ધન ધનમા રામ એ છે તાન દિલમા બ પ્રયુ
 છે આત્મા મો પન્માત્મા દયા, મત્ય, તપ, ત્યાગ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને
 નિષ્કલ ક્રમચર—આ પ્રયુ પામવાનો નહ છે હિપના ગુર-ઉપદેશ
 અને પ્રયુ પ્રતિમાના દગ ન—આ ગહના ગહગીર છે ’ આમ બેચ-
 દાનના અધ્યાત્મિક જીવનને પ્રેરણાનો પ્રયાસ મળી ગયો હતો અને તથા
 એ પ્રેરણાના મૂળને મમન્વા જાનોપાસના પાળ બેચન્દાસે પોતાનું
 લક્ષ્ય કે દિલ કર્યું હતું પિતૃકુળથી શેવપૂજક અને માતૃકુળથી વૈધજીવ
 વર્મા બેચન્દાસ કુળધર્મને મૂળ જૈનધર્મનો ઉપાસક બન્યો હતો અને
 જૈન સાનુ અને જૈન યતિઓના મમાગમમા અદર્શિય હોતો હતો

બેચરદામમાંથી દીક્ષા દ્વારા બુદ્ધિમાગ

ઉગમન્સાયક થતા માતપિતા બેચન્દાસને પન્જાવવાનો પ્રયત્ન
 કરતા હતા, પણ બેચન્દામને પચ્છનું ન હતું, સાધુ પશુ થનું ન
 હતું, વેપારી કે વખાલ પશુ થનું ન હતું માન્જુ કે વ્યાપાન્મા પ્રપચ,
 વખાલતમા દાળાધાગા, સાધુતામા પન્જાશ્રય અને લન્નમા દેહાધ્યાત્મ
 અને આત્મજીવનની ટાનિ નહેલ છે એમ એમને લાગતું હતું તેથી
 ક્રમચારી ગૃહસ્થ ગ્રી શિક્ષકનો ધધો સ્વીકારી લણવું-લણાવવું
 અને વિદ્વાન્ થઈ નદશણી જીવન જીવન એવો એમણે નિર્ણય કર્યો
 હતો આથી આજેના ગ્રામમા શિક્ષકનું પદ સ્વીકારી બેચન્દાસ અને
 અનુભવ સાથે લોકમ પદ સાધી અદાર વર્ણ દિન્ મુન્શીમ સહુ તન્દ
 નમભાવ નાખી વિદ્યામય જીવન ગાતા હતા થોડા સમય પછી શુરદેવ
 નવિનાગન્જએ બેચન્દાસને જાનોપાસના માટે મહેતાણા પાન્શાળામા
 આવવા નિમન્ન મોકલ્યું આથી નિમ્નપુર્વની વિદાય લઈ આજેના
 આવવા માસ્તર બેચન્દાસ આજેની લાવળીની વિદાય લઈ મહેતાણા
 પાન્શાળામા શુરદેવની આનાનુસાર જાનોપાસના પ વા ગયા ત્યાં તેમને
 શ્રદ્ધેય શુરદેવ નવિનાગન્જના નિત્ય દર્શન, નિત્ય સહવાસ, નિય પગિચય

અને નિત્ય સેવાલક્ષિત પ્રાપ્ત થના હતા, પણ અતિપરિચયાદ્ અવજ્ઞાઃ
જેનું કદિ થયું ન હતું ગુરુદેવ તેમને શિખામણ આપતા કે ભણત-
આત્માને તાન્વા માટે છે, લણ્યાગવવાનો અહ કાગ કગવો નહિ બેચ-
દાસ મહેસાણામા આવ્યા પછી પોતાનું હીંગ વિશેષ જતાની ન્હા હતા,
પણ એમનો નિયમ હતો કે—“સાલજીવું સહનું, કરવું જે પોતાને
રુચે તે” મહેસાણામા બેચગદાસ લિન્નલિન્ન વિચાર ધનવનાગ સાધુ
સમુદાય તથા જુદા જુદા મંત્રના જૈન યતિઓના સંપર્કમા આવતા
હતા, પણ શાત દાત ગુરુ ગવિસાગજી સાથેનો તેમનો સ્નેહ દિન પ્રતિ
દિન ગાઢ થતો હતો એક વાન ગુરુજીએ બેચગદાસને પૂછ્યું —“બેચ-
તુ સાધુ થવા ઇચ્છા ગમે છે ?” બેચગદાસે વાત ટુકાવી હતી આખો
કે” ભવિષ્યમા જે બને તે ખરું “ગુરુજી જાણતા હતા કે ઉદય વિના
પ્રાઈ કાર્યનો આનંદ થતો નથી તેથી ગુરુજીએ બેચગદાસને કહ્યું —
“તુ મારા શિષ્ય સુખસાગની લક્ષિત કરજે તારે પણ કલ્યાણ થને
થોડા દિવસ પછી ગુરુદેવ મગધપથારીએ પજા, બેચગદાસે દિવસ નાત
જૂલી ગુરુજીની ખુબ શુશ્રૂષા કરી એક દિવસ મધ્યાહ્ન કાલે ગુરુજીએ
પોતાની ‘નવકાગવાળી’ બેચગદાસને બેઠ આપતા કહ્યું—“તુ એને ગળ્યા
કરજે તેથી તાન આત્મામા અનુભવગાન પ્રગટ થશે” બેચગદાસ
નિશ્ચવાદી બન્યા હતા અને હવે ખુબ ધ્યાનમસ્ત નેહતા હતા ગુરુદેવ
ગવિસાગજીની દેઃ મહાસમાધિ સુધી તેઓ પાસે જ હતા અને તેથી
જૈનધર્મ સર્વોપરિ છે એમ તેમના દિલમા દઢ થયું હતું એમને
સમજાયું હતું જે જનધર્મમા ગાગદેવથી પાછા હવવાની વૃત્તિ નિશ્ચ
બધુત્વનો ભાવ, સર્વ ધર્મ પ્રતિ ઉદાર સ્વાદાદ, ભિક્ષા, દીક્ષા, પ્રવાસ,
નિવાસ, જીવનવિમાસ અને જીવનધ્યેન, ઇશ અનેાખી ખૂબીથી ભ-
પૂ છે એમા આત્મવિકાસ અને વિશ્વકલ્યાણ જીલવનો સમાવેશ છે
થોડા સમય પછી તેમના માતપિતા મૃત્યુ પામતા સ સાગનો ઉગ્રદેહ થતા

પન્માન્મપદ પ્રાપ્ત કરવું એ જ એક માત્ર એમનું ધ્યેય હતું. આથી બેયગદાસે પોતાના ગુરુની ઇચ્છાનુસાર શ્રી નૃપસાગરજી મહારાજ પાસે ઈ. સ. ૧૬૦૧માં દીક્ષા લીધી અને તેઓ બેયગદાસમાથી બુદ્ધિસાગર બન્યા.

સંતજીવન અને સૂરીપદની પ્રાપ્તિ

બુદ્ધિસાગરજીએ પોતાની રાજનીતીમાં નોખું છે કે તેમણે લગભગ ૨૨,૦૦૦ અથવા વધારા કર્યું હતું. વિશ્વસ્થોનું અવગ્રાહન કર્યું હતું અને માનવ પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનું મુક્ત અવલોકન કર્યું હતું. આથી આત્મવિકાસ સાથે વિશ્વકલ્પાણીની લાવનાથી વિદ્યા હોય કે સ્થિતતા હોય, રાત હોય કે દહાડે હોય, પણ તેમનું લેખનકાર્ય સતત ચાલતું હતું અને સાથે દુઃખિતનું અણુ પણ વધા કરતું હતું. બુદ્ધિસાગર કવિ, તત્ત્વજ્ઞ, વક્તા, લેખક, વિદ્વાન, યોગી અને અવધૂન હતા. શ્રી જયભિખુના શબ્દોમાં તેઓશ્રી—“એ એકમા અનેક હતા, અને અનેકમાં એ એક હતા”.

(યોગનિષ્ઠ આચાર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી ૫૮)

તેમણે લગભગ ૧૨૫ અથવા લગભગ છે, જેમાંના ૧૦૮ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તેઓ હમેશા “મનપૂત સમાચરેન્” અર્થાત્ અતન્ત્રમાને પવિત્ર લાગે એ પ્રમાણે વર્તવું—એ તિલ્લાનાનુમાન મનસા, વાચા, કર્મણા અને ચતુષ્પા જીવતા હતા; અને આત્માની પન્માન્મદશા કરના ‘નનનન’ (સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચાન્નિ) નો નિનનન પથ સર્વોન્નૃપ્ત છે—એમ પોતાના ઉપદેશ આચાર્ય અને લેખન દ્વારા પ્રતિપાદન કરતા હતા એમની અપૂર્વ વિદ્વતાને લઈને જનત્તથે એમને “સુન્નિપદ” આપ્યું હતું. એમની જીવનદષ્ટિ સાગ્રાહી અને શુણાનુગમી હતી; અને દેહ સ્ત્રી તેઓ પોતાના જીવનની દિનચર્યાની રાજનીતી

ગામતા હતા. અને અંતરવલોકન કરી આત્મપ્રગતિ સાધતા હતા. સર્વાત્મભાવે પ્રેમદષ્ટિથી તેઓ પુરુષવર્ત્તને પ્રેમી અને સ્ત્રીવર્ગને માતા તરીકે સંબોધતા હતા. તેમની એવી માન્યતા હતી કે માણસને બે ધર્મ હોય છે :—(૧) સનાતન ધર્મ; અને (૨) સમય ધર્મ. પોતે આત્મતૃપ્ત હોવાથી તેમને શિષ્યોની હાથવોચ પણ ન હતી. તેઓ સુખદુઃખ, માનાપમાન જેવા દ્વંદ્વોથી પર રહી સદગ્ધ ભાવે આત્મામાં મસ્ત રહી યદ્યત્થ વિચરણ કરતા હતા. “કામનું” ઔપધ કામ” એ સિદ્ધાંત સ્વીકારી તેમણે જીવનની એક પણ પળ ખોટી ગુમાવી ન હતી. માત્ર પચ્ચીશ વર્ષના ગાળામાં તેમણે વ્યાખ્યાન, વિહાર, સમાજોદ્ધાર, સમાધિ ઇત્યાદિની સાથે સાથે ૧૦૮ પુસ્તક રચી પ્રગટ કર્યાં. એ સામાન્ય પુરુષાર્થ નથી. રાગદ્વેષના ક્ષયપૂર્વક આત્માની પૂર્ણશુદ્ધિ કરી પૂર્ણાનન્દ પોતે પ્રાપ્ત કરવો અને અન્યને કરાવવો એજ એમના જીવનનું મહાધ્યેય હતું. તપોમય જીવનથી એમને અનેક સિદ્ધિઓ પણ વરી હતી. આથી એમની ખ્યાતિ ખૂબ પ્રસરી હતી અને અનેક રોગિયાં—દોગિયાં એમની પાસે દુવા કે દવા માટે આવતાં. માગનારને માગ્યું મળતું પણ ખરું! જેને ક્ષેત્રે એ એમનો મહિમા વિસ્તારતું પણ પોતે તો જલકમલવત્ અવસ્થાના મોહથી અલિપ્ત રહેતા. ઈ. સ. ૧૯૨૫માં આગાહી કરીને તેમણે વિજયપુરમાં મહાસમાધિ લીધી હતી અને જીવનક્ષીલા પૂર્ણ કરી હતી.

શ્રી હુદ્દિસાગરજીના સંતજીવનની આટલી ઝાંખી કરીને હવે આપણે તેમના સિદ્ધાંત, સાધના અને સાહિત્યના હાર્દની ખીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત અને સાધના

જૈન શાસ્ત્રાનુસાર તેઓશ્રી અનેકાન્તવાદી કિંવા દ્વૈતવાદી છે. અનંત આત્મા છે અને પ્રત્યેક આત્મા સત્તાએ પરમાત્મસ્વરૂપ છે;

પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓના લીડા અઘ્નાસથી જડવાદ તથા ચેતનવાદનો ભેદ તેઓ સમજ્યા હતા. સર્વમાથી સાન મદ્ય કરી તાગવી કાઢેલા સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ તેમણે તેમના ગદ્ય પદ્યમાં કરેલો છે. તેમનું આપ્તુ જીવન આશાવાદથી લરેલું હતું. કાગળ કે મૃત્યુ પછી તેઓ અધકાગને બદલે “ જ્યોતિ અનંતી ” અને “ શાંતિ અનંતી ” જોઈ શકતા હતા.

નૃહજીવનમાં તેઓ નારીસન્માનવૃત્તિના હિમાયતી હતા, સમાજ-જીવનમાં ‘જાળલગ્ન’, ‘કન્યાવિક્રય’, વિધવાવિવાહ, કળેડા લગ્ન, મરણોત્તર ક્રિયા ઇત્યાદિમાં તેમના વિચારો મુધાગ્ગના હતા અને રાષ્ટ્ર-જીવનમાં મહાત્મા ગાંધીજીના ગજદારી વિચારોની છાપ તેમના સાહિત્યમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. ‘વૈદેમાતરમ્’નું તેમનું કાવ્ય ગુર્જર ભાષામાં અનોખી ભાત પાડે છે :—

“ અધ્યાત્મ શક્તિઓ વડે, દુઃખપુન જગ ઉદ્ધારને,
સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ સત્ય ને સુખશાંતિ જગ ફેલાવશે,
અધ્યાત્મ અબ્યા ભાગતા, ભાવેન વૈદેમાતરમ્. ”

(શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી, પરિશિષ્ટ પૃ. ૩૨)

તેમનો “ કક્ષાવલિ સુબોધ ” અથ જોતા પ્રતાપિત થાય છે કે શ્રીમદ્ બહુ વાચનપ્રિય, બહુશ્રુત અને પ્રખ્યાત વિદ્વાન હતા. એક દરે તેમના સાહિત્યની ભાષા સાદી અને સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શક એવી હોવાથી તેમના પુસ્તકો લોકશોખ્ય છે સામાજિક ચિત્રો સત્યસ્વરૂપે (Realistic) દોરી તેમાં જે હાનિકારક તત્ત્વો હોય તે બતાવી તેને દૂર કરવા તેમણે નવા ન્સત્તા બતાવી પોતાની મૌલિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે પોતે જૈનમતવાદી હોવા છતાં તેમના ધાર્મિક વિચારો સ કુચિત નથી, કાગળ કે તેઓ કહતા કે સર્વધર્મનો હેતુ મુક્તિ, મોક્ષ કરવાનો

છે આમ અતિમ ધ્યેયમા ભેગન નથી, પણ કયે સ્ત્રોતે એ પ્રાપ્ત થઈ શકે એ મનમેદનો વિષય છે. દરેક મારે એક જ સ્ત્રોતો દોઈ શકે નહિ જેને જે અતુકૃણ આવે તે તે માર્ગે જાય અને ઇષ્ટ મિદ્ધિ કરે આમ નર્વધર્મ પ્રયે તેમને નદ્ભાવ હતો ટૂંકમા આત્મોન્નતિ અને વિશ્વમેવાના કાર્તમા સ્થાપય્યા જેવું અને હૃદયમા સ્ફુર્ણ થાય તો નિર્મોહપણે આદિત્યપે અર્પતા જેવું એ એમનો જીવનક્રમ હતો શ્રી પાદગાકરના શબ્દોમા કહીએ તો શ્રીમદ્ગુનાદિત્ય એટલે નીતિ-સૂત્રનો લગાવ, ધર્મતત્ત્વનો ખનનો અને આત્માનુભવની તિજોરી " શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસુતિ અર્વાચીન ગુરુગાનના એક આત્માનુભવી ખખખ સતગુરુ હતા—એમ એમના સિદ્ધાંત અને જીવનસાધના ઉપન્યાસપદ્ધતિ ફલિત થાય છે

બુદ્ધિસાગરજી સંશોધન પદ્ધતિ હતા બિનપુર વિરે તેમજે સારા સ મહા આરો છે તેઓ હરતસિખિત પ્રતો વચરેના સારા સ મહાન્તા હતા—વાચનાવચ, સ મહાસય વચર સમ્યગ્નો તેમના વહીવટ એકમ વ્યવસ્થિત હોય તેમના મગ્ગેમા સરસનાનો મોટા ગુણ જોવામા આવે છે

શ્રી હકા બાપા

(ઈ સ ૧૮૨૧-૧૮૨૬)

જન્મ; માટપકાળ અને ભક્તજીવન

કાઠિનાવાડમાં મોઝીમાં આવેલા સાદુકડા ગામમાં વિ સ ૧૮૮૪માં હકા ભગતનો જન્મ થયો હતો તેમના પિતાનું નામ જસનાજ અને માતાનું નામ અજબાઈ હતું પોતાની મહેનતી સહાયથી એક નાનકડી દુકાન કરી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરતા અને સતસેવા પણ કરતા અખડ બ્રહ્મચર્ય તથા ભક્તિના પ્રભાવથી તેમના મુખ્યમંડળ ઉપર અલૌકિક તેજ હતું અને તેમની આખીમા અદ્ભુત શાંતિ હતી તેઓ હૃદયમંદિરનામનો જપ કરતા, સાદા સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરતા અને ગળામાં રત્નાક્ષત્રની માળા નાખતા મહાત્મા જીવણદાસ તેમના ગુરુ હતા ગમે તેઓ એકાંતમાં જ સૂતા હતા અને કહેવાય છે કે સાક્ષાત્ પ્રભુ સાથે તેઓ વાતો કરતા હતા તેમના દર્શન અને સમાગમ માટે ઘણા ભાવિકો આવતા હતા તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, પણ તે મધુ ગુપ્ત ગણતા હતા

સિદ્ધાંત અને આત્મસિદ્ધિ માટે સાધના (સસસ)

તેમના સતજીવનની આટલી આખી કરીને તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના વિશે મીમાંસા કરીશું એક અનંતાદિત પગમાત્રમાં સિનાય બીજી બધે જે તેમની દૃષ્ટિમાં અસત્ હતું — તુચ્છ હતું આત્માનુભવ માટે તેઓ સૌને ત્રિપદા માર્ગ ગતાવતા હતા —
(૧) મન કર્મ અને વચનથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, (૨) સર્વદા હૃદિનામનું

સ્મગ્ણ કન્ધુ અને (૩) સાધુસેવા કન્વી તથા ગ્રીબોને અનવચ્છન્ન દાન કન્ધુ. આમ સયમ, સ્મગ્ણ અને સેવાથી મલ, વિક્ષેપ અને આદગ્ણ ભગ થતા આત્મદર્શન થાય છે

સગભગ ૯૮ વર્ષની ઉમરે વિ. સ. ૧૯૮૨મા (ઈ સ ૧૯૨૬મા) પોપ વદ ૧૦ને શનિવારના રોજ તેઓશ્રી સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

ઉપ-વર્ણવેલા તેમના સતજીવન ઉપગ્રથી અને તેમના સિદ્ધાન્ત—સાધના ઉપગ્રથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી હકાબાપા એક પરમભક્ત પ્રેરિના અનુભવી મંત્રપુરુષ હતા.

શ્રી પુરુષોત્તમ ભગત

(ઈ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૨૬)

જન્મ; આળભક્ત; ગુરુસેવા અને ગુરુરૂપા

શ્રી પુરુષોત્તમ ભગતનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૫માં ગોધરામાં એક કુલાદિ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા ભક્ત હતા અને સાધુસંતોના સમાગમમાં રહેતા હતા. આથી ભક્તિના સંસ્કાર તેમને વારસામાં મળ્યા હતા. નાનપણમાં જો કોઈ સાધુ, સંત કે કૃષ્ણર વૈગાળી આવે તેની તેઓ સેવા કરતા હતા. ગોધરામાં એક વાર એક દિગંબર અવધૂત આવ્યા હતા, તેનો વ્યવહાર વિલક્ષણ હતો. તે શમશાનમાં પડી રહેતા અને એકાદ ટેકાપોથી જો ભિક્ષા મળે તેથી સંતોષ માનતા. પુરુષોત્તમ ભગતનું દિક્ષ આ અવધૂત પ્રતિ આકર્ષાયું. તેને તે રાજ છાશરોટસો આપતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ ચોમાસામાં કેસમાં કે ગળાસમાં પાણીમાં માથે રોટસો અને છાશ લઈને તેમને આપી આવે. આથી અદ્વિતીય ગુરુભક્તિથી આ અવધૂત પુરુષોત્તમ ઉપર પ્રસન્ન થયા અને ભગતજીને દીક્ષા આપી ગુરુમંત્ર આપ્યો. ત્યારથી પુરુષોત્તમ ભગતની દૃષ્ટિ ફરી ગઈ. પછીથી તે દિગંબર અવધૂત કયાક આસી ગયા. શુરુદેવના દર્શન પછી દિલની દશા બદલાઈ ગઈ તો પુરુષોત્તમ ઘેલા જેવા ભટકતા હતા; અને આત્મસંતોષ માટે તેમણે ખૂબ તીર્થાટન કર્યું હતું.

ગૃહીજીવન અને ભજનકીર્તન

તીર્થાટનમાંથી પાછા આવ્યા પછીથી પોતાનો પ્રથમ વારની પત્ની સાથે પોતાનો વડીલોપાજિત ધધો કરતા હતા અને ધધામાંથી બચતો વખત ભજનમાં માળતા હતા. ગૃહીજીવનથી પોતે ખૂબ કંટાળી ગયા

હતા; પરંતુ ક્ષમાસાગર હોવાથી વિરકત ગ્હાન ~~અમા~~ ^{અમા} પ્રારબ્ધ સહન કરતા હતા. કંડ મધુર હોવાથી અને અનેક સંતોના ભજન કંડસ્થ હોવાથી તેમના ભજન સાંભળવા ભાવિકે આવતા હતા. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તેઓ માત્ર વાચી શકે કે કાગળો લખી શકે એટલું અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતા હતા. એટલે ગીતા ઉપનિષદનું તો તેમને વાચન જ શાનું હોય ? પણ આપણા સંતોના ભજન તેમના ગીતા ઉપનિષદ હતા. અખ્યા અને પ્રીતમને તો તેઓ પી ગયેલા હતા. એનું દ્રાઈપણુ ભજન સંભળાવીને તેનું વિવેચન કરે, તો ગીતા ઉપનિષદના જ તત્ત્વનું વિવેચન કરતા હોય એમ સહેજે લાગતું હતું.

શેઠની સહાયથી યોગ-ક્ષેમ; અને ભજન દ્વારા ઉપદેશ

જેમ જેમ તેમની ખ્યાતિ ફેલાતી ગઈ, તેમ તેમ ગોધનના તેમ જ બહારના પણ ધણા માણસો તેમના સત્સંગમાં આવતા હતા. તેઓ ભજનદ્વારા જ સૌને ઉપદેશ આપતા હતા. જેમ સ્વામી વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ પરમહંસને ગોધી કાઢ્યા, તેમ અનેક સંતોને સેવનાત્ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી શેઠશ્રી વસનજી ખીમજીએ તેમને શોધી કાઢ્યા અને તેમને પોતાના ઇષ્ટ ગુરુદેવ માન્યા. તેમણે તેમની પાસેથી તેમના યોગક્ષેમનો પ્રબંધ કરીને, વાસણુ ધડવાનો ધંધો છોડાવી દીધો અને માણસો ધડવાનો ધંધો આદર્યો. પોતાના શિષ્ય શ્રી વસનજી શેઠનું જીવનચક્ર તેમણે ગદલી નાખ્યું અને અંતસમયે હાજર નહીં તેમને નિર્વાણપદમાં પહોંચાવ્યા. સાચા સદ્ગુરુની જીવ ઉપર આવી અલૌકિક કૃપા હોય છે. દિનપ્રતિદિન તેમની કાર્તિકાચારે દિશાએ પ્રસંગતા વગેરે, નરિમાદ, વલસાડ, મુળઈ, અમદાવાદ ઇત્યાદિ અનેક સ્થળેથી પ્રજુલકતો તેમના દર્શન અને સત્સમાગમ માટે આવતા હતા. સમાગમમાં આવનાર સૌના જીવનમાં તેમણે કંઈ ને કંઈ પરિવર્તન કર્યું હતું. તેમનામાં “અહ” તો રોધ્યું જડેજ નહીં; કારણ તેઓ પોતાને દીન-નમ્રમાં

નમ્ર દાસાદ્ય-માનવા હતા અને સર્વને બ્રહ્મરૂપ બનાવ સમદષ્ટિવાળા હતા તેઓ કહતા હતા :-આપણા સતોએ તત્ત્વને મહત્ત્વમાં રાહી દીધું છે બદિર્મુખી દષ્ટિ કાઢીને અતઃમાવાળા મહાત્મા જોવા જવાને બદલે અતઃમા જોવો આજ જીવનમાં સ્વર્ગ અને નર્ક છે માનો તો મુક્તિ અને ન માનો તો મધન આ મન બંધ પાપી છે એ મનને મારી નાખો એન્ડે શુદ્ધ અલિપ્ત આત્માને પામીને બેસી જતો “ગીતા એન્ડે અતસ્ત્યાગી, અને મોહકશય એટલે મોક્ષ ” શ્રી પુરોત્તમ ભગતના ઉપદેશનો પથ આ જ સાચો છે એમ તેમના ભજનો, પદો અને પત્રો ઉપરથી સમજાય છે સૌને નાચ નચાવનાર મન જ છે તેથી મનોનાશ અને વાસનાશયની આત્મદર્શન માટે પગમ આવશ્યકતા છે એમ તેઓશ્રી કહે છે પોતાના સગમાં આવનાર અને શિષ્ય, શિષ્યાઓ અને અનુયાયીઓનો ઉદ્ધાર કરીને ઈસ ૧૮૭૬ના અગસામાં તેઓ સ્વરૂપાનુષ્ઠાન પામ્યા હતા પોતાને તેઓ “દીનભગત” તરીકે ઓળખાવતા હતા તેમના વીસપદ્મ તથા પત્રો તેમના શિષ્ય શ્રી મોહન ગાધીએ લખેલા ‘આખરે એ મહાન તાગે ખરી ગયો’ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે શ્રીયુગ મહાદેવભાઈ દેસાઈએ પથ્ય તા ૧૪-૧૧-’૨૬ ના નવજીવનમાં તેમના જીવનની કંઈક આખી ચુંટણતની જનતાને કમળી હતી

શ્રી પુરોત્તમ (‘દીન ભગત’) ભગતના જીવનની આત્મી આખી શ્રીને હવે આપણે તેમના જીવનદર્શનના, સિદ્ધાંતોની અને સાધન માર્ગની મીમાંસા કરીશું

સિદ્ધાંત-અજાતનાદ કે સર્વાત્મવાદ

એક અદ્વિતીય પન્માત્મા જ સત્ અને બીજું બધું બ્રહ્મ આ— એમની વાણીનું મૂળતત્ત્વ કે સિદ્ધ સિદ્ધાંત છે પગલપગ પન્માત્માનું

સ્વરૂપ સમજવના તેઓ કહે છે — પગ્માત્મા સગુણનિર્ગુણથી પ-
ગ્વમ વેદ છે—અનુભવગમ છે મન અને વાણી તેનો પાન પામી શકે
એમ નથી —

“ પ્રભુ કેવા છે તમે કેવા છો, કોઈ જાણી શકે નહીં એવા છે
તમે નિર્ગુણ છે કે સિગ્ગુણ છે, અતરમા સમજના જેવા છે

વિશ્વ અને વસ્તુનું વિશેષ રૂપદીકણુ કન્યા તેઓ કહે છે —
જેમ સાગરમા નગ છુદ્ધછુદ, તેમ જલમા જગત છે અને જગતમા
જન છે —

‘ જલસાગર છે મોટા, જગ પાણીના પગપાટા
ગો નાના ને મેણુ મોટા, જગપાણીના પગપાટા ’

(પદ ૧૩)

જીવનુ સ્વરૂપ સમજવતા તેઓ કહ છે — જલચ દ્રવત પરમા
ત્માનુ સોહ પ્રતિગિ । દેહમાનમા છે આ દેહ ચૈતન્યને આધાર
છે “ સોહ ” દારી તૂટે છે મળ્યુ થાય છે, પણ દેહની ઉપાધિ
પગ્માત્માને બાધ મ્તી નથી પગ્માત્મા તો “ જ્યમ છે ત્યમ છ
એ તો જન્મતો ચે નથી, મગ્તોય નથી અને આ ભોગ્યતો ચે નથી
એ માન તેના પ્રતાપથી “ સોહ ” પ્રતિગિમથી બધા આપાન આત્મે
જાય છે —

અર તમે વિચાર કરા, શીદ મથો છે મિરના દેહાલિમાનમા ‘
આ એક પનનવરી ચતનમા તે દેવ દાનવ ને માનવમા,
તે બાધી જીવજીવના તનમા—તમે
એ આસાદારી નાલિમા, એના ચમત્ત છે જગ જગન,
મે સમાન છે જઈ મહાપદમા—તમે

એ દોરીથી સૌનું જીવન છે, દોરી તુટ્યે સૌનું મંજી છે,
પછી સૌનો વાસો ધગણ છે—તમે.

એ શ્વાસામા ચેતન જાણો, બીજી અનેક વાતો અનુમાનો,
માટે જન્મમંજી મિથ્યા જાણો—તમે.

ચેતન આધારે જડ દેહ જાણો, માટે ચેતન સત્ જ પરમાણો,
મહારાનીની સમજો સાનો—તમે

(પદ ૧૦)

પોતાના આ અમલવાદ કે સર્વાત્મવાદને અનુસરીને આત્મસિદ્ધિ
માટે ‘ સોહ ’ ‘ ધ્યાનદાગ ’ ‘ નાહ ’ નો જ્ઞાનમાર્ગ કે નિર્ગુણ ગાહ કે
સદગ માર્ગ પોતાની વાણીમા ચક્રત કરે છે —

“ નાલિ કમલથી છે મુન્તાને સાધો, ત્રિકુટી આસન જમાઈ,
ગગા ને જુમના સગસ્વતી વહે છે, સગ તીગ્ય છે તાહી — ”

હિન્મુન હોકા ધ્યાન લગાવો, આપાપણું વિસર્ગઈ,
નુગત નુગતકુ એક ધગ લાવો, નિર્ગુણ ગાહ ચલાઈ—સ તો
દીન ભગતની વાણી છે સાચી, જીન-મુન હો જાઈ,
જે નગ સમજ્યા તે પાગ હિનરીયા, સત્ય માનો મેરા લાઈ—સ તો

સાગશ કે, પ્રથમ સુગતિથી એટલે અતર્વૃત્તિથી મનનું નાજવું
(Balance) બળબગ ગખીને “ સોહ નું ધ્યાન ” એટલે હું ચૈતન્ય
સ્વરૂપ છું—એવું ધ્યાન ધગવું જોઈએ ધ્યાન કગતી વખતે કઈ પણ
ત્રિયાગ કે કલ્પના હિડાવવા નહીં “ સોહનું ધ્યાન ” (એટલે અજપા
જપ) સિદ્ધ થયેથી પછીથી “ સોહ સ્વરૂપમા સમાય છે ’— એની
રીતે જાનથી “ નાહનો અગ્નાસ ’ કગવો અને અતગમા એવો નિશ્ચય
કગવો કે “ હું નથી—તુ જ છે ”—અહર્નિશ અતગમા આવો દહ
નિશ્ચય ગખીને સ સાગમા ગહીને આનદથી પોતાનું પ્રાગબ્ધ ભોગવવું

આમ સંસારના ત્રિવિધ તાપમા ગાની જળરૂપ ગદે છે અને શાંતિનો અનુભવ કરે છે. આથી જિલકું, અગ્નિની ત્રિવિધ તાપના અગ્નિમા બળે છે. માટે આ દેહમા પરમાત્મા તમે જ છો; હું એવી વસ્તુ જ નથી. આવું “નાહ” નું લક્ષ્ય ગમવાનું છે; કન્વાનું કંઈ નથી; સમજીને શાંત થવાનું છે —

“વિદ્યા અવિદ્યા ભૂલી જાય, તો કેવલમા કેવલ દર્શાય.”

*

*

*

“તમે કયું ને છે તમારું, એવું મારું મન સમજ્યું સાદું,
દીનભગત એ છુટવાનું બારું, આ જગત કયું શું કન્વાને ?”

આત્મસિદ્ધિની સાધનાનો આ “સદજ સમાધિ”નો માર્ગ અમળવના અંતે તેઓ કહે છે કે—વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે શુરૂપાની પન્મ આવશ્યકતા છે :—

“આધળે આધળા દોઝા રે જાય છે, મૂળની વાત કોઈ કે’તું નથી;
દીનભગત કે’, શુરૂપાના, અનુભવ વિના આરો નથી.”

ભાવાર્થ કે, પ્રભુ બધામા છે, પણ જે જોળખે છે તેમા પ્રગટ છે. માટે શુરૂગમથી—અંતગથી “હું ને મારું નહિ”, પણ “તું અને તારું” એમ ગાડ જકિવવી જોઈએ એટલે બેટો પાન. “સોહ” ના પ્યાનથી (અગ/પાજ/પથી) અને “નાહ” ના શાનથી એટલે એક માન પરમાત્મા જ છે—એની દદ સમજાણથી મન અ-મન થના સ્વસંવેદ પરમતત્ત્વ અનુભવગમ્ય થાય છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના સંતજીવન ઉપન્થી તેમજ તેમને સ્વાનુભવસિદ્ધ પોતાની સાદી અને સળ વાણીમા દર્શાવેલા અ-

સિદ્ધિના “ સોહાધ્યાન અને નાહંગાન ”ના મહામાર્ગ ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ
 ફલિત થાય છે કે—પરમાત્મા સાથે અક્ષિજના અનુલવતા, વિદ્વાના કે
 માતિયા ઉચ્ચ નહીં, છતાં જે હૃદિ અનુલવથી અતિ ઉચ્ચ એવા શ્રી
 પુરપોત્તમ ભગત આધુનિક ગુગ્ગતના સંતોમા અગ્રગણ્ય છે. તેઓશ્રી
 એક ઉત્તમ ઢાટિના સંતપુરુષ હતા—એ નિર્વિવાદ છે.

શ્રી નથુરામ શર્મા

(ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૯૩૧)

જન્મ અને વિદ્યાભ્યાસ; શિક્ષક અને જ્ઞાપ્યર્થ મત

આ જન્મ એક નાટકશાળા છે. પરમાત્મા તેના સૂત્રધાર છે અને પ્રાણીમાત્ર જગન્નાટકનાં પાત્રો છે. એ પાત્રોમાં માનવનું સ્થાન મોટું છે; અને માનવોમાં સૌથી-મોટું સ્થાન સંતોનું છે.

વિ. સં. ૧૯૧૪ના આસો સુદ ૪ કિંવા ઈ. સ. ૧૮૫૮ના ઓક્ટોબરની ૧૦મી તારીખે સૌરાષ્ટ્રના મોહનદગામમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં શ્રી નથુરામનો જન્મ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓ પ્રભાવશાળી હતા. મોહનદગ, ચૂડા અને રાજદેવટ એમ ત્રણ સ્થળે અભ્યાસ કરી ૧૯ વર્સની ઉંમરે તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી. અડવાણા, લીંબુડા અને જાફરાબાદમાં તેમણે શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. વ્યવહારમાં નિમગ્ન હોવા છતાં તેમના અંતઃકરણમાં આત્મમંથન ચાલી રહ્યું હતું અને આત્મદર્શન કરવાની પ્રેરણા થતાં કરતી હતી. આથી જાફરાબાદમાં તેમણે અંતિમ નિર્ણય કરી લીધો કે હવે પ્રભુ સિવાય ઈર્ષની નોકરી કરવી નથી. આ નિર્ણય અનુસાર તેમણે પોતાના માતૃશ્રીને લગ્નમંથિથી જોડાવાની સ્પષ્ટ ના કહી દીધી, આજીવન જ્ઞાપ્યર્થમત ધારણ કર્યું, નોકરીનું ગણનામું આપી દીધું અને તપ કરવા માટે પોતે હિમાલય ચાલી ગયા.

તપશ્ચર્યા માટે હિમગિરિનિવાસ; બીલખામાં આનંદાશ્રમમાં આચાર્યજીવન

તપશ્ચર્યા માટે ગંગાકિનારે આવેલી ‘આનંદગુહા’માં અને પછીથી ભુનાગઢ પાસે આવેલી ‘મુચુકંદગુહા’માં તેમણે સ્થિતિ કરી. આત્મ-

આખી થતા મુમુક્ષુઓના આગ્રહથી મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે પોતે બીલખામાં આવીને આનંદાશ્રમની સ્થાપના કરી અને તેમના શિષ્યોએ તેમને આચાર્યપદ પણ સ્થાપ્યા અહીં અનેક સાધકે આત્મસિદ્ધિ માટે તેમના દર્શન અને સત્સંગ માટે આવતા તેમનું જીવન નિયમબદ્ધ, સમયબદ્ધ અને સયમબદ્ધ હતું અને શિષ્યોને માટે ઉદઘડેલોય હતું તેમનું બોલનું, ચાલનું, ઠરવું, ફરવું—બધુંયે આકર્ષક હતું ભોજનમાં સયમ, જલપાનમાં સયમ, બોલવામાં સયમ, ચાલવામાં સયમ—આમ તેમનું આખું જીવન સયમમય હતું શિક્ષક મંત્રીને તેઓ હવે મહાશિક્ષક બન્યા હતા, અને તેમના બધા કાર્યો સમયસર થતા હતા

આનંદાશ્રમની ધર્મપ્રચાર પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્યસર્જન

બીલખા આનંદાશ્રમના અધિષ્ઠાતા શ્રીમન્ નયુગમ શર્મા એક મહાન યોગી અને જ્ઞાની હતા તેમણે લક્ષિત, યોગ અને જ્ઞાન ઉપર ૧૦૦ ઉપગત ગ્રંથો લખ્યા છે, એટલું જ નહીં પણ ઉપનિષદ, વેદાત દર્શન (બ્રહ્મસૂત્ર) અને ગીતા આ પ્રસ્થાનની ઉપર લખેલાં પણ ગ્રંથો છે ધાર્મિક સાહિત્યસર્જન ઉપગત અહીં જીને તેઓ સનાતન ધર્મનો પ્રચાર, જાળવણી અને સર્વર્ધન કરવાનું કાર્ય પણ અદર્નિશ સ્વયં કરતા હતા અને પોતાના શિષ્યો દ્વારા આનંદાશ્રમની શાખાઓ સ્થાપીને ધર્મની પ્રવૃત્તિ અખંડિત ચાલુ રાખી હતી ખ્રિસ્તી મીશનરીઓની માફક પ્રનાસ કરીને સ્વયં તથા તેમના શિષ્યો કથા, વાર્તા અને પ્રવચનો દ્વારા ધર્મપ્રચાર કરતા હતા તેમની ગ્રંથગણતરી ૬૭૭ પણ આ કાર્ય ચાલુ જ છે

તેમની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેઓ નાનામોટા સૌને, આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રીપુરુષને અધિકાનુસાર જ ઉપદેશ આપતા હતા, અને પોતે અનેક-વિધ પ્રવૃત્તિમાં હોવા છતાં તેમના મુખ્ય ઉપર સર્વદા પ્રસન્નતા જોવામાં

આવતી હતી. તેઓ મારાાાી અને સમદષ્ટિવાળા હતા; અને તેથી તેમની કથામાં, અવચનમાં કે વાર્તાલાપમાં કદી કોઈ ધર્મનું ખંડન કે દીકા નહોતી, અને કોઈ વ્યક્તિની નિંદા નહોતી, હમેશા ગુણુમાાી દષ્ટિ ગાખીને વિવિધ ધર્મોમાં રહેલા ગુણોનું જ દર્શન કરાવતા અને સૌને સ્વધર્મપાલન કરવાનો ંોધ આપતા. તેમના ઉપદેશમાં યોગ અને જ્ઞાનનો મધુર સમન્વય જોવામાં આવતો હતો. મનુષ્યમાત્રને ઉદ્દેશીને ંોધ આપનાં તેઓ કહેતા હતા કે મનુષ્યે શિષ્ટાચાર, સદાચાર અને માનવતા કેળવવા જોઈએ. ગૌને આન્મવત્ ગણીને પ્રત્યેકે આર્દ્ર, ઉદાર અને સ્વાર્પણ કરીને પરદુઃખ લંબક થવું જોઈએ. પગર્થી થયા સિવાય પરમાર્થી થવાતું નથી. સ્વભાવ માધુર્ય, સંયમ અને સ્વાર્પણ વિના જીવનમાં આગળ વધાતું નથી. ધર્મ એ વાતોનો વિષય નથી, પણ આચરણનો વિષય છે. જ્ઞાનની વાતોથી નહોતી, પણ જ્ઞાનાનુસાર સદ્વર્તનથી જ માનવ દિવ્ય બને છે. પ્રત્યેકે આન્મોજ્જ્વલિ માટે હૃદયમાં આત્મશ્રદ્ધા અને આન્મપ્રેમ કેળવવા જોઈએ :—

“શ્રદ્ધા વિના ચ વશુ નહિ, મનન ન તે વિણ થાય;
નિદિધ્યાસ પણ નવ બને, કેમ બ્રહ્મ દર્શાય ?”

(ના. દા. ૧, ૫. ૧૦૮)

*

*

*

સામાન્યતઃ બહિર્મુખી દષ્ટિવાળાઓને જ્ઞાનનો અને અંતર્મુખ દષ્ટિવાળાઓને તેઓ યોગનો ઉપદેશ કરતા હતા; અને અતુષ્ટ ચ સાધન-સંપત્તિ ન હોય તેને નિષ્કામ કર્મ અને ઉપાસનાનો માર્ગ દર્શાવતા હતા, કારણ એ છે કે ચિત્તશુદ્ધિ વિના જ્ઞાન કે યોગ—બેમાંથી એકે દ્વારા આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે યમનિયમનુ પાલન કરીને રામની પ્રાપ્તિ માટે ઉપરામવૃત્તિ તો મુમુક્ષુએ પ્રાપ્ત કરતી જ જોઈએ. તેમના આવા ઉપદેશથી અનેક લક્ષ્મણોએ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું.

હતું અને સૌએ પોતાની ભાવના અનુસાર કૃતકૃતના અનુભવી હતી. પોતે સંકલ્પસિદ્ધ યોગી હોવાથી તેમણે અનેક રોગીઓના રોગ ટાળ્યા છે અને અનેક દુઃખીઓના દુઃખ દૂર કર્યા છે. આથી ભક્તની ભાષામાં કહીએ તો શ્રીમાનનાથપ્રભુ ભક્તોના ભગવાન હતા. તેમના ખીલખાના મુખ્ય આશ્રમમાં તથા શાખાઓમાં ચરુપૂર્ણિમા અને કાર્તિકી પૂર્ણિમા અને જયંતીના પ્રસંગો બહુ કાઠમાડથી ઉજવવામાં આવે છે; અને કૃતરાહદયો તેમની પાદુકાનું પૂજન કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. સગલગ ૭૩ વરસની ઉંમરે વિ. સં, ૧૯૮૭ના આસો વદ ૧૧ના રોજ તેઓશ્રી સ્વરૂપાવસ્થાન ખામ્યા હતા.

તેઓશ્રીના બ્રાહ્મી આચાર્યજીવનની આટલી ઝાખી કરીને આપણે હવે તેમના જીવનસિદ્ધાંત અને આત્મસિદ્ધિ માટે તેમણે દર્શાવેલા સાધનામાર્ગની મીમાસા કરીશું.

વેદાતદર્શનના દષ્ટિસૃષ્ટિવાદને સમરૂપ સિદ્ધાંત તેઓ પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરે છે:—

“સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મમાં, નામરૂપ કલ્પિત;
ત્યાગ કરી કલ્પિતનો, સત્માં થા તું સ્થિત.”

(ના. કા. ૧, પૃ. ૧૨૦)

વસ્ત્ર સસ ચિત્ર સળ કલ્પિત, કર દહ યહ સુવિરાન.

(ના. કા. ૧, પૃ.)

“ત્રણ દેહથી ભિન્ન હું, સત્ ચિત્ આનંદરૂપ,
નામરૂપના બાધથી, દશ્ય પણુ બ્રહ્મ સ્વરૂપ.”

(ના. કા. ૨૮૫)

કલ્પક ચિત્ત મુજમા શમ્યું, કલ્પ્ય ચૈત્ય સંસાર;
એ પણ મુજમાહે શમ્યો, રહ્યું ન દૈત લગાર.

(ના. કા. ૨-૧૬૫)

*

*

*

સર્વાતીત સદા છતા, હું સૌનો આધાર;
ભારી સત્તા સ્ફુર્તિથી, કલ્પિત પ્રતીત થનાર.

(ના. કા. ૨-૧૬૫)

*

*

*

સાગશ કે, એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ અસ્તિત્વનું સાચું નિકાલા-
ખાધિત તત્ત્વ છે; અને તે સત્ ચિત્ અને આનંદ કે અસ્તિ, ભાતિ
અને પ્રિય સ્વરૂપ છે. એ બ્રહ્મના અધિષ્ઠાન ઉપર સિનેમાના પદો ઉપર
જેમ ચિત્ર અંકિત થાય છે, તેમ જીવ, જગત્ અને મધ્યગની ત્રિપુટી
અધ્યસ્ત કે આરોપિત છે. જીવ અને જગત્ માન મધ્યવ્યક્ત હોવાથી
તે આદિમા અને અંતમા નથી; માન મધ્યવ્યક્ત છે. આ જીવ જગત્
કે જડચેતનનો ભેદ (અહં-ઇહં) પ્રતીત થવાનું કાળુ કલ્પિત નામ-
રૂપનું કિંવા ચિત્ ઉપર ચાગણી જેવું માયાનું આવરણ છે અને તેથી
તે મિથ્યા છે. આ આરોપિત મિથ્યા નામરૂપનું આવરણ દૂર કરતા કે
થતા આદિ, મધ્ય અને અંતમા એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ ત્રણે કાળમા
અવશેષ રહે છે અને શાનીની અંતર્દષ્ટિને તે ગોચર થાય છે. જ્યા
મુધી જીવને જીવભાવ છે—આવરણ છે, ત્યાં મુધી જગત્ છે; અને
જ્યાં મુધી જગત્ છે ત્યાં મુધી માયા છે, વિપર્યો છે, સુખદુઃખ છે
અને બધું જ છે. જીવ જગત્ મનઃકલ્પિત હોવાથી જીવનો ગિવ થના જ
જીવભાવના લોપ સાથે જ બધાનો લોપ થઈ જાય છે અને સ્વ સ્વરૂપ
કે આત્મસ્વરૂપ અનુભવગમ્ય થાય છે. આવો આત્માનુભવ એ જ મોક્ષ.

આ મોક્ષના અનુભવ માટે સાધનાનું નિરૂપણ કરતા તેઓ કહે છે

—કેકલિપન ચૈત્યમા “અહં-મમ” —“હુ અને મારું” એ જ જીવનું
બંધન છે, અને “નાહ-ન મમ” —“તુ અને તારું” એ જ પુન-
સુખ છે-મોક્ષ છે :—

સાધના-નામરૂપ વિસ્મરણ અને બ્રહ્મસ્મરણ દ્વારા મનનું
આત્મામાં શામન અને આત્મસિદ્ધિ

“અહં-મદનો બાધ કરીને, અધિગ્રાતને દેખ,
જ્યા ત્યા બ્રહ્મ જ જોઈને, નામરૂપ ઉવેખ.”

(ના. કા. ૭ ૨૪૬)

* * *

“સ્વવિકલ્પથી ઉપજ્યો, અદ્ભુત આ સસાર,
સ્વવિકલ્પ શમ્યે શમ્યો, સશય નહિ લગાર.”

આમ સંસાર કલ્પિત હોવાથી મનને નિઃસંકલ્પ કરી આત્મામાં
શમાવવાથી આત્મદર્શન થાય છે. મનને અ-મન કરવું—એ જ મુખ્ય
વાત છે; કારણ કે અ-મન એટલે આત્માનંદ પોતે કહે છે કે :—

“દ્વૈત ત્રયું ને લય ગયું, દૂર થયું અઘાન,
મન સદા નિષ્કેપ થયું, થતા સ્વરૂપનું જ્ઞાન.”

(ના. કા. ૨ ૧૩૦)

* * *

કર્તા કર્મ કળુ સૌ મિથ્યા, માન પ્રતીત થનાર,
બ્રહ્મામા છે સાર, દશ્ય સૌ જ્ઞેય્યામા છે સાર.

(ના. કા. ૨ ૧૧૬)

* * *

આમ નામરૂપનું વિસ્મરણ કરી સચ્ચિદાનંદધન પગ્ગલનું સતત

સ્મરણુ રાખવું એ જ મોક્ષનું—આત્માનુભવનું પરમ સાધન છે. સાધનસંપન્ન અધિકારી આત્મજ્ઞાનના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી સમદર્શી થઈ ક્ષીટબ્રમર ન્યાયે બ્રહ્મભાવને પામે છે. સર્વાત્મભાવ દઢ કરવા માટે જ મહર્ષિ પતંજલિ તત્ત્વપઃ તદર્થમાવનમ્ । ભાવપૂર્વક બ્રહ્મ જપયોગનો માર્ગ દર્શાવે છે; અને સર્વાત્મભાવ દઢ થતાં નિજરૂપના અખંડ અનુભવ માટે ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર—સમત્વં યોગ રચ્યતે । (ગીતા : ૨-૪૮) .

અર્થાત્ સુદ્ધિની સમતા એ યોગ—એવું સૂત્ર પ્રબોધે છે. જપયોગથી નષ્ટમોહ થઈ અને સમદર્શિ કે આત્મદર્શિની સ્થિતબ્રહ્મ થઈ હરદમ નિજનંદમાં મસ્ત રહેવું જોઈએ :—

“ સૌમાં નિજરૂપ દેખવું, નિજમાં સૌનાં રૂપ;
સર્વાત્મભાવે દઢ કરી, અનુભવવું નિજરૂપ. ”

(ના. કા. ૨, ૧૮૬)

“ બ્રહ્મધાતી થાવું નહિ, કરી દસ્યમાં રાગ;
આત્મધાતી થાવું નહિ, કરી તનમાં અનુરાગ. ”

(ના. કા. ૨, ૨૧૧)

મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવનાં તેઓ કહે છે કે—મોક્ષ એટલે પરલોક-ગમન નહીં પણ સ્વરૂપસંસ્થિતિ કેવા આત્માનુભવ :—

“ લોકાંતરગમન તે, નહિ મોક્ષ ગણાય;
સ્થિતિ કરવી સ્વરૂપમાં, સદ્યમોક્ષ મનાય. ”

(ના. કા. ૨, ૧૯૭)

વિશેષમાં આત્માનુભવ અખંડ રાખવા માટે ભૂતભાવિને ભૂલવું જોઈએ; અને મનસા, વાચા, કર્મણુ, ચક્ષુષા, અહ્મભાન, ગાન અને તાન હૈયામાં રાખવું જોઈએ; ત્રીજી આંખે જ બધું જોવું જોઈએ :—

“ ભૂત પ્રસંગો ભૂલવા, ત્યજવું ભાવિ ધ્યાન;
કરવું મનને પ્રતિપળે, અહ્મવિષે એકતાન. ”

(ના. કા. ૨, ૨૨૦)

*

*

*

“ અહ્મનામ વાણીજપો, નયન ભુજો અહ્મરૂપ;
ચિત્ત અહ્મચિત્તન કરો, પ્રીતે આઠે જમ. ”

(ના. કા. ૨, ૨૧૬)

*

*

*

ઉપસંહારમાં એટલું જ કે તેમના આહ્મી જીવન ઉપરથી, તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીમન્ નથુરામ શર્મા અર્વાચીન ગુજરાતના એક શ્રોત્રિય અને અહ્મનિષ્ઠ આચાર્ય કોટિના સંતપુરુષ હતા.

શ્રી તિલકદાસજી

(ઈ. સ. ૧૮૫૬-૧૯૩૨)

જન્મ, વૈરાગ્ય; અને પ્રભુલક્ષિત

શ્રી તિલકદાસજીનો જન્મ કચ્છમાં આવેલા વીરાણી ગામે એક હરિજન કુટુંબમાં થયો હતો. પોતે અતિથાદ હોવા છતાં પૂર્વના સંસ્કારના બળે એમને પ્રભુલક્ષિતનો નાદ લાગ્યો હતો. એમનાં લમ નાની ઉંમરમાં કરી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આથી આ મુમુક્ષુ આત્માનું મનપંખી લમજીવનના પિંજરમાં પકડ્યું પકડ્યું તરફડિયાં મારી રહ્યું હતું. એક દિવસ લાગ મળતાં તે પિંજર તોડીને નાકું. વીરાણી ગ્રામની ઉત્તર દિશાએ આવેલા એક કુંગરની ગુફામાં જઈને તે ત્યાં આત્મમંથન કરી આત્મધ્યાનમાં લીન બની ગયા.

દીક્ષા; અને સંતજીવન

ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછીથી લાણસપ્રદાયના સાધુ બાલકદાસજી પાસે જઈને એમણે દીક્ષા લીધી. તે દિવસથી એમને તેજભાઈને બદલે તિલકદાસ નામ આપવામાં આવ્યું. દીક્ષિત થયા પછીથી તે એક સોની ભગત અને ચારણિયાણી ભક્તિમતી લાકુગાઈના સત્સંગમાં આવ્યા હતા. લાકુગાઈના આમંત્રણથી તે વારાણીથી ઉત્તરે આવેલા ભારાપર ગામે અવારનવાર ભજન કરવા જતા. ત્યાં એમને એક વખત કબીર સંપ્રદાયના માનદાસજી મહારાજનો ભેટો થયો. તિલકદાસ ઉપર માનદાસજીના ઉપદેશની ખૂબ અસર થઈ. આથી એમણે માનદાસજી પાસેથી પુનઃ દીક્ષા અને ગુરુમંત્ર લીધાં. પોતે સંસાર તથા કુટુંબીઓને સદાને માટે છોડી દેવા માગતા; પણ હરિજન હોવાથી ભોજનની મોટી

મુશ્કેલી હતી. લકિતમતી લાડુબાઈ એ આ મુશ્કેલી દૂર કરી. લાડુબાઈ એ ખરા હૃદયથી તિલકદાસજીને કહ્યું કે—“તમે જીવનભર અહીં મારે ત્યાં પ્રસાદ લેજો.” આ લાડુબાઈએ દેહ મુઘી પોતાનું વચન પાળ્યું; અને તેના મરણ પછી તેના પૌત્ર લકત જયમલે પણ એ નિયમ જાળવી રાખ્યો હતો. આમ નિશ્ચિંત હોવાથી તિલકદાસજી અહોનિશ પ્રભુલજનમાં મસ્ત રહેતા અને સમાગમમાં આવનાર સૌને ઈશ્વર-લજન તથા સંતસેવા કરવાનો બોધ આપતા. તેમણે અનેક લજનો પણ રચ્યાં છે. પોણોસો—૭૫ વર્ષની વયે ઈ. સ. ૧૯૩૨માં તેઓ સમાધિસ્થ થયા હતા. ભારતપરમાં તેમણે તૈયાર કરાવેલ ગ્રંથ આજ પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંત અને સાધના

એમના જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની હવે મીમાંસા કરીશું. પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યે વિષયવાસના છોડીને અમર આત્મા પરમાત્માની સન્મુખ થવું જોઈએ. આપણી અંદર જ આત્મતત્ત્વ છે; તેથી બહાર ભટકવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર ચિત્તશુદ્ધિ અને આત્મધ્યાન સતત હોવાં જોઈએ. અંતઃકરણ નિર્ભળ અને નિશ્ચલ થતાં પોતાની અંદર જ માનવને આત્માનુભવ થાય છે; અને દેહમંદિરમાં દર્શન થતાં અખિલ વિશ્વમાં સમદષ્ટિ રહ્યા કરે છે. સતત નિજનંદમાં રહેવું એ જ પરમ મોક્ષ છે. જે ખાકની કફની પહેરે છે તે જ અલખનાં દર્શન કરી શકે છે. પોતાના લજનમાં આ વાતનું વિવરણ કરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે:—

“છોડ જગત કા ચારા, મન તું છોડ જગત કા ચારા.

ઝટપટ હોજા ન્યારા, મન તું છોડ જગત કા ચારા.

પાની કા પરપોટા જેસા, હોડ-ચામ કા ભારા,

રાનભયોત ઘટભીતર જાગે, મિટ જાવે અધારા. મન૦

વિપયવાસના છોડ છોડ તૂં, સન્મુખ કર દીદારા,
 તેગ સાહેબ નેરે ઘટમે, કયા ભટકત હે પારા. મન૦
 હદ છોડે બેહદ ભી છોડે, સંત પ્રમુકા પ્યારા,
 અમૃતમય ભોજન કો તજકર, કરતા ઝહર અહારા. મન૦
 છતી બાજી તૂં મત હારે, હો જા નિર્મલ ન્યારા,
 બેર બેર તો કયા સમજાવું? મૂરખ મન ગમારા. મન૦
 માનદાસ ગુરુ મહેર કરી, જખ ખોલા રત્નભંડારા,
 તિલકદાસ કા બંધન તૂટા, અખ ન ધરું અવતારા. મન૦
 (કચ્છના સંતો, પૃ. ૨૪૮)

*

*

*

ઉપર વર્ણવેલા તેમના ભકતજીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત
 અને સાધના ઉપરથી સહ જ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી તિલકદાસજી અર્વા-
 ચીન ગુજરાતના કચ્છનિવાસી એક આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી અંબારામ મહારાજ

(ઈ સ ૧૮૬૩-૧૯૩૩)

જન્મ, ગુરુકૃપા; સિદ્ધિઓ અને ચમત્કાર

મહી નદીને કિનારે આવેના વડોદરા તાલુકાના અનગઢ ગામમાં શ્રી અંબારામનો વિ સ ૧૮૧૮માં જન્મ થયો હતો વિ સ. ૧૯૩૫માં ગુરુકૃપાથી તેમને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, કાગ્યુ કે તેમના ગુરુ ભગવાનદાસ મોઝી સિદ્ધ પુરુષ હતા લોકસંપર્કથી દૂર રહીને આત્મ-સાધના કરવાના દેવથી ધર્મજ (તા પેલાદ)માં આનીને તેઓ વસ્ત્ર દુષ્કાળમાં તેમની પ્રાર્થનાથી ધર્મજમાં મૂશળધાગ વરસાદ પડ્યો હતો આથી ગામલોકનો તેમના ઉપગ સારો ભાવ હતો લોકોએ તેમને મહી બાધી આપી હતી અહીં તેમની ગુરુગાદી તથા શિષ્યપંપગ ચાલુ છે પોતાનું સિદ્ધિભળ તેઓ બહુ જ ગુપ્ત રાખતા હતા તેમના પૂર્વ જીવનની વિશેષ માહિતી ઉપનયન નહીં હોવાથી તેમના જીવનની આટલી આખી કરીને તેમના જીવનસિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની આપણે વિચારણા કરીશું પોતાના ભજનમાં તેઓ કહે છે :-

“ હડ કરી આગધન કરે, ત્યારે ઝોહ ગ સોહ ગમાં સમાય રે,
ભપ અજ પા થલી ગહે રે, ત્યારે જ્યોતપ્રકાશ દર્શાય રે

દેશીઓં સર્વે સાભળો-

જ્યોત સો સાહેબ નહિ, તેજ તત્ત્વ કહેવાય રે,
બ્રહ્મબીજ કે બ્રહ્મમોતી બન્યુ રે, તે તો પગિપૂર્ણ લહેવાય દેશીઓં
બ્રહ્મદશા કોઈ ભક્તજનની, સમજે માચક થાય રે,
ગુરુ ભગવાન પ્રતાપે કહે, અશુભતા અંબારામ ” દેશીઓં

પરબ્રહ્મ કિંના પરમાત્માનુ સ્વરૂપ—બ્રહ્મ અને માયા

સિદ્ધાંતમાં તેઓશ્રી અજતનાદી કિંવા પગ્મા મવાદી હતા. પગ્મા માનુ વર્ણન પ્રગતા પોતાની વાણીમાં તેઓ કહે છે કે—એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ જ તત્ત્વનું તત્ત્વ અને સત્યનું સત્ય છે, અને બીજું મધુ જે કલ્પિત છે મિથ્યા છે, નાશવત્ છે પરબ્રહ્મનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ કિંવા પ્રકાશ તે બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મનો સ કલ્પ કે છત્રા તે માયા આમ માના, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ (એન્ડે સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્) લિનવત્ લાસે છે, પણ વસ્તુતઃ એક છે જેમ લોહ જડ છે પણ ચમકની સત્તાએ કરીને ચેતન થઈ ચાલે છે, તેમ ત્રિગુણાત્મક માયા જડ છે, પણ બ્રહ્મની સત્તાએ કરીને ચેતન થઈ ચાલે છે અને કે પનાત્મક કિંવા માયિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, ગિહિતિ અને લય થયા કરે છે પગ્મા માના વિરે માયાના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ—એ નણુ શુભો નથી અને માયાનો આકાશ નથી તેથી તેને નિર્ગુણ નિગકાગ મહેવામાં આવે છે, પણ પગમેશ્વરની શક્તિ વિના બ્રહ્મમાયા કે પુરુષપ્રતિ કઈ કળવા સમર્થ નથી સર્વનું અધિકાન અને સર્વનું પ્રમાણક પરબ્રહ્મ જ છે તેથી પરબ્રહ્મ અનામી છતાં સર્વનામી, અરૂપી છતાં સર્વરૂપી, અકર્તા છતાં સર્વકર્તા, અભોક્તા છતાં સર્વભોક્તા છે એમ માનવામાં આવે છે તમેવ માત્તમ્ અનુમાતિ સર્વમ્। એ શ્રુતિવચન અનુસાર તેના પ્રકાશથી જ નહીં પ્રકાને છે પોતાના એક પગ્મા તેઓ કહે છે કે —

“ જનકા સકલ પસાગ રે હમારા નિરૂપતિ ન્યાન જી

બ્રહ્મા નહીં વિષ્ણુ નહીં કે, નાકે શમિત મહેશ,
ચંદ્ર સૂર્ય જ્યાં નવ પ્રકારો તીલા હમાગ દેશ—જનકાં

જનકે પ્રકારો સકલ પ્રકારો, ચંદ્ર સૂર્ય અરુ તારા,
ચૌદ લોક પણ તે જ જનકા, સર્વે મગ્ગનહાર—જનક ૦

પચ્ચતકા નહીં પસાગ, નહીં ઓ દશ અવતાગ,
 બ્રહ્મસ્વરૂપ સો ઓ નહીં, જનો પગ બ્રહ્મ કીર્તિપાગ—જનકાં
 આપ ઇચ્છાસે સખ કુછ સરજે, ઓ સન્ન્યામા નાહી,
 ચાગ ખાણુ અરુ દેવ ને દાનવ, રીજે માનવમાહી—જનકાં
 અબારામ કહે હમ નહેના હે, અખડ સ્વરૂપે માહી,
 એક પલક છેડા નર ગહેવે, ભેગા આહી ને ત્યાહી—જનકાં
 પગબ્રહ્મનુ વિરોધ રપટીકગણુ કગતા તેઓ કહે છે ? —

“બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર ત્રોથુ શક્તિ સ્વરૂપ,
 દીસે તે માયા મોહની ઇચ્છી પડે ભવકૂપ
 એ સર્વથી ન્યાગ ગહે નિર્ગુણનાથ અવિનાશ,
 અબાગમ કહે અળગા ગહી આપે સર્વને પ્રકાશ ”

સાગશ છે, પગબ્રહ્મ અલખ નિઃજન છે, ચતુર્ગતીત છે—ચાગ
 વાણી અને ચાગ અવસ્થા (જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુર્ધા) થી
 પગ છે—તુર્ધાતીત છે.

વળી પગબ્રહ્મ એક અનંતાકૃત છે —

“અનંતરૂપ એક વડે ભાસે, એક અનેકથી ન્યારો રે ”

વિશેષમા પગબ્રહ્મ પિંડ બ્રહ્માડથી પણ પગ છે —

“બ્રહ્માડ કુચ્છકાગ ઇશ્વર કહીએ પિંડ કુચ્છકાગ જીવપદ લહીએ,
 પિંડ બ્રહ્માડની પાગ બિગળે મહાશયમે ગણુકારો.”

*

+

૪

બ્રહ્માનુભરીની દષ્ટિમા ઉત્તમમધ્યમનો ભેદભાવ પણ હોતો નથી —
 ‘દૈત્યભાવ દીસે નહીં, ઉત્તમ મધ્યમ નહિ કોઈ ”

(ભગવત-નિર્માળા, પૃ ૩૦૬)

*

*

૪

તેઓ અહર્નિશ પગત્મભાવમા જ રસળસ રહેતા હતા અને પોતાની વાણીમા તેમણે તુરીયાતીત અવસ્થાનો પોતાનો અનુભવ જ વ્યક્ત કર્યો છે. મૃગજળ જેની દર-નામરૂપની મિથ્યા સૃષ્ટિને ઓમાળતા એક અનતાદૈત પદ્મજ જે અવરોધ રહે છે. આનુ નામ જ વેદોક્ત નૈતિ નૈતિ અને શેષ છે આ નિર્વિકલ્પતામાથી સ્વરૂપસ્થ પુરુષબ્રહ્મ જ્યારે જગ ઉત્થાન પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્મચૈતન્ય જ તેને જગત્તરૂપે દર્શિગોચર થાય છે-ભાસે છે. વસ્તુન છે નહીં છતા અવિદ્યાને લીધે, આભાસમાન-મિથ્યા પ્રતીતિરૂપે-માયારૂપે અનુભવાય છે દૃષ્યમાન અસત્ છે, પણ તદ્દતન્ત્ર્ય ચેતન્ય સત્ છે.—

“દશ્ય પદ્મગ્ધ નાશ હૈ, અદૃષ્ટ હૈ અવિનાશ,
દૃષ્ટતણેા અદૃષ્ટમા, સમજે થાય સમાસ ”

પોતાના ‘મુક્તસિદ્ધાન્ત’મા જીવ અને બધમોક્ષનું સ્વરૂપ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે —

જીવસ્વરૂપઃ બધ અને મોક્ષ

જેમ કાષ્ટ અને અગ્નિના યોગે કરીને ધુમાડો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માયાબ્રહ્મના યોગે કરીને વાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વાસના જીવરૂપ થઈને જન્મ મરણ પામે છે. આત્માને તો જન્મ મરણ છે જ નહીં. વાસના દૂર કરવાને જ્ઞાન વિના બીજે ઉપાય નથી તેથી વાસનાનો ત્યાગ કરી ચૈતન્યમય થઈ સ્થિત રહેવું એ જ મુક્તાવસ્થા. “અહં-મમ”રૂપી વાસના એ જ બધ, અને તેથી વાસનાક્ષય એ જ મોક્ષાર્થોનું ધ્યેય હોતું જોઈએ વાસનાને હૃદયત્રયિ પણ કહેવામા આવે છે. આ હૃદયત્રયિ ત્રણ પ્રકારની છે.—(૧) અહંત્રયિ; (૨) કર્મત્રયિ; અને (૩) સ શય ત્રયિ.

પ્રથમ અહંત્રયિઃ—અહંદુ ખી, અહંસુખી, અહંરોગી અહં-

ભોગી, અહંરાગી, અહંત્યાગી, અહંરાગ, અહંરંક, અહંબ્રાહ્મણ; અહં
ક્ષત્રિય, અહંવૈશ્ય, અહંશૂદ્ર, અહંપુરુષ, અહંનારી, અહંદાની, અહં-
અરાની, અહંદાતા, અહંલિપ્તુક, અહંબદ્ધ, અહંમુક્ત ઇત્યાદિ જે
વિકલ્પ બેઠે તે અહંગ્રંથિ.

દ્વિતીય કર્મગ્રંથિ:—કર્મ ત્રિવિધ છે—સંચિત, પ્રારબ્ધ અને
ક્રિયમાણ; અને કર્મફળ ભોગવવા માટે જીવને દેહ ધારણ કરવો પડે છે.

તૃતીય સંશયગ્રંથિ:—પરમેશ્વર એક હશે કે બે; મુક્તિ જ્ઞાનથી
થશે કે કર્મથી થશે; હું બદ્ધ કે મુક્ત; આત્મા દેહમાં હશે કે દેહથી ન્યારો
હશે; જગત્ સુખરૂપ હશે કે દુઃખરૂપ; મુક્તિ જીવતાં થશે કે મૃત્યા પછી
થશે—આવી કલ્પનાઓનું નામ સંશયગ્રંથિ.

આત્મદર્શન થતાં આ ત્રિવિધ ગ્રંથિ નાશ પામે છે અને જીવ
સ્વયં સચ્ચિદાનંદરૂપ બની રહે છે.

જીવ, જગત્, ઈશ્વર, બ્રહ્મ, માયા અને પરબ્રહ્મ સંબંધી આટલી
વિચારણા કરીને તેમના સાધનામાર્ગની શીમાંસા કરીશું.

સાધના—૫૬ સંપત્તિવાન આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી

આત્મસિદ્ધિ માટે સૌથી પ્રથમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. શમ,
દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન—આ છ સાધન (૫૬સંપત્તિ)
ની જેને પ્રાપ્તિ થઈ હોય તે જ આત્મજ્ઞાન માટે અધિકારી છે. જેનામાં
વૈરાગ્યવિવેક નથી તે અનધિકારી છે. ૫૬સંપત્તિનું સ્વરૂપ સમજાવતાં
તેઓ કહે છે કે—(૧) ‘શમ’ એટલે વાસના શમાવવી તે. સાધકમાં
એક મોક્ષ વિના ખીજ વાસના હોવી જોઈએ નહીં. જેમ સૂર્યોદય થતાં
નક્ષત્ર દેખાય નહીં, તેમ મોક્ષની વાસના વડે ખીજ વાસના બિપજે નહિ
એ શમ. (૨) ‘દમ’ એટલે ઇન્દ્રિયદમન. દશે ઇન્દ્રિયની વાસના
ભિન્ન ભિન્ન છે તેને પાછી વાળીને અંતઃકરણમાં લાવવી એ જ દમ.

(૩) ઉપરતિ—પંચ વિષયે જીવને નીચે નાખ્યો છે ને પોતે ઉપર બેઠા છે. તેને ફેરવીને જીવ ઉપર આવે ત્યારે વિષય નીચા જાય એ જ ઉપગતિ. (૪) ‘તિતિક્ષા’ એટલે સુખદુઃખ, વૃદ્ધિવૃદ્ધિને સંખ્યા માનવા અને રાગદ્વેષ ન કરવા એ જ તિતિક્ષા. (૫) ‘શ્રદ્ધા’ એટલે મહાપુરુષ, વેદાત કે ગુરુવાક્ય પર વિશ્વાસ. (૬) ‘સમાધાન’ એટલે ત્રિલોકનું રાજ્ય, ત્રણ કાળ કે પારકાના મનની વાત જાણવાનું જ્ઞાન કે પાગસમયિ પ્રાપ્ત હોય, તોપણ તેને સમાધાન કહેવાય નહીં; પણ જુ નેથી ચિત્ત એકાગ્રતા અનુભવે અને જોથી પગમાત્રમા અખંડ વૃત્તિ રહે અને કોઈ નહીં તે સમાધાન.

ગુરુ અને સત્સંગની જરૂર

આવા પદ્ધતિસંપન્ન અવિદ્યારીએ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પોતાનું આપોપુ ઓગાળીને સદ્ગુરુનો સંગ અને સતપુરુષનો સમાગમ કરવો જોઈએ. આત્માનુભવ માટે શ્રદ્ધા અને ભાવપૂર્વક ગુરુભક્તિ અને ગુરુગમ કિંવા ગુરુમુખી જ્ઞાનની પંખ આવશ્યકતા છે. પોતાના કક્ષામા આત્મજ્ઞાનનું મર્મ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે.—

“જળ લગ નિશ્ચે નહોં નિજરૂપ, તળ લગ હીર પડે ભવદૂપ.”

“ખખખા ખલકનો કરો વિચાર, કથારી ઉપન્યો આ સંસાર.”

આમ “હું કોણ” (કોડહમ્) અને “આ જગત્ શું છે” (કોડય સંસારઃ) આ બે પ્રશ્નોનું મુમુક્ષુએ નિગકગણ કરવું જોઈએ અને માયાનું સ્વરૂપ ઓળખવું જોઈએ :—

“ગુરુ જતાવે મૂળ મુકામ, તેનું અનામી સમરો નામ :
ધન્ધા ધણુ માયાનું જોગ, આડા અવળી બાધે દોગ :
જલજળ જોને શુદ્ધ વિચાર, ખેલે તે ખાડાની ધાર :
માયાના સ્વામીને મળો, નત્રા નિન્હે થઈને કરો :

મગ્ધા મરજીવાનુ કામ, સહી કરે જે ઘણીનુ નામ :
 રગ રોમરોમ રણુકા, ચત્રધૂન પગ લાગ્યો તા
 ખુદ માલિકની તેને જાણુ, વવા વન્તે ગુરુની વાણુ :
 હજા હગિને રોધી કાઢ, કુદી દે નિગુણી વાડ. '

“અવગ મુખ સગ અત્પ હે, નિદિ મિદિ ઓ સ સાગ,
 અળાગમ કહે ગુરુગમે, અનુભવ મુખ અપાગ ”

સાગશ કે, માયાની મધલાળમા નહીં લપટાના સાચું આત્મમુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરુદ્વારા આત્મજ્ઞાન અવણુ કરી તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરીને ગુરુગમે જાણી લેવી જોઈએ; અને આ-મસાક્ષાત્કાર થતા મુધી હૃદયમ ગુરુમંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ બધ્યાનો ખેલ નથી. એ તો મગ્ધવાનો મહામાર્ગ છે; કાગણુ કે આત્માનુભવ માટે મનોજય કરવો જોઈએ-મન ઉપગ સવારી કરવી જોઈએ. નિર્જળ મનવાળાને આત્મવાલ થતો નથી. મન અ-મન થતા પગ્ગ્રહસ્પર્શથી જીવનો શિવ થાય છે પગ્ગ્રહનો સ્પર્શ એટલે સતત બ્રહ્મનું લક્ષ્ય અને બ્રાહ્મી લક્ષણોની પ્રાપ્તિ. મનોજય દ્વારા આત્મજ્ઞાનના માર્ગ ઉપરાંત તેઓ આત્મસિદ્ધિ માટે “સુરતશબ્દ-ચોગ”ની સાધના પણ દર્શાવે છે :-

“અંતર સુગતી એકામ થાય, તખતે અનહદ નાદ મુણાય,
 નાદમાહી બંધાએ પ્રીતિ, તખતે છુટે સકલ અનીતિ.
 નાદ મિલે ચૈતનમા જઈ, જીવપણુ તે ત્યા સમાઈ;
 તખતે વાસના સધળી ટળે, થાય હંસ બ્રહ્મા લળે.”

આમ જો ગુરુશબ્દમા નિન્તર પરાતપર પગ્ગ્રહની જ સુગતા ગખીને, લાવનાપૂર્વક શબ્દનો અજપાજપ કરવામા આવે અથવા બ્રાહ્મીવૃત્તિપૂર્વક નાદાનુસ ધાનયુક્ત બિન્દુસ યુક્ત ઝંકારનો અજપાજપ

કરવામાં આવે તો દેહાધ્યાત્મનું મૂળભૂત લક્ષ્ય પામે છે અને આત્મ
આકાંક્ષા ધાય છે પ્રજ્વલના આવા સ્વાભાવિક વ્યવસ્થા પ્રત્યેક
શ્વાસોશ્વાસે નુગ્ના ગમ્ભીરની યોગિક પ્રક્રિયાને અવ્યાજીવ્ય કરે છે
આનું જ નામ સુતશબ્દયોગ

આમ તેઓ પોતાની વાણીમાં આ મસિદ્દિ માટે વિચારપ્રધાન
જ્ઞાનમાર્ગ તથા વ્યવસ્થાપન સુરતાગમ્યયોગનો ઉપદેશ આપે છે.
બનેમાં શુભલગ્નિ આરસ્યક છે —

“લગ્નિ કૃતે ભગવતની, સેવે મત મુખ્ય
અબ્યાગમ કરે નો જન, પામે પદ નિર્વાણ ”

અને લગ્નનું સ્વરૂપ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે —

“અબ્યાગમ કૃતે નુગ્ના જ્ઞેસદ્ગુરુ શબ્દમે, સોઈકુ હમ તો ભક્ત કહેતા.”

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેમના જિજ્ઞાસુ સાધનાનો વિચાર કરતા
તેમજ તેમના નતજીવનની મીઠાસા કરતા અપદ્ધ પ્રતીત ધાય છે કે
શ્રી અબ્યાગમ મહાનજ અર્વાચીન શુદ્ધગતના એક ચિદ્દ કોટિના
પરમચાની અને આત્માનુભવી નતપુરુષ હતા

માતાજી ઝંકારેશ્વરી

(જ. સ ૧૮૯૭-૧-૩૫)

જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ, અને નોકરી; લગ્ન, વૈરાગ્ય અને દીક્ષા

માતાજી ઝંકારેશ્વરીનો (મૂળનામ-લલિતાગદેન, અને દીક્ષિતનામ ઝંકારેશ્વરી) જન્મ જ સ ૧૮૯૭ના અગસામા નજીપીપળા જિલ્લાના સીસોદના ગામમા એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમા થયો હતો તેમના પિતાજી મગળભાઈ પ્રભુભક્ત હતા, અને તેથી લલિતા સ સ્કાન્ લલિતાગદેનને વાગસામા મળ્યા હતા બાલ્યારસ્થામા પોતાને ઘેર, તેમજ નિશાળે તથા પ્રાથમિક ટ્રેનિંગ કોલેજમા તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરીને તેમણે નાનસા (જિ ભરૂચ) મા પ્રાથમિક શાળામા હેડ મિસ્ટ્રેસ તરીકે ઈ સ. ૧૮૧૬ના અગસામા નોકરી સ્વીકારી હતી ચોગ્ગ નયે તેમનું લગ્ન ક વામા આચ્યુ હતું, પણ તેમનું દપતીજીવન સુખમય ન હતું લગ્ન યુવાનસ્થામા તેમને દપતીજીવન ઉપર વૈરાગ્ય આવવાથી તેઓ પૃથક નિવાસ કરીને નામ્પરી કરતા હતા અને પ્રભુભક્તમા મસ્ત નહીને પોતાના દિનને પ્રસન્ન નાખતા હતા ‘ દીવાને સાગર ’ વાચતા તેમના દિલમા આત્મદર્શન કન્વાની તમના જગી અને શ્રી સાગરમહાગજને પ્રત્યક્ષ મળવા તેમના દિલમા પ્રેરણા થવા કન્તી ઈ સ ૧૮૧૭મા ચિનાલમા સત શ્રી સાગર મહાગજના દર્શન થતા જ લલિતાગદેનના હૃદયમા પૂર્વજન્મના મસ્કાગ જગી જિત્યા અને પોતે દીક્ષા લેનાની ઇચ્છા દર્શાવી શ્રી સાગર મહાગજે જણાવ્યું કે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કન્વી એ જમત નથી શ્રી હરિ અભિસ્વરૂપ છે અને મુમુક્ષુએ એ નામસિમા સ્તવ પામાઈ જતું

પડે છે ! એને માટે તો આખી જિંદગી ક્ષમાર્પણ કરી દેવી જોઈએ. આથી શ્રીમતી લલિતામહેને પોતાની નોકરીનું ગજનામુ આપી દીધું અને સગાસબધીઓને છેલ્લી સવામ કુળને સાગરપ્રભુજીને શરણે આવીને દીક્ષાની માગણી કરી. તેમને જીવ્ય કોટિના અધિકારી ગણીને શ્રી સાગરમહાગજી લલિતામહેનને લગ્નના ધાન્ય કુળન્યા અને દીક્ષા આપી. દીક્ષિત થયા પછીથી તેઓ “ ઝંકારેશ્વરી ” નામે આશ્રમમા અને સર્વ સ્થળે ઓળખાના હતા. શ્રી સાગરપ્રભુજીના શિષ્યશિષ્યાઓમા અને અનુયાયીઓમા તેમનું નામ સર્વોચ્ચ સ્થાને છે.

ઝંકારેશ્વરીનું શિષ્યાજીવન; માગરાશ્રમમાં નિવાસ; અને શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન

ઝંકારેશ્વરીને દીક્ષા આપીને ચિત્રાલ આશ્રમમા શ્રી સાગરમહાગજી જાણે કે ત્રિપાર્ષિક બ્રહ્મયજ્ઞ આજ્ઞાએ હોય એવું વાતાવરણ સર્જ્યું હતું. તેઓશ્રી અહર્નિશ ક્ષમાન દમા મસ્ત ગહેતા અને લગ્નનકીર્તનમા માતાજી ઝંકારેશ્વરીને સામેવ નખના; અને આત્મપાતના ગામોમા પણ ભાવિકોના આમનસુધી માતાજી સહ લગ્નનકીર્તન કરવા જતા માતાજી ઝંકારેશ્વરીને હંસપદ પર સ્થિત કરવા અનેક અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું માગરાશ્રમમા વાચન અને પ્રવચન થતુ હતું વિરોધમા શ્રવણને અતે મનન થાય એ હેતુથી શ્રી સાગરમહાગજી પોતાના પગિચિત શિષ્યોને મૂચના આપીને માતાજીને પાવણપુર, બાલારામ મહાદેવ, કહાનવા બગસો ઇન્દ્રાદિ એકાત નમણીય સ્થાનોમા પણ થોડા દિવસ એકાત નિવાસ માટે મોકલતા સાગરાશ્રમમા માતાજી અહર્નિશ શુરુસેવા સુશ્રુષામા તત્પર ગહેતા અને હરમ મનનપ, લગ્નનકીર્તન અને શ્રવણમા તત્વીન ગહેતા હતા આમ આત્મજાનના પ્રહણ ધાન્યાર્થે તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૬ થી ૧૮૭૭ સુધી સાગરાશ્રમમા નિવાસ કર્યો હતો આથી સાગરપ્રભુજીની ભક્તિ, એમનું તત્ત્વજ્ઞાન, કૃપીરી અને ક્ષમા-

ખુમારી એ ચારે ય વસ્તુઓ ગુરુકૃપાથી ઝંકારેશ્વરીને પ્રાપ્ત થયા હતાં-
એમ એમની પ્રસિદ્ધ વાણી (“ માતાજી ઝંકારેશ્વરી-ભગવાનમૃત ”)
ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તપશ્ચાત્ ગુરુદેવના આદેશથી પોતે
હૃષીકેશમા ગંગાતટે રહેતા હતાં. અહીં માતાજી ઝંકારેશ્વરી સમાગમમા
આવનારને ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો બોધ આપતા શેષ જીવન ગાળતાં
હતાં અને ઈ. સ. ૧૯૩૫માં હૃષીકેશમા તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતાં.
તેમના પૂર્વ-ઉત્તર જીવનની આટલી આખી કરીને હવે આપણે તેમના
સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની મીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત-જ્ઞાતવાદ કિંવા સર્વં સર્વિદ-બ્રહ્મ-એવો બ્રહ્મવાદ

પોતાની વાણીમાં માતાજી ઝંકારેશ્વરી કહે છે કે:—

“ સ્વયં બ્રહ્મ ઝંકાર, અનામી આપ અંજલિ;
સોહમ્ સોહમ્ તાર, અખંડિત ધૂન સુશ્રુતી. ”

(ઝં. ભ. પૃ. ૭૧)

“ એક સર્વમાં રમી રમ્યું રે, પશુ પક્ષી ને જાંત. ”

(ઝં. ભ. પૃ. ૧૧)

“ સત્ય તો એક છે રે, ખીજું ભાસે આળપપાળ. ”

(ઝં. ભ. પૃ. ૧૧)

“ મનથી પ્રગટ્યું વિશ્વ આ, છે સહુ મનનો ખેલ;
મૃગજળ પાછળ દોડતાં ધારી અમૃતવેલ. ”

(ઝં. ભ. પૃ. ૩)

“આપા ઓઘે આપ છે રે, ભાઈ અનુભવથી ઝોળખાય;
અનુભવ ઔપધ સતગુરુ આપે, બેદાબેદ પળાય.”

(ઝં. ભ. ૫. ૧૬)

“બ્રહ્મનગર મેં આયો, બેટા ! તૃપ્તિ અનંતમા વાળ !
બચ્યા ! તું તો સિંહનું બાળ !”

(ઝં. ભ. ૫. ૨૪)

ભાવાર્થ કે વસ્તુમાં પ્રતીત થતું આ મધ્યવ્યક્ત દૃશ્યમાન જગત-
વિશ્વ મૃગજળવત્ છે; અને તે વસ્તુમાં કેવળ કલ્પિત છે. આદિ, મધ્ય
અને અંતમાં નામરૂપના પડદા નીચે રહેતું વસ્તુ જ ત્રિકાલાબાધિત
મત્ છે. માટે નામરૂપાત્મક ભ્રમ-કર્મમા નહિ પડતા ગુરુગમ દ્વારા
‘બ્રહ્મદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી સર્વાંત્ર બ્રહ્મદર્શન કરી આ અંજનમય માયાપુરીમા
“નિરંજન” રહેવું એમાં જ જીવનનું સાદૃશ્ય છે. ભૂચર (દેહદર્શી)-
ને બૂદોપ નડે છે, ખેચર (આત્મદર્શી)ને નહિ. આથી જ પોતે
કહે છે કે:—

“માયાથી ના બંધાવું, સતને દોરે મંધાવું,
ગુરનામ અહોનિશ ગાવું રે, ચાલ્યા જવું છે.”

(ઝં. ભ. ૫. ૩૫)

વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે—પોતામાં પોતે
(self in self) છે; પણ કમેળિયાની માફક સ્વયં માયાની જાળમાં
ફસાય છે; અને જન્મ-મરણનું વિષમ ભવચક્ર માથે વહેરી લે છે.
પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે, અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. જીવ, જગત
અને ઈશ્વર વિષયક માતાજી ઝંઝારેશ્વરીના સિદ્ધાંતની આટલી મીમાંસા
કરીને હવે આપણે તેમના સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું:

પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટે માતાજી ઝંકારેશ્વરી પોતાની વાણીમાં નીચે પ્રમાણે ત્રિપદ-માર્ગ દર્શાવે છે :—

(૧) અંતર-ત્યાગ; (૨) શુરુમુખી જ્ઞાન અને મંત્રજપ; શુરુ-ગમ અને અંતર્દર્શિ; અને (૩) “અહ” “નુ” આત્મામા સમન.

“નામરૂપ શુણની પ્રીત છે જ્યાં સુધી,
ત્યાં સુધી વ્રજમય ના થવાતું.”

(ઝં. ભ. પૃ. ૬)

“છાયા (અવસ્થા) પાછળ દોડે તેનો, કોદિ ન આવે પાર;
જ્યમ નહાસે ત્યમ પંથ જ લાંબો ! ઉભો રહે ભવપાર.”

“ત્રિશુશ્રાતીત થતું નિઝરૂપે, શુરુગોવિંદને નામે રે—
હરિ હરિ કરતાં હુંપદ લાગે, કાળ કરમ નહોં લાગે રે.”

(ઝં. ભ. પૃ. ૨૬)

“પશ્ચિત્તુ કી ખાક બનાના ! “અતૈવાહમ્” ગાના !
ધારે મનકા મહેલ જલાના !”

(ઝં. ભ. પૃ. ૧૫)

“શુરુ વિષ્ણુ જ્ઞાન ન લીપજે, ટંગે ન મોહવિકાર.”

(ઝં. ભ. પૃ. ૫૬)

“સુરતા ગણે સજ્જમાં, જેવી ચંદ્રચકોર;
મનમગ્નને પરહરે માયાતું નહિ લેર.”

(ઝં. ભ. પૃ. ૫૮)

“આપ દળવા વિના આપ સુઝે ના, મન મમતા પગડરીએ,
મન મારી મ-હવા થઈએ, હત્ત અનુભવ કરીએ ”
(ઝૂં લ પ ૬૮)

“મનને માગે મૂળથી, ખીજ, ડાળ ઘનતા,
મૂળ નહીં ! ડાળ નહીં ! નહીં વૃક્ષ મનના.”

* * *

ઉપ- દર્શાવેના નિપદ માર્ગન ગહસ્ય એ છે કે — ‘બ્રહ્મની અપેક્ષા એટલે જ માયાની ઉપેક્ષા’—એ સૂનાનુસાર બ્રહ્મમાર્ગ પ્રવાસીના દિલ મા નોંધી પ્રથમ શુભેચ્છામાથી વેગવ્ય પ્રગટવો જોઈએ આત્માનુભવનો માર્ગ શુરુગમ્ય છે અને મદ્દશુરુ સામ્યા વિગતી હૃદયને જ ઉપયોગી થઈ શકે છે. તેથી દ્વિતીય પગથીએ, મુમુક્ષુએ શુરુ પામેથી શુરુગમ અને મન પ્રાપ્ત કરી “ગર્ભધ્યાન મન” ગાખી અહર્નિશ અતઃસ્વલોકન કરી આત્મમથન કરી મન વશ કરીને અતઃસ્થ પશુત્રુઓનો નાશ કરવો જોઈએ શુદ્ધ અને એકાગ્ર થયેના ચિત્તમા જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે તૃતીય પગથીએ, આત્મજ્ઞાનથી નાનકડા “અહ”ને પૂરેપૂરુ ઓગાળી નાખી બ્રહ્મમા લળી જતુ એટલે બેડો પાર અજ્ઞાનનુ આવગણુ દૂર થના કામચિન્ત્યાયે અત્મર્શન ખડુ જ છે ટ્રેકમા મનનો નિમ્મલ કરી મન ઉપ- વચ મેળવી અ-મનસ્ક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા એ જ આ નિપદ-માર્ગનુ હાર્દ છે અમન થતા આત્મપ્રણયનુ રૂપાતર આત્મ-પ્રણવમા થાન છે આજ મુક્તાપ્તનો સ્વાનુભવ છે

ઉપર વર્ણવેલા માતાજી ઝુકાગેશ્વરીના ત્યાગી જીવન ઉપગથી, શુરુમુખી સાધના ઉપગથી અને સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગ ઉપગથી મહત્ ફલિત થાય છે કે આત્માનુભવની મીઠાબાઈ જેના તેઓ આધુનિક ગુજરાતના એક વહનીન મન સાધી હતા

શ્રી ઉજ્જમસી ભગત

(ઈ. સ ૧૮૯૧-૧૯૩૫)

જન્મ; યોગી ગુરુ અને યોગસાધના

ભક્તગજ શ્રી ઉજ્જમસીનો જન્મ સૌગઢના ખોટાદ ગામમાં એક વણિક કુટુંબમાં વિ. સં. ૧૯૪૭ના આવણ સુદ ૧૧ના રોજ થયો હતો. બાળપણથી જ તેઓ સ સ્કારી, શાત અને ઈશ્વરપ્રેમી હતા. ગણપુરમાં તેમને એક મહાન તપસ્વી યોગીના દર્શન થયા ત્યાંથી જ તેમના દિલની દશા બદલાઈ ગઈ હતી. યોગીગુરુના આદેશ અનુસાર ગુરુમ ન પ્રહણ કરી કેવલ અર્પ દુઃખાહાર પગ ઝીને તેમણે યોગસાધના કરી હતી અને તેમાં સફળતા મેળવી હતી. આજીવન તેઓ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા અને કોઈ પણ સ્ત્રીને તેમણે આખેઆખ મેળવીને કદી જોઈ ન હતી સ્વાદેન્દ્રિય નિહવા પગ પણ તેમણે અન્ય કાબૂ મેળવ્યો હતો. આમ નિહવા અને ઇન્દ્રિય પર જય મેળવીને તેમણે ખટંગ અને નવગસ જીતી લીધા હતા અને સદા ધ્યાનમગ્ન રહેતા હતા.

સંત જીવન

પોતાને જાગૃત્તે આવનાર કોઈ પણ ધર્મના અનાથ, દુઃખી, ગરીબ કે અનાશ્રિતને તેઓ કદી નિગરા કગતા નહોં તેઓ દયાની મૂર્તિ હતા અને આગવુંક સૌના દુ ખોનું શાન્તિ અનુસાર નિવાળું કગતા હતા એમની વાણીમાંથી જાણે અમૃત ઝળુ હતું અને ગૌના દિલને શાન્તિ થતી હતી શ્રીખજાતુમાં તેઓ પગે એસાડતા હતા અને ગાયોને લીધું ઘાસ નાખતા હતા. આમ પ્રાણીમેવા દ્વારા તેઓશ્રી આત્મભક્ત વિસ્તાગતા હતા અને આનંદાનુભવ કરતા હતા.

સિદ્ધાન્ત અને સાધના

સિદ્ધાન્તમાં તેઓશ્રી એક અનંતાકૃત પરમતત્ત્વમાં માનતા હતા. આપ્તુરે વિશ્વ આ વસ્તુનું જ પ્રકટીકરણ છે એમ તેઓ માનતા હતા. તેઓ સૌને મન્મંત્ર અને મેવાદાગ ગુરુગમ પ્રાપ્ત કરી આત્મ-પરમાત્મ-યોગ સાધવા બોધ આપતા હતા. તેઓશ્રી એકાત્મ હોય કે જનસમૂહમાં હોય-પણ અદર્શિત ધ્યાનમમ રહેતા હતા. તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મૃત્યુ પહેલાં એક માસ અગાઉથી તેમણે પોતાના અંતકાળની આગાહી કરી હતી; પણ લૌકિક કીર્તિથી બેપરવા હોવાથી તેઓશ્રી પોતાની સિદ્ધિઓ ગુપ્ત રાખતા હતા. વિ. સ. ૧૯૬૧ના કાર્તિક વદ ૫ તથા ૬ના રોજ ગણપુર્ણિમા તેમણે ધ્યાનમમ અવસ્થામાં દેહોત્તરણ કર્યો હતો અને સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના યોગ અને સેવાશીલ જીવન ઉપથી સદગ્ગ સિદ્ધ થાય છે કે અર્વાચીન ગુરુગતના તેઓ એક મહાન આત્માતુલ્યની મંત્રપુરુષ હતા.

શ્રી સાગર મહારાજ

(ઈ. સ. ૧૮૮૩-૧૯૩૬)

જન્મ; ગર્ભયોગી; મહત્વાકાંક્ષા :

ઈ. સ. ૧૮૮૩ના ૭મી ડેબ્રુઆરીના રોજ મહોદયપર્વમાં જ છુસગ-
મા મોઢ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં શ્રી સાગર મહારાજનો જન્મ થયો
હતો તેમના પિતાજી શ્રી દામોદરદાસ જ છુસગ ગુજરાતી શાળાના
હેડમાસ્ટર હતા અને તેમના માતૃશ્રી નુદમણિબા ગુજરાતી કન્યાશાળાના
હેડમિસ્ટ્રેસ હતા પિતા દામોદરદાસ અને માતા નુદમણિબાનું દિવ્ય
બાલક તે જગન્નાથ. તેમનું મૂળ નામ ‘જગન્નાથ’ હતું; પરંતુ ગજપિં
કલાપીનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી અલકી ધારણ કરી તેઓશ્રીએ સાગર
ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું; અને તેથી “સાગર” નામથી જ તેઓ
ગુજરાતમાં અને અન્યન ખ્યાતિ પામેલા છે. તેમણે પ્રાથમિક અને
માધ્યમિક શિક્ષણ સાત ધાન્યોનુ લીધું હતું; પણ ગુજરાતી, હિંદી,
અંગ્રેજી, ફ્રાન્સી અને સંસ્કૃત-આ પાંચ ભાષાઓ પર તેમનો કાણુ
અદ્ભુત હતો. તેઓ ગર્ભયોગી હતા, અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાંથી જ
તેમનું હૈયું હરિરંગી હતું-એમ તેમના ઈ. સ ૧૯૦૧ના “ઉદ્દગાર”
કાવ્ય ઉપન્યાસ રૂપ પ્રતીત થાય છે :—

“ચક્ર” આ ચિત્ર ચક્રોળે ! ખરો કે માર્ગ ખોળે છે;
અને, ઉગ્રવૃત્તિઓ મારી, બધીયે ત્યાગ બોલે છે ।

થયા સબધ સંસ્કારે ! મૂકો-હું મૂકું વિસારે !
પ્રભુ સાચો જગત્ જીતું : શ્રુતિને શાસ્ત્ર પોકારે .”

સસાર ઉપર ઉદાસીનતા; પણ પલાયન નહી સ્વીકારતાં
કર્મયોગ :

માન ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ‘ઉદ્યાગ કાવ્ય’ લખનાર કોમગૃહદયો
શ્રી સાગરના દિલમાં ઈ સ ૧૯૦૩માં પોતાના કર્મયોગી પિતાના મૃત-
દેહને અમિસ સમાગ કરતા વૈગમ્ય પ્રકટથો હતો અને સ સાગર ઉપર
પૂર્ણ ઉદાસીનતા આવી ગઈ હતી પરંતુ નાના જ ને ભાઈઓને
શિક્ષણ આપવાની, માતાની હેઠમિસ્ટ્રેસ તરીકે નોકરી ચાલુ રાખવાની,
દાદાની સેવા કરવાની અને ચિનાલ (તા પાદળ)ની જમીનનો વહીવટ
કરવાની તથા લેણદેણ પતાવવાની ફરજો તેમને મારે અનિવાર્ય હતી
વળી વ્યક્તિવાચક આ ફરજો ઉપરાંત પિતાજીના સ્થપાયેલી અંગ્રેજી
હાઈસ્કૂલ (સગમેન) અને જાનાલય (અમદાવાદ)—આ જ ને જન
કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિને પણ ટકાવી રાખવાની હતી આથી પનાયન
(Escapism) નહીં કરતા પિતાજીએ ઉપદેશોના “પરોપકારાર્થમ્
હ્રદ શરીરમ્” સૂનાતુસાગ નિષ્કામ કર્મયોગીનું જીવન પ્રાપ્ત કરી
શ્રી સાગર મહાગજે સ્વીકાર્યું હતું વિરોધમાં ગતિમા શિક્ષણપ્રયાન
અને સ સાગરધારે કરવાના ઉદ્દેશથી ‘મોઢ ધાલણુ શુભેચ્છક’ નામ
માસિક પણ શરૂ કર્યું, અને તેમાં લેખો લખીને તેઓ જનતાને,
વિરોધત રચનાતિજનોને સ સ્કારી જીવન જીવવા ઉપદેશ આપતા હતા.
પરંતુ તેઓ પળેપળ પોતાના જીવનનું અવલોકન કરી આત્મપરીક્ષા
કરી પોતે પોતાના ગુરુ બનના હતા, અને દિનચર્યાની કાયરી ગમતા
હતા આત્મમ ધન કરી પોતાની પરસ્થિતિમાં તેઓશ્રી કંઈ છે ?—“હું
મોઢ બ્રહ્મણુ શુભેચ્છક” દ્વારા ગીજઓને ઉપદેશ આપતો હતો, પરંતુ
મને પન્માત્માનો અપરોક્ષ સ્વાનુભવ સાક્ષાન્કાગ ન હતો માત્ર પરાક્ષ
જ્ઞાનથી હું કાઢી કાઢી અને જ્ઞાનની વાતો કરતો હતો ” આવા
અતગ્વલોકનથી તેમને જ્ઞાનિ થતી હતી, અને તેથી જન્મતન્મુધાગ

થવા કરતા તેમના દિલનુ વલણ (self reformer) 'જાતસુધારક' સ્વસુધારક થના તન્નુ વિશેષ હતુ

દીક્ષા; સંપ્રદાયિક ભાવથી ત્યાગ; જગત તરફ વૈરાગ્ય :

ઈ સ ૧૯૦૪ પમા 'મહાકાળ' અને 'પ્રાત કાળ' ના લેખોથી આકર્ષાઈને તેમણે શ્રેયસ્ સાધક અધિકારી વર્ગની દીક્ષા લીધી હતી અને આત્મપ્રેરણા માટે 'શ્રી વિશ્વવદ્ધ'ને એકાત્મા મન્યા પછુ ઈ સ ૧૯૦૬મા વર્ગમા સંપ્રદાયભાવ જણાતા પોતાને લાગ્યુ કે સત્યને જ્યારે દીવાલો બાધીને મર્યાદિત કરવામા આવે છે, ત્યારે દષ્ટિ સ કુચિત થાય છે. આથી તે વર્ગનો ત્યાગ કરીને કોઈપણ વાડા કે સંપ્રદાયમા બંધ નહીં થવાનો મનમા દઢ સંકલ્પ કર્યો. વિરોધમા 'જગતનુ પોલ' પછુ તેમને અનુભવગમ્ય થતુ હતુ ત ની તરીકે તેમને સમજાયુ કે જગત દરે એમ નથી, લોકો તો માન પ્રશ્નમા જ માગતા હતા તેઓ જગતના જૂઠા ગિનાજોને અને પ્રપચોને તિગસ્કાગતા હતા અને જૂઠાને જૂઠુ કહેતા તેમની આની સત્યનિષ્ઠ પ્રકૃતિ પ્રભુને ગમે, પણ દોગ ગી દુનિવાદારીના જગજગનોને ગમે નહીં એ સ્વાભાવિક છે. આથી તેમને અવહાર અને સમાજસેવાના કાર્યમા ગજગર્ગિ કલાપીના શબ્દોનુ મર્મ સમજાયુ હતુ —

“પોતુ છે જગ ને નહી જગતની પોની જ પ્રીતિ દીસે
લોકોની અપપ્રીતિમા હૃદયની સાચી જ પ્રીતિ વસે”

(કેકાર ૧ પૃ ૨૨૪)

આથી પોતાના 'દીરાને આગ' મા તેમણે માયુ છે —

“સાચુ જગ-ચત્રાગ સૌ, એવળ સ્વપ્ન સમાન,
સુધરો જમડો ભના, નહિ દીધિ નહિ હાણુ”

“ સાગર પિલાઈ મુકનમે, જસ એક સચ્ચી જાત હે ;
જૂદી જગામે જે ફેસા, ઉસ્કા છના બનાઈ હ. ”

(ની. સા. ૨, પૃ ૪૬)

“ જહા પુશ હો ખફા હોયા-વફા હો બેવફા હો યા !
શી પર્વા ? હત-અમન માયા-પિઠાને એ જ મૂકી છે. ”

(દી સા. ૧, પૃ. ૪૦૧)

લભ, પુત્ર, લાઠીયાત્રા, અલહી અને ‘ સાગર ’ ઉપનામ :

આમ મુક્તિસાગરના દિલમાં વેદાતના સાધન ચતુષ્ટયમાંથી વૈગઝ્ય સ્વાનુભવથી પ્રકટ થો હતો; અને તેથી સ્વયંભૂ તેમનું દિવ પ્રભુ તરફ વળ્યું હતું. વૈગઝ્ય તેમને સંન્યાસ લેવા પ્રેરતો હતો. પણ વિધિના નિર્માણથી ઈ. સ. ૧૮૬૫માં તેમનું ગામડીના શ્રી ભાગીરથી બાધે લગ્ન થયું હતું અને દંપતીજીવનના ફળરૂપે તેમને એક પુત્ર હતો. આથી પલાયન થવાય નહીં, તેમ જ આ મૃત્યુ સંસારના ક્રેદખાનામાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડી પણ નહેવાય નહીં-એવું માનનાર દૃઢહૃદયી શ્રી સાગર મહારાજે સંન્યાસની પૂર્વભૂમિકા જેવો અસંગ એકાંત જીવનનો માર્ગ અપનાવ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન તેમના વિનાગી દિલમાં પ્રભુવિન્દ વધતો જતો હતો. આથી ઈ. સ. ૧૯૦૬થી તેઓ વ્યવહારિક કાર્યોમાં બહુ લક્ષ આપતા નહીં. અલગત, ધોડાક મહિના શુભગત પર્નાકમુલર સોસાયટી (અમદાવાદ)માં તેમણે નોકરી કરી; પણ જેવું ટૈયું હરિગી હોય, દિલમાં જ્યાં એક જ ચિંતન, એક જ મનન, એક જ વાત, એક જ વિચાર અને બાહ્યતર નિદ્રાગીનો એક જ રંગ હોય-ત્યાં એની સુવામીની બેડી કયા સુધી ટકી શકે એમ છે? આથી તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપી દઈ જાણે પોતે ક્રેદખાનામાંથી છુટ્યા હોય એમ ‘ બાધ વિમોચન ’નું કાવ્ય લખી પ્રભુને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી દીધું હતું :-

“છૂલ્યો છુ કેદખાનેથી, જીભો મેદાનમાં દિલદાર !
 ફસાયેલો મજલમાં, હા ! વજૂલ્યો બેવફા દિલદાર !
 હવે છૂટો થયેલો છું : ફરી કેદી નથી થાવું .
 ગુનેહગારી કરી પૂરી : ફરી નથી મોતમાં જાવું !”

*

*

*

પ્રણયી સૂદીસાગર :

આ નિર્ણય અનુસાર તેઓ સાબરમતી નદીના કિનારે આવેલા માણકેશ્વર શિવાલયમાં નિવાસ કરતા હતા અને અહર્નિશ કલાપીની સ્નેહગીતા (કેફારવ)નું જાન કરતા હતા. શ્રી કલાપીના સૂદી ઈસ્કની તેમને અજળ લગની લાગી હતી; અને તેથી પોતે કહે છે કે—“શ્રી કલાપીનું સૂક્ષ્મ શરીર મને પ્રણી પવિત્ર કરવાને અને માર્ગ જતાવવાને આપ્યું હતું.” આમ અંતઃકરણમાં શ્રી કલાપી દ્વારા દીક્ષિત થતાં લાડીયાત્રા કરી શ્રી કલાપીની સમાધિ પાસે અલદી ધારણ કરી તેમણે “સાગર” ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું. પછી પ્રણયી કિંવા સૂદી સાગરે દુનિયાલગતું પ્રેમસાહિત્ય વાંચ્યું હતું અને આત્મસિદ્ધિ માટે પ્રેમને જ તેઓ સર્વોપરિ સાધન માનતા હતા. પોતાની પત્રરેખામાં તેમ જ દીવાને સાગરમાં તેમણે પોતાના ગુરુ કલાપીનો મદિમા ખૂબ લક્ષિતાવાધી ગાયો છે :—

“આ મૂર્તિ પ્રભુ ઈન્દ્રિય જળરદસ્ત, અળધૂતો વધી જોળ નૂરે હસ્ત
 આશક વ પયગંબર ગુરુ ગુજરાત-કલાપી તળણસ લાડી મહારાજ .”
 (સનાતન વિચારણા)

*

*

*

“કલાપી ! ગાયું કેકામાં અજળ, ગુરુ ! વેદનું ગાયું !
 ઉધડશે નેવ જ્યાં જ્યાં ત્યાં, કહેશે મૂઠું કે હાનું !

રૂરે ! તુ અગ્નિમા ચાલ્યો ! અશાને હોશથી મહા થો !
સનાતનમા જીવ્યો ખાફો ! અનિર્વચનીય તુજ ખ્યાતિ ! ”

(હી સા દફતર પડેડુ)

શ્રી હલાપીના સૂફી ઈશ્કના જે જે ગાયેના આ સાગર પગમાનમ
પ્રાપ્તિ માટે સૂફી ઈશ્ક કિંના સ્નેહયોગ (Concentrated Love)
ને જ સૌથી વિશેષ પ્રાધાન્ય આપના હતા —

“ બસ ઈશ્ક ઈશ્ક પુનારુડુ ’ ન ઈતર વગમ ! ન ઈતર કુગમ !
પૂરેપૂરા પાગન થવુ — મનનુ બનામર બેશગમ ! બસ૦ ”
(મુમુક્ષુ વિચારણા)

“ મસ-ઈશ્ક એક જ બાદશાહ ! પૂજે ખરા આનમપનાહ !
આમીન મ્મને જે ઈશ્કગાહ ! પણુ, કેલ થાવુ ગેણુ છે ? ”
(હી સા દફતર ખીજ, ૫ ૨૪)

પોતાની પતંગ્યામા પણુ તઓઆ આ જ વાન જણાવે છે — સૂફી
ઈશ્ક કિંવા ભક્તિને જ ગણનાવુ કાણુ એ છે — કે ઈ પણુ પ્રમાર
એકાગ્ર ન થનારુ મન “ ત હિ તૂ દિ ના તાગનાગી પ્રેમની લગની
લાગના પડસ પતિના હથિના વાપર્યા વિના જે વસ થાય છે ભક્તિ
યોગ દહ કરના તેઓ ગોકુળ, મથુરા, દેહાવન દગ્ગા, હપિશ ઈત્યાદિ
સ્થળાએ યાત્રાએ પણુ ગના હતા

અખેવાણીનુ મનન કરવા હિમગિરિ નિવાસ અને તપશ્વર્યા :

ઈ સ ૧૮૧૨મા અખાજની પ્રગલ્ભિની એ શાખાના મહત
અને પોતાના ગાદમિન આ ભગવાનજી મદનના પામેથી તમને
કહાનનાના પુણ્યાશ્રમમાંથી અખાજની અગ્રસિદ્ધ વણી પ્રાપ્ત થઈ

આ વાણી તેમને એની તો અદ્વિત લાગી કે તેનું ચિંતન અને મનન કરવા તેઓ હિમાલયમાં ચાલી ગયા અને ત્યાં મણિકુટ પર્વતની નિર્જન “જયન્તી ગુફા”માં ઈ સ ૧૯૧૨ થી ૧૯૧૫ સુધીમાં ચાલુ વગસે ગાળ્યા. આની લગીચ તપશ્ચર્યાથી જ તપને અતે પ્રણય અનુરાગી સૂફી માગર પ્રણવ-અનુરાગી બ્રહ્મર્ષિ સાગર બન્યા હતા. હિમાનયમાં તેઓશ્રી જલચર, સ્થલચર, ખેચર સર્પમા—“સર્વેષુ સ્થલ દ્વિવ્રજા” એ શ્રુતિનયનનો સ્નાનુલવ સાક્ષાત્કાર કરી ગયા હતા. “પ્રણવ”નું રૂપાત્મક “પ્રણવ”-હૃદયમાં થયું હતું, અને તેથી હિમાલયના વિકટ જંગલોમાં ઝાડ, પાન, પશુ પક્ષી, પટાડ, નદી, વાઘ ઇત્યાદિ સર્પમા તેમને પ્રણવ-પ્રણવનાં દર્શન થતા હતા. વિશ્વના મૂળમાં ગહેની એક અનતાદૈત (Infinite ONENESS) વસ્તુનો નમ સ્વરૂપે તેમને અનુલવ થઈ ગયો હતો. અનતાદૈતનો આવો અનુલવ કગવનાગ અખાળને હવે તેઓ પૂર્ણગુરુ-પક્ષા ગુરુ માનતા હતા, અને તેમને, “અખાળ” કહીને પોતાની વાણીમાં સદ્ગુરુ અખાળનો મહિમા તેમણે ખૂબ જ ભક્તિભાવથી ગાયો છે —

“જા બાડલાગી કે છે હો જનમ હો, તાપ્ત સનેહી સખાળ ।

ગુરુજી હૃદયે । જુગ જુગ જીવે અખાળ.”

(દી સા ૨, પૃ ૧૨૪)

“અખખા મીલ્યા ગુરુ પક્ષા મીલ્યા ગુરુ ધાર ધડચે કે ધડાવન કે—

ચિત્ત સોગી ચગચર ચેતન-સદ્ગુરુનું યડાવન કે,

ફેર ધડચો ગુરુ રામ જડચો ગુરુ-ઘાટ અઘાટ સમાનન કે,

કૌન મતિ, ગતિ, સાગર મેની ? સદ્ગુરુ કે ગુન ગાવન કે ?”

(દી સા ૨, પૃ ૧૩૪)

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં દીવાને સાગરની પ્રસિદ્ધિ : ચિત્રાલમાં સાગરાશ્રમની સ્થાપના અને સતજીવન :

મહાનુભાવ શ્રી કુલાષી અને શ્રી અખ્યાજી દ્વારા ઈ સ ૧૯૧૬માં દીવાને સાગર, દક્ષિણ પ્રસિદ્ધ કર્યું, અને પોતાની પ્રૌઢ વાણી સિવાયનું ઈ સ ૧૯૧૭ પહેલાંનું લગભગ બધું જ સાહિત્ય બાળી નાખ્યું, બ્રહ્માનંદમાં મસ્ત સાગર હિમાલયના પહાડોમાં હૃદય પ્રણવધૂન ગળનતા હતા અને પહાડી ભોળાં તેમને “ઝંકારવાળા બાવાજી” કહીને બોલાવતા હતા પ્રણવનો સ્વાનુભવ સાક્ષાત્કાર થયા પછીથી શ્રી સાગર મહાનંદે પોતાનું કોર્પસ લખાણ ‘ઝંકાર’ વિના શરૂ કર્યું નથી આત્માનુભવ માટે તેઓશ્રી ઝંકાર કિંવા પ્રણવમ ને જ પ્રાધાન્ય આપતા હતા “ઝં પ્રણજી” એ એમના આશ્રમનો મહામંત્ર હતો, અને તેમના ભક્તો તેમને “ઝં પ્રણજી” કહીને જ સંબોધતા હતા આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછીથી પ્રણજેશ્વરી તેઓ હિમાલય-માર્થી ગુજરાતમાં આવ્યા અને ચિત્રાલ (તા પાદગ) ગામની ભાગેળે બે પથ્થરકુટિ તેમાં કગળીને પોતાનો “સાગરાશ્રમ” સ્થાપ્યો અહીં તેઓશ્રી ઠેક સુધી ગયા તેમની સમાધિનું સ્થાન પણ ચિત્રાલમાં છે હિમાલયથી ગુજરાતમાં આવ્યા પછીથી તેઓ વાનપ્રસ્થ અગ્નિહોત્રીનું એકાંત જીવન ગાળતા હતા, અને તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી ભાગીચી પણ તેમની સાથે એક અનગ પથ્થરકુટિમાં ગળીને લગવા વસ્ત્ર પંધિાન કરી લજ્જન કીર્તન કરતા હતા અહીં સાગરાશ્રમમાં અનેક આત્મ સાધના તેમના દર્શન સમાગમ માટે આવતા હતા, પરંતુ પોતે એકાંતપ્રિય હોવાથી બગબગ કસોટી કર્યા સિવાય ઓછને જે આશ્રમમાં આવવા દેના નહોં આશ્રમના પ્રવેશદ્વાર પર “પરવાનગી સિવાય અદર આવતુ નહોં” (Entrance must be approved) એનું બોર્ડ ગાખવામાં આવ્યું હતું આનું કારણ એ હતું કે તેમને નિર્ગર્થક નિત ડાવાદ

જરાયે ગમતો નહીં અને અધ્યાત્મ સિવાય બીજી વાતો તેમને રુચતી નહિ ‘હું તો અધ્યાત્મ વિદ્યાપીઠનો પ્રિન્સીપાલ છું’ એમ પોતે કહેતા હતા. આથી સાગ્યા મુમુક્ષુઓ જ તેમના સમાગમનો લાલ લઈ શકતા હતા. પોતે ‘સૂફી’ હોવાથી તેઓશ્રી હન્દમ પોતાની પાસે સળગતી અગ્નિચીઓ, ફૂલ અને ધીખતી વૂણી ગખતા હતા. તેમનામાં એવું દિવ્ય ક્ષમ્ભતેજ હતું ‘મોટા મોટા અમલદારો અને ગજનીઓ પણ નમ્ર ભાવ ધારણ કરીને તેમના સમાગમ માટે આવતા હતા. શ્રી કનાપીના સબધમાં જે જે ગજવીઓ આવ્યા હતા—તે સર્વ શ્રી સાગર મહાનગર તરફ રુનેહ અને માન ધરાવતા હતા. યદ્યપિ તેઓ જગજગતોથી દૂર રહેતા હતા તથાપિ ભક્તોને પોતાની પાખમા ગખતા હતા. પોતે કહેતા કે જે મુમુક્ષુ જગત જુકુ રીને, જગતને છેડી સનામ કરીને માગ આશ્રમમાં આવે તેને જ હું ખરેખરો ઉપયોગી થાઉં છું.

“જીવનો શિવ” કહેવો એ મારું ગુરુકાર્ય છે. પોતાની પંચરશ્મિ તેઓ કહે છે કે મારી તો જિંદગી આખી ફિલસૂફીની જ બનેલી છે. માગ આશ્રમ તો વૈદિક આશ્રમ છે. શ્રી વસિષ્ઠ, શ્રી યાત્રવ ક્યજી અને ત્રી વિશ્વામિત્રજી જેવા વેદપુરુષો અહીં ઘણીરાત્ર દર્શન આપવાને નનાદ આપવાને અને વેદવાણીના સફીર્તનમાં શામિત્ર ગહેવાને પવાર છે. આવા દિવસ સાગનાશ્રમમાં આવનાર ઘણા બડલાગી નનનારીઓનું જીવન તેમણે ઉન્નત-ઉર્ધ્વમુખી કર્યું છે. પરંતુ એમના ઉપદેશનું—આદેશનું પૂરું અનુસંધ કરી મુતપદનો મનાનુભવ જનાર તો નથી જ—એક ‘શ્રીકાલ્પ’, બીજી અદ્વિતીય શિષ્યા ‘અકુરેશ્વરી’, અને ત્રીજી બાવાજી મોતીરામ; બાબી તો લાખો પખીઓ અમીપાત્ર કરવા સાગર પ્રમુજના મયખાનામાં આવતા હતા, અને વળી પાછા સસાના દાનાગ્નિમાં ઝપનાના હતા. દેવ વર્ધને રીને મમ મેસનાર તો વિન્ન જ હતા.

ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૫; સતોની વાણી; તથા અન્ય સાહિત્ય-સર્જન; ઝંકારેશ્વરી; જોરાવરમિહજીનું આગમન, શિષ્ય-ગિધ્યાઓનાં જીવનનું પરિવર્તન

ઈ સ ૧૯૨૦મા પન્મહસ શ્રી કૃત્યાણુદાસજીની સમાધિના ચતુર્વાર્ષિકોત્સવની જયંતી નિમિત્તે શ્રી લગવાનજી મહારાજ દ્વારા તેમણે 'સતોની વાણી' પ્રસિદ્ધ કરી શ્રી અખાજીની પ્રણાલિકાનું મર્મ સમજાવી સાધજીને આત્મસિદ્ધિનો મહામાર્ગ દર્શાવે છે તેમજ પ્રત્યુદ્યાતી મને તેમના નિકટ પગિયમમાં આવવાની અપૂર્વ તક મળી હતી ઈ સ ૧૯૨૦ ૨૨ સુધીના નવ વર્ષોની અનોકીકતા એ હતી કે—માતાજી લલિતા ઉર્ જે ઝંકારેશ્વરીને સિદ્ધપદ પર ગ્રાપના શ્રી સાગર મહાગજી એક નાનકડો બ્રહ્મચરિયા ચિનાલની ધૂણી ઉપર આગળે હતો ઈ સ ૧૯૨૫ની વિશિષ્ટતા એ હતી કે શ્રી કલાપીના કુમારશ્રી જોગવગસિંહજી પ્રેમણા માટે ચિનાન આવ્યા હતા લગલગ એકમાસ સુધી કુમારશ્રી સાગરશ્રમમાં ગયા હતા આ સમય દરમિયાન તેઓશ્રીએ શ્રી કલાપી મહાગજીનું અદ્ભુત ન્દસ્ય (Mysticism) કુમારશ્રીને સમજાવ્યું હતું આ પ્રસંગે તેમણે કુમારશ્રીનું તેમ જ અન્ય શિષ્યોનાં જીવનનું આમૂન પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું માન અનુભવીઓ જ આ ગદસ્ય સમજી શકે એમ છે શ્રી સાગર મહાગજીની દિવ્યતાનું શિષ્યોને પહેલેથી જાણ થતું હતું

ઈ. સ. ૧૯૨૫-૩૦ મરજોજીનિવાસ, યોગીન્દ્રભાઈની કોલેજ-કેળવણી અને સરજોજીમા સાગરશ્રમ: સાહિત્ય અને હરિચર્યા

પોતાના પુત્રશ્રી યોગીન્દ્રકુમારની ઉચ્ચ કેળવણી માટે પ્રબળ કન્વા ઈ સ ૧૯૨૫ ૩૦ સુધી તેઓશ્રી ચિનાલથી સરજોજીમા આવીને વચ્ચા હતા અને ચિનાલનું વાતાવરણ પોતાની સાથે સરજોજીમા લઈ આવ્યા

હતા પોતે ‘અગ્નિહોત્રી’ હોવાથી વ્યવહારમાં લખતા નહીં હૃદય
હૃદયર્યા કરતા હતા અને અધ્યાત્મ સાહિત્ય ગ્યતા હતા પોતાના
સંગેજનિવાસનુ વર્ણન કરતા દીવાને સાગરમાં તેમણે ગાયુ છે કે —

“ સાગર અગર સરખેજ પર, સરખેજ ભાવે સહુ અગર—
દીકુ ન ખીજુ ક મગર, દિલગર અગર ત્હાગ વગર,
હજગત અવ્વલ સુકી હતા, તાકવ સદાશિવ નાચના—
બ્રહ્મર્ષિ દિવ્ય ગિગજતા—ધનધન ગુરુનુ અલખનગર ”

ઈ સ ૧૯૩૧માં પોતે સરખેજથી ચિત્રાલ આન્યા, અને પોતાના
અધુગ ગઢેના કાર્યો પૂર્ણ કર્યા હતા ઈ સ ૧૯૩૧માં શ્રી જોગર
સિંહજી દ્વાગ (૧) કલાખીની પરધાર, અને (૨) ટેકાગવની ની
આવૃત્તિ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વાગ ઈ સ ૧૯૩૨માં
અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી સંગીત, અને ઈ સ ૧૯૩૬માં માગ દ્વાગ દીવાને
સાગર, દક્ષત ખીજુ પોતે પ્રસિદ્ધ કર્યા ‘દીવાને સાગરનુ ખીજુ દક્ષત’-
ના અ તે તેમની આગાથી લખાયેલો “ ખલાસ ” શબ્દ તેમના
જીવનના અતમાળની બાજુ કે આગાહી જેવો હતો, કાન્યુ કે, પ્રાગબ્ધન
છેલ્લુ ખીન સુકવતા હોય એમ તુર્ત જ તેઓશ્રી હૃદયરોગની બિમારીમાં
પકચા હતા લગભગ સવા મહિના સુધી પોતે માદગી ભોગની હતી
દગ્ધમાન તેમણે સૌ ભાવિકોને તેમના છેલા દર્શન કરવા આમ આ
હતા અને ચિત્રાલ સાગરગ્રમમાં અહોનાનિ સતત ભજનપદ આગ ભાયો
હતો ઈ સ ૧૯૩૬ના ૧૭મી ઓગસ્ટના રોજ પોતે સ્વરૂપાવસ્થાન
પામ્યા

હલાખી, અખાજ અને માગરની દિવ્ય ત્રિપુટી :

શ્રી સાગર મહારાજે હે જીવનના અત સુધી બ્રહ્માજીની માફક
‘બ્રહ્માન’ જ કર્યું હતું ગુજરાત અધ્યાત્મ સાહિત્યસર્તમાં શ્રી
હલાખી, શ્રી અખાજ અને શ્રી માગરની ત્રિપુટી સદાને માટે અમર

રહેજે. પ્રણય (સ્નેહયોગ) દ્વારા જે આત્માનુભવ શ્રી કલાપીએ કર્યો, તે જ બ્રહ્માનુભવ શ્રી અખાજીએ પ્રણવ-શ્વર દ્વારા કર્યો, અને પ્રણય-પ્રણવની અભિવ્યક્તિ દ્વારા તે જ વસ્તુનુભવ શ્રી સાગરે કર્યો હતો. શ્રી કલાપીને “સ્નેહી કે પ્રેમી” કહેવામાં, શ્રી અખાજીને “સાની” કહેવામાં અને શ્રી સાગર પ્રણયને “વસ્તુનુભવ” કહેવામાં આ જ મર્મ ગ્રહેલું છે એમ મહાદેવી અબ્ધાસીને સમજાયા વિના નેરો નહીં કાળના પ્રવાહમાં હાલતો શ્રી સાગર મહારાજની સ્મૃતિનું અમરત્વ સાચવતો ‘ખાજીના મહ’ જેવો એક નાનકડો આશ્રમ ચિત્તાલમાં ખરો છે. ત્યાં ગુરુ-શિષ્ય પંચપગ જેવું તો કંઈ મળ્યું નથી. માન દર્શન અને પૂજન અર્થે તેઓશ્રીની મૂર્તિ (Enlarged) હમી આશ્રમમાં ગણવામાં આવી છે. દર ગુરુપૂર્ણિમા ઉપર તેમના અનુયાયીઓ અહીં ગુરુમૂર્તિનું પૂજન કરી મહોત્સવ ઉજવે છે. તેમના વિદ્વાન પુત્રશ્રી યોગીન્દ્રભાઈ આ આશ્રમને નવું રૂપ આપવાની યોજના કરી ગયા છે, અને તેમનું અપ્રકટ સાહિત્ય “શ્રી સાગરાશ્રમ ગ્રંથમાળા”ના પુષ્પ રૂપે પ્રકટ કરી ગયા છે.

શ્રી સાગર મહારાજના જીવનની આદર્શી આખી ડરીને તેમના જીવનસિદ્ધાંત અને આત્મસાધનાની મીમાંસા કરીશું.

શ્રી સાગર મહારાજની વાણીનો મૂલબૂત સિદ્ધાંત-અજાતરાદ કિંવા બ્રહ્મવાદ કે પરમાત્મવાદ છે મર્મ સહુ રૂઢ તથા એ શ્રુતિવચન તેમના મિદ્ધાનનો મૂલાધાર છે. પોતાની પસંદગીમાં તેઓશ્રી કહે છે કે- “સાગર અમૃતવાદી છે એટલે પરમાત્મવાદી છે; અને બધા જ સૂફી જોગીઓ બ્યારે “સાફી” થાય છે ત્યારે ભગવાન શંકરાચાર્યજીના ‘માયાવાદ’ની મર્યાદા ઉલ્લંઘીને તેની પેલે પાગ વચનાગ-અમનસ્કતાના યાને નિર્વાણી નિઃજનના અવવૂતો થઈ જાય છે.” અજ્ઞાનવાદનું મર્મ એ છે કે-એક અનંતાદૈત ત્રિગુણાતીત પરત્વર પરશ્વર જ નિકાલ-અબાધિત પરમતત્ત્વ છે (Essence beyond spirit and

matter); અને માયા કિંવા ‘જીવ, જગત્ અને જગન્નાથ’ની ત્રિપુટીનો ભેદ વસ્તુમા મૃગજળવત્ દશ્યમાત્ર છે—આભાસમાત્ર છે (A mirage in Reality). તેથી જીવમાત્રનું અંતિમ ધ્યેય લક્ષ્ય બ્રહ્માનુભવ—આત્મદર્શન કે આત્મસિદ્ધિનું જ હોવું જોઈ એ. બ્રહ્મીકરણ કિંવા એમ્બીકરણ વિના જીવને અખંડ પ્રેમ, અખંડ આનંદ અને અખંડ શાંતિ કદીયે પ્રાપ્ત થાય નહી. ઓમ શાન્તિઃ ॥ એટલે જ જ્યાં “ ઓમ ” ત્યાં શાંતિ, અન્યત્ર નહીં. તેથી “ ઓમ ” એ જ એમના જીવનનો મહામંત્ર હતો; અને પ્રયેકે પોતાના ‘અહમ્’નું ઓમ્બીકરણ કરવું જોઈ એ એમ તેઓશ્રી પ્રબોધે છે :—

“ વિગતાવિગત પૂગન પરિબ્રહ્મન્—આપે અનંત અખતના,
ના થા—ના થા—ના થા રે—મૈ તો તીનું કાલમેં ના થા.
અપની હિ ‘વૃત્તિ’ કગિકે બનાયા—જીવ, જગત્, જગન્નાથા ”
(દી. સા. ૨, પૃ. ૧૮૮)

“ સત્-અસત્ હિલયથી, વસ્તુને પર જીવે—
સકલ સંશય ખુવે ભક્તજ્ઞાની;
હરિ-હરિમય બધું વિશ્વ આ વિલસતું !
હરકતું હૈયું નિજરૂપ જાણી. ”

(દી. સા. ૧, પૃ. ૪૧૨)

આ ખલક અલખની મોજ ! શન્ય સિખર અદ્ધર !
સહુ દુનિયા મુકિતફોજ ! નકશો ધનચક્રર !

(દી. સા. ૨, પૃ. ૧૨૩)

“એ મન માનીતી માના-કસાવે હવને દાવા-
ખડે શુભ્રાટની દુનિયા !-તુ-નાની ગંગ સૌ કાની !
મરણ, નિર્ગુણ, પનાથી પ-અસિંગી બ્રહ્મ અંતર ભ-
અગ-હા-મન શિખર ઉપર, અવખની ઔર સુતાની.”

ખેવ, ખેવાડી થઈ આપ ખેવી ન્હા !
ગમજી મન અદ્ભુત એ છે !
દેશ ને કાળ કે સ્થિતિ તથા ભ્રાતિથી,
ભેદના ભ્રમણ, મન ! તુ ન જ્યલે.

(દી. સા. ૧, પ. ૪૧૧)

પોતાના “કક્ષા”માં હવ, શિવ અને બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા
પોતે કહે છે કે :—

“હું ! ડેસે તે તો હવ. અદ્ભુત જે સ્થિત, તે શિવ;
હવ, શિવથી પણ તે બ્રહ્મપીત્ર, હું ! ડેસે તે તો હવ.”

(દી. સા. ૨, પ. ૧૧૮)

પાપા ! પ્રભુજી પ્રેમસ્વરૂપ ! પૂર્ણ સિદ્ધાંત બ્રહ્મ અરૂપ-
એક, અનાદિ, અનંત, અનુપ-પાપા ! પ્રભુજી પ્રેમ સ્વરૂપ.

(દી. સા. ૨, પ. ૧૭૫)

શ્રી નાગ-મહાનાથ શ્રી શંકરાચાર્યની માફક—‘જગત્ સિધ્ધા !’
કિંવા સ્મૃતિ સિધ્ધા !—એમ કહેતા નથી; પણ ‘મિથ્યાની સૃષ્ટિ’ કહે
છે. નાગશંકર, વસ્તુ ઉપર આવજીવકારી બ્રહ્મત્મક નામરૂપની મિથ્યાની
સૃષ્ટિ છે—તે ઓગાળના યગચક્ર દ્વારાબ્રહ્મા નદતમ્ય ગ્રંથેનું ચૈતન્ય-
આત્મ તત્ત્વ જ અવગેહ ને છે :

સોહં તેજ બધેય સમાણું ! તત્ત્વ જ તત્ત્વ ત્રિકાળ !
મિથ્યાની સૃષ્ટિ આગળતા, રે ! રેલે સાગગગ રસાળ !

(દી. સા. ૧, પૃ. ૩૬૦)

બધી બે આપની લીલા-છતે છે રામ એકીલા-
ત્રીજી આખે દીકા ફેલા-તું હિ સત્ ! ॐ પ્રબુજ છે.

(દી. સા. ૧, પૃ. ૩૬૩)

જીવના સ્વરૂપનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેઓ કહે છે કે :—

“આપ નિરંજન કહત પુરંજન; જળમે મેં ઘરજામે આયો.”

(દી. સા. ૧, પૃ. ૩૪૫)

પુરંજન એટલે ત્રિગુણાત્મક માયાના દેહરૂપી પુરમા પુરાયેલો
‘જીવ’; અને તેથી મુક્ત તે નિરંજન = શિવસ્વરૂપ = શિવોદ્ભવ ॥

માયાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે :—

“મન એ જ માયા, ને માયા એ મન છે, રમગ મંત્ર એ ભરશો.”

માયા તો છે જૈસી છાયા-હો અવધો ! માયા તો છે જૈસી છાયા.

છાયાને “છે” કે “નથી” શું કહેવું—મોટા મોટા ભરમાયા !

હો અવધો !”

(દી. સા. ૨, પૃ. ૧૬૫)

વસ્તુતઃ માયા ‘અજ્ઞ’-અજ્ઞા છે—શન્ય છે—છાયાવત્ અસત્
છે; અને કદી ‘છે’ એમ કહીયે તોયે તે માત્ર કલ્પિત છે—મનનું ઉત્પન્ન છે.
માયા વિષે તેમની આવી સમજણ હોવાથી બાહ્ય ત્યાગ કે સંન્યાસ કરતા

આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓ “અતઃ ન્યાય ને વિરોધ મહત્ત્વ આપતા હતા મનને કાયમનું આત્મામાં સમાવી શકે તે બાબતે અન્યાયી, માન લગવા ધાગણ કરનાર નહીં ગ્રહસ્થે” સનાસીએ આ મતિદ્ધિ માટે મનને અમન કરવાનું છે દેવગ નનામતીના માર્ગે પ્રાણી દ્વારા માટે સ્ત્રી કિંવા નિર્ગળ આત્મા માટે ભગવાની આવશ્યકતા છે આથી પોતાની શિષ્યા-ઝંકાશ્વરીને તેમણે ભગવાન ધાન્ય કરાવ્યા હતા, પંતુ પોતે તો ઠેક સુધી સફળતા મેળવી શક્યા નહોતા હતા તેઓ દીવાને સાગરમાં કહ્યું છે —

“ના બનતું બાના બાની, લેની શુભમની ચાવી
જતુ ભૂતી ભૂતને બાવિ આ સસારી”

(ગી સા ૨ ૫ ૫૫)

“છે નાન, ચેગ ને લાગિ, પ્રેમીની અટપડી મસ્તી,
સદુ તજવા મન આમણિ રે—ઓ સસારી

(ગી સા ૨ ૫ ૬૫)

શ્રી આગમમહાગણ અજ્ઞાતવાદા હોવાથી મધ્ય-અર્થ હતા, જગત અને સ્થિતિની નિષ્ક્રિયતા વસ્તુમાં સંનિવૃત્તિ ગણતા હતા મધ્યવ્યક્તિ નાનાત્વમાં એક અનુભવ પદ્ધતિ જ નિવસી હતું છે—શન્યમાં અક્ષય એકે એક છે —

“એક અનાદિ ગાદી નો મિત્ર અકમળિન છે”

(ગી સા ૧, ૫ ૩૧૨)

“નિજ જન તત્ત્વ એલિ ગમ-નિમુન-ચાપી તાન્ત્ર નમ-
અદ્વિતીય ઝી “અનામી નામ લખો, હા! એકે એકે”

(ગી ના. ૧ ૫ ૩૧૨)

જે આદિ, મધ્ય અને અતમા-એમ ત્રણે કાળમા ન હોય તેને તત્ત્વદષ્ટાઓ દૃશ્યમાન-આસમાન હોના છતાં નહિવત-શૂન્યવત-અસત્ ગણે છે. ગુણાતીત સ્વરૂપ કિંવા વ્યાપક બ્રહ્મ સાકાર (સગુણ) નિરાકાર (નિર્ગુણ) ઉભય છે, પણ સ્વરૂપાતીત સ્વયમ્ પૂર્ણપન્થબ્રહ્મ આકાર નિગકાર ઉભયથી અતીત છે-માવનથી બહાર પ્રેપન વગીને આપનમુ છે —

“ સાગ્ર પ્રેમીનુ ધન જાવનથી જાણકું —

પ્રેપન વગીને આપનમા રે । ”

(દી સા ૨ પ ૬૨)

‘ આગ્ર! તુજ અર્ધાગના! મદે વેદ — તણુ ગુણુ,
ત્રેગળી સાડી તજે । સગુણ પોત નિર્ગુણુ ’

(દી સા ૨, પ ૪૪)

શ્રી આગ્રમહારાજના પન્થબ્રહ્મ, જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર વિરેના સિદ્ધાંતોની આટની ચર્ચા કરીને હવે આપણે આત્મસિદ્ધિ માટે તેમણે દર્શાવેલા સાધનમાર્ગની મીમાત્તા કરીશું.

માધના:—વિશ્વધર્મોનુ ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ.

પોતાના સાધનામાર્ગનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવાના હેતુથી શ્રી સાગ્ર મહારાજે ‘ અપરિમિત ધનચક્રરંગે ’ એક નુદન નમ્રો બનાવીને સૂક્ષ્મશરીરના ચાર તત્ત્વો-મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકાર—ને ઉદ્દેશીને વિશ્વધર્મોનુ ચતુર્વિધ વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને તેમા આત્માનુભવ માટેના પોતાના આનુભવનિદ્ધ સાગ્રરાટ પણુ બતાવેલા છે નકશામા “ ભવરણુ ” બતાવીને જણાવ્યું છે કે—ભવ-જુમા બાંધના જીવાત્માને મત, વિશ્લેષ અને આવગણના ત્રિદોષથી પન્માત્મા પોતામા હોવા છતાં પોતાને જ દેખાતો નથી ! નમ્રશામા યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને સૂદી

નહીના આનંદ માર્ગ દર્શાવી પ્રયેન પ્રવર્તે આચાર્ય, માંત્રિ અતિમ લક્ષ્ય, પરીક્ષણો અને પ્રયોગનો તથા નાધન દર્શાવેના છે —

(૧) જેની પ્રૃતિ મનપ્રવાન દોષ, તેને માટે મનને અમન કરવા માટે મર્વો, ૫ માર્ગ પાનજલયોગ,

(૨) જેની પ્રૃતિ છુદ્ધિપ્રવાન હોય, સ્થિતપ્રતાની પ્રાપ્તિ માટે તેને માટે શ્રી શકગચાર્જુનો છન્દચૈક્યનો નિગુણ્ય અદ્વૈત બ્રહ્મનો ગાનમાર્ગ,

(૩) જેની પ્રૃતિ ચિત્ત કે હૃદયપ્રવાન હોય, “રસ વસ ।”ના અનુભવ માટે તેને નાટ શ્રુતિ નાંદે દર્શાવેલો અનન્ય લક્ષિમાર્ગ,

અને (૪) જેની પ્રૃતિ ‘અહ કામપ્રધાન’ હોય, નાદહાન અનન્યહાન અનુભવ માટે તેને માટે સૂરી ધરુનો ‘કૃના’ કિવા ‘નાદ માર્ગ’—ઉત્તમ છે આ ચતુર્વિધ માર્ગોનું સાંગોપાંગ વિવેચન નહીં કરતાં અહીં તો માન આ ચારેય માર્ગોને ચીરી જતા સાગરરાહતુ જ માન વિવરણ કરીશું

પોતે સૂરી હોવાથી શ્રી માગમહાનાબ આનંદચિદ્ધિ માટે સૂરી ધરુ અર્થાત્ ગોપી જેની અનન્ય લક્ષિથી આનંદપ્રવાન આનંદ લવા મુમુક્ષને ઉપદેશ કરે —

આત્માનુભવ માટેનો શ્રી માગરગાહ

“૯૭ જેણે હોય ધણીસરે વચનુ— હો! જી ૧૦
ગોપીની પેરે જગતનાજ લોપી તુ હિતુ હિ હનિામ જપનુ । હો ૧૦
શ્રી હનિામનુ નાણુ કમાનુ, શમણ ખીનુ જનુ ગણુનુ । હો ૧૦
જીપણુ પુરુષણુ પન્દનુ મનના વિસારને દમનુ । હો ૧૦’

(૧ સા ૧, ૪ ૪૪૯)

શ્રુતિગ્રોહ રસો વૈ મ જ્ઞા નામ્નાકાન માટે—આત્માનુભવ નાટે નનન અને સ્વભાવત નમર્તિન થઈને નહતી ગોપીની લક્ષિવૃત્તિ ન નર્વશ્વ નાધન છે —

“ચાલે ન જગ ઉપગલે—દિનસાતપડ ભેદી જળા—
દિનગ મળે યા ના મળે ! ના નાદ પાયુ ‘તુ તુ’ વગ”

(દી સા ૨, ૪ ૨૫)

તેઓ કહ છે કે—જેનામા દિનન અને દિનિયાને જનનેને જીતવાની નીગતા હોય એવો વીગતમા જ આ માર્ગનો પ્રાસી થઈ શકે છે ચિત્ત શુદ્ધિ કિવા સાચ્યા વૈગમ્ય વિનાના મુમુક્ષુના સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ જન છે એક જાય છે, ત્યારે બીજુ આવે છે (one vice the other)—આનુ સનાતન નિય નણ છે તીવ્ર વૈરાગ્ય એટલે જ સાચ્યા પ્રભુ-પ્રેમ, પ્રભુની અપેક્ષા એટલે જ પ્રભુ સિવાયની ધતગ સર્વ જાણતોની ઉપેક્ષા. દિલમા દુનિયાદારી અને પ્રભુનો સ્નેહ—એ બે વાત કદાપિ સાથે જની શકે નહીં જે જનાવે એ કા તો જીવ-મુક્ત ક કા તો પગમાતમાને કમનાઃ શ્રી સાગંગાદ અતુષ્પદી છે —(૧) ખાલી કરો, (૨) અદ્વૈતી મોકો (૩) પૂર્ણ ભરી દો અને (૪) સ્વન અનુભવો

આ ચાગમાથી ગોપી ભાવમા બેનુ મર્મ આની જાય છે રીજે પમથીએ મનોનાશ અને વાસનાક્ષય નાદ દાગ સોહ થતા સર્વાત્મભાવ જનાતમાએ ચમુપા—મનસા વાચા કર્મણા—ચારે પ્રકારે પોતાના અત કણુમા પૂરેપૂરો ભનો જોઈએ શ્રી શકનચાર્યજીએ દર્શાવેલો સોહમ કિના અદ્વૈત સ્મિતો આ મહામાર્ગ છે જેમ પ્રાસીને પથદર્શકની ગગજ પડ છે, તેમ આ મહામાર્ગના પ્રવાસીને ઓનિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની જગ પડે છે આત્માનુભવ માટે મુમુક્ષુએ પોતાના માયિક મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકારને ખાલી જનાવવા જોઈએ, કાગણુ નિગણુની પાગ મહાકાગણુમા એક આહી મન (“બ્રહ્મવાહ” સિનાન બીજે સ્વરૂપ નાહિ) એક આહી બુદ્ધિ (એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ પન્મ સત એવો દદ નિશય), એક આહી ચિત્ત (હગિન્સ જ હન્દમ પેય), અને એક આહી અહકાર બ્રહ્મવાહ મનબુદ્ધિ નાહમ્ હુ જ બ્રહ્મ હુ—એનુ

મનના રોગ છે તેથી એ બંનેનો ત્યાગ એ જ સાગંગાહતુ મુદાનુ લક્ષણ છે ગગ અને ત્યાગ-અનેથી પણ થઈને મનને અ-મન કંવાનુ છે

“ગગ અને ત્યાગ બે રોગ મનના તજ,
 ક્ષત્રિય મહાધન કમાવુ,
 સત્ત્વ ગગ તમ થકી પ- થવુ જી-ને,
 વસ્તુમા વસ્તુરૂપે સમાનુ

(૧ સા ૧ ૫ ૪૫૩)

આમ શ્રી અખાણમાંથી પ્રેરણા પામીને તેમણે ચોતાના ગહમાં ‘અતગ-ત્યાગ’ને જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. મન મારવું કિંવા મનને આત્મામાં શમાવવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

(૪) શ્રી અખાણને સમરૂપ સાગંગાહતુ સહજ સમાધિ કિંવા સહજસ્થાને હિતમ ગણવામાં આવે છે, અને શ્રી કલાપીને સમરૂપ તેઓશ્રી નિર્માણને મુદ્દા ગણે છે

(૫) મુક્તપુરુષનું સ્વાભાવિક લક્ષણ “પિંડબ્રહ્માકૈક્ય” છે

(૬) અતમા શ્રી કલાપીના અદ્વૈત મોહ વાદથી આગળ વધીને શ્રી અખાણના ગુરૂપસાદથી સાગંગાહતુ દૈત-અદૈતથી પણ અજાતવાદને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે

ઉપર વર્ણવેલા શ્રી સાગંગમહાગર્જના બ્રાહ્મી ઝવન ઉપગથી અને તેઓશ્રીના “સાગંગાહ” ઉપગથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી સાગંગમહાગર્જના અર્વાચીન ગુરૂગતના એક અદ્વિતીય બ્રહ્મર્ષિ હતા અને પગ્માત્મા સાથે પૂર્ણ અભિન્નતા અનુભવના અવધૂત દોહિના એક અદ્વિતીય સતપુરુષ હતા

શ્રી જયરામદાસજી

(ઈ ન ૧૮૭૬-૧૮૭૭)

જન્મ; બાલ્યાવસ્થા; ઘટજ્ઞાન; ભજનકીર્તન અને ગુરુપં.

શ્રી જયરામદાસજીને જન્મ વગેરેના નિવ્વાના ન ગણ્ય તાનુકામાં આવેલા અમુક ગ્રામમાં નિ ન ૧૮૩૫ના અગ્નિમાસિયન (ભીલ) કુલમાં થયે હતો. પોતે પૂર્વના ચેત્રવૃદ્ધ અ મા દાવાથી બાળ્ય વસ્થાથી જ તેમનું હથુ હગિંગી હતું, અને તેથી તેઓ અક્ષુણ્ણવણી ઉપર નક્ક નહીં આપના નતનાધુના નમાગ્રમમાં અને ભજન કીર્તનમાં જ ખૂબ જ સેવા હતા. પોતાના પિતા લક્ષ્મણદાસજી મદા મા દાવાથી બાળ્યવસ્થાથી જ તેમના હૃદયમાં ભગિન્નનું મિત્ર થતા કનુ હતું. બાળ્યવસ્થામાં તેમણે ગામડી કે બીજા કંઈ શાળામાં અભ્યાસ થયો ન હતો. છતાં જીવિતી અને દિદી ભાગ ઉપર તેમને કાબૂ ના. હતો. વસ્તુનાએ તેઓ ધન્યતાની હતા, ઋણ્યતાની નહીં. શ્રીલક્ષ્મણદાસજીએ તેમની ચેત્રના ભેટને પોતાના ચા પુનમાવી સતતમંડળ નમસ્ક તેમને ચા ઓઠાડી પોતાના ઉત્તરવિભગી નાના હતા. પોતાના પિતાદાન દીક્ષિત થઈ મહત્ત પત્રી પામતા જ તેમના દિલની દશા બદલાઈ ગઈ હતી, અને તેમના દિનમાં દીવો થયો હતો. ગુનો મદિમાં વર્ણવતા પોતાની મલ્લુન વાણીમાં તેઓ કહે છે કે —

“મમ અતઃ અગ્નિ થા, મતિમ થા અતિધીન,
નરુરુ રુદ્ધ નુનાન કે, મોટી ક્રીયા પન્વીન
મુજ પં ગુરુની દયા, લખી લખી લખૂં,
ભર્મ ભર્મ મદા મગ તખી હો મયે દુ”

સદ્ગુરુસમ એહી જગમે, દૂખ હે નહીં કોય,
 ભક્ત દૃપાસે સહેજહી, તનમન નિર્મલ હોય
 સદ્ગુરુ મિના સિધ્યા નહીં, એહી જગતમે કોય,
 તીન લોક ફીન્કે યદિ, મલે રેખે કદી હોય.
 મમ સદ્ગુરુ લક્ષમણુ હૈ, જનકા જયગમ શલામ,
 સો સદ્ગુરુકી મહેન્મે, ગાયો કથુ શનઆમ.”

(ભક્તિપ્રબોધ)

લક્ષ્મણુદાસજીને કબીરસાહેબનાં દર્શન અને જીવનપરિવર્તન

પોતાના ગુરુ લક્ષ્મણુદાસજીનું વર્ણન કરતા તેઓ જણાવે છે કે -
 લક્ષ્મણુદાસજીને વનવગડામાં અલૌકિક રીતે શ્રી કબીરસાહેબના દર્શન
 થયા હતા અને ત્યાર પછીથી તેમના જીવનમાં અજબ પરિવર્તન થઈ
 ગયું હતું એક વખત લક્ષ્મણુ ભીલ વનમાં પશુનો શિકાર કરવા ગયો
 હતો શિકાર કરીને ઘણા પખીઓને મારીને પોતાના ખોળામાં ભર્યા
 હતા એટલામાં સાધુરૂપે કબીરસાહેબે તેની પાસે આવીને ખોળા
 ખ ખેરીને મારેલા પખી ઉડાડી મૂક્યા અને તુળીપાન આપીને ઝટ
 પાણી લઈ આવવા આજ્ઞા કરી ઉનાળાનો વખત હોવાથી કયાયે પાણી
 મળે એમ નહીં હોવાથી તે વિચારમગ્ન બીભો હતો એટલે તેના મનની
 મૂઝવણ જાણીને કબીરસાહેબે તેને કહ્યું કે પાસે ગંગા નદીમાં પાણી
 છે ત્યાંથી પાણી લઈ આવ આશ્ચર્યચકિત થયેલો ભીલ ઉતાવળે પગલે
 પાણી લઈને પાછો ફર્યો, પણ ત્યાં સાધુ મળે નહીં માત્ર પાચ ચીજો—
 ટાપી, શખ, પાવડી, જોળી અને માળા જેવામાં આવ્યા લક્ષ્મણુને
 ખાતરી થઈ કે સાધુસ્વરૂપે પ્રભુ જ મારી પાસે આવ્યા હતા, પણ માગ
 કમલાગ્યે મને તેમના પુનઃ દર્શન થયા નહીં. આથી ઉદ્દમ થઈને પેલી
 પાચ ચીજો લઈને ઘેર આવીને અન્નજળ તજી દઈને ધનુષ્યબાણ બાળી

નાંખીને સાધુસ્વરૂપ લગવાનના ધ્યાનમાં તહીન થઈને તે જોસી ગયો, તથા દિવસના ઉપવાસ થતાં મધ્યરાત્રિએ કબીરસાહેબે દર્શન આપ્યાં, અને કહ્યું કે—તને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. માટે તું સતકબીરની ગાદી સ્થાપી તેની ઉપર પાંચ ચીજો રાખજે. દર પૂર્ણિમાએ મેળો ભરજે અને સત્ધર્મનો ઉપદેશ કરજે.” શ્રી કબીરસાહેબનો ઉપદેશ પામીને શ્રી લક્ષ્મણુદાસજી અરસુંડામાં સતકબીરની ગાદી સ્થાપીને દીનદુઃખીઓનું દુઃખો દૂર કરતા હતા અને સેવકોને સત્ધર્મનો બોધ આપતા હતા. તેમનું વચન ફળવું હતું; અને તેથી ચારે દિશાએ તેમની કીર્તિ પ્રસરી હતી. શ્રી જયરામદાસજી કહે છે કે:—

“આ ચરિત્ર લક્ષ્મણુ મહારાજનું ગાળે નર ને નાર;
ધન્ય જૂમિ ધન્ય ગામને, ધન્ય ધરણી ધર્યો અવતાર.”

(લક્ષ્મિપ્રબોધ, પદ ૧૩.)

માંજલપુરમાં આગમન; મંદિરસ્થાપના અને સંતજીવન

પોતાના ગુરુદેવ શ્રી લક્ષ્મણુદાસજી વિદેહ થયા પછીથી જયરામદાસજી ઘોઠે વખત અરસુંડામાં રહ્યા હતા; પણ વિ. સં. ૧૯૪૩માં વગેરદરા પાસે આવેલા માંજલપુરના સેવકોના આમંત્રણે ચાતુર્માસ કરવા ત્યાં ગયા હતા. આ સ્થાન ભજનકીર્તન માટે ઉત્તમ લાગવાથી તેમણે ગામના ગાંદેરે મંદિર બાંધીને પોતે ગાદી સ્થાપીને ત્યાં જ રહેક સુધી રહ્યા હતા. માંજલપુરમાં તેમની તથા તેમના પુત્ર શ્રી ચતુરદાસની સમાધિ છે. હાલ એથા ગુરુ મનહરદાસજી ગાદી ઉપર છે. પણ સંત તરીકે તો માત્ર શ્રી જયરામદાસજી ખ્યાતિ પામેલા છે. શ્રી. લક્ષ્મણુદાસજી પ્રતાપી હતા, પણ તેમણે કંઈ વાણી રચી નથી. જયરામદાસજી ખૂબ ભજનનાંદી હતા અને એમનો કંઠ બહુ મધુર હતો. આથી એમના ભજનમાં ખૂબ કંઠ ભ્રમતી હતી. એમની સ્પષ્ટ મધુર વાણીથી મુગ્ધ બનીને ઘણાં નરનારીઓ એમને પોતાને ત્યાં ભજન કરવા બોલાવતાં

હતાં હરિના ગુણ ગાવા અને ગવડાવવા—એ તો એમને વ્યવસાય જ હતો. ધણા મુમુક્ષુઓ એમના દર્શન સમાગમ માટે આવતા હતા કવચિત્ કવચિત્ વિત્ત ડાવાદીઓ પણ એમના આશ્રમમાં આવતા હતા, પણ એમના અનુભવોદ્દાગથી તેઓ શાત પડી જતા હતા, અને ધણા તો એમના શિષ્ય બની ગહેતા હતા સર્વ ધર્મ તર્ક એઓ સમભાવ રાખતા હતા અને કોઈની શ્રદ્ધાનું ટદ્દી ખડન કરતા નહોં મનોજ્ઞ દષ્ટાંતો દ્વારા તેઓ બોધ આપતા હતા. આથી દિનપ્રતિદિન તેમની ખ્યાતિ આસપાસ ખૂબ ફેલાઈ હતી હૃદય એમના લોગે પણ તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારતા હતા, અને અનેક સજ્જનો તથા સત્તારીઓ તેમને શરવત્ માન આપતા હતા પોતાના સમાગમમાં આવનાર મૌને તેઓ અધિકાગતુસાર ઉપદેશ આપતા હતા વિ. સ. ૧૯૯૩ માં માગસર વદ ૧૧ ને શુક્રવારે ૧૧૦ વર્ષનું લાણુ આયુષ્ય ભોગવીને તેઓશ્રી સમાધિસ્થ થયા હતા

તેમના સતજીવનની આટલી ઝાખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાનો હવે વિચાર કરીશ

સિદ્ધાંત—એક પરમાત્મન; તેથી બ્રહ્મ, અને શક્તિ અને સૃષ્ટિ

એક અદ્વૈત પદ્મપદ પદમત્ત્વ કિંવા પદ્મ માત્ર અજગ અમર અને સર્વોપની સત્તાધીશ છે, તે કિંતા છે, સાદેશ છે આ આદેશથી વ્યાપક બ્રહ્મ, મહાથી શક્તિ અને શક્તિના ૨૪ તત્ત્વોથી આ સૃષ્ટિ સર્ગ છે —

“ ખુદ તે બ્રહ્મ, ક્ષત્ત તે શક્તિ, શક્તિ તે મહત્ત્ત અભિન્યમ્તિ ”

પોતાના વેદાની ગિપ્ત પદ્મદત્ત મ યુનિગમને છત્ર અને જગત્તનું સ્વરૂપ સમજાવના તેઓ હે છે —

“ અદ્વૈત નાદમૌ અસ હ, ધારી અર્થ નિવાન,
અતઃ નમ્ કહી મૂઠ, ભેદ નહોં જનન વાકે ”

“કર્તા આપ અલગ રહ્યા રે, બાહ્યગરવત્ સોય;
કર્તુ પ્રસારણ અશયી એમાં સંશે ના કૈય.”

* * *

“ચેતન ચેતને રે, આ તો ખેલ બનાવ્યો ખોટા”

(ભક્તિપ્રબોધ :)

* * *

સારાંશ કે, જીવ સાહેબ નહીં, પણ સાહેબનો અંશ છે; અને સાહેબ ‘કિરતાર’ એટલે સૃષ્ટિનું આદિ કે પરમ કારણ હોવા છતાં સૃષ્ટિથી અલગ, અલિપ્ત રહે છે. દશાવનાર વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં તેઓ કહે છે કે:—

“દશ અવનાર તે અંશ છે રે, કે નિજપતિના વિશેષ;
કર્તા આવે જાવે નહીં, તે તો સર્વાધિશેષ.”

(ભક્તિપ્રબોધ :)

* * *

પરબ્રહ્મ, જીવ, જગત અને ઇશ્વર સંબંધી તેમના સિદ્ધાંતની આટલી ચર્ચા કરીને હવે આપણે તેમના સાધનામાર્ગની મીમાંસા કરીશું.

આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓ શુરુ ગોવિંદની ભક્તિને જ પોતાના સ્વાતુ-ભવથી પ્રાધાન્ય આપે છે:—

“સદ્ગુરુ સાથે પ્રીત કરતાં, જરણ મરણ મટી જાય;
શુરુ લક્ષ્મણ જયરામને મળીયા, પલ પલ દર્શન થાય.

(ભક્તિપ્રબોધ. પૃ. ૨૭)

* * *

પરંતુ આ શુરુ-પ્રેમ નરમાદ્યમોતી, ચંદ્રચક્રર, જળ ને માછલી, પતિવ્રતા અને પિયુ—જેવો અનન્ય હોવો જોઈએ. જેમ ખીંચામાં રસ ભરવાથી

વગર ધડચે ગસ ખીખાનુ સ્વરૂપ ધાગણુ કરે છે, તેમ ગુર ગોવિંદની ભક્તિથી શિષ્ય ગુરુવત્ બને છે, જીવ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ બની જાય છે પણ તુ આવા જીવનપરિવર્તનમા બાધક માયા છે આ માયાથી ચોંદે લોક લુલવણુમા પડ્યા છે, અને તેથી ગુરુરૂપા વિના માયાને જીતવી-એ દુ સાધ્ય છે માયાનુ મૂળ મનમા ગહેલુ છે તેથી મનને અમન કરવાનુ છે —

“ મર્મ જાણે માયા તણે રે, ગુરુરૂપાથી જેહ,
લુલવણીમા ભૂલે નહોં, તરે ભવજલ તેહ ”

“ જયગમ કહે સત્સગ મોટો, નજા હોય કે ગક,
પાડવ કેરા યગમાલી, સુપતે વમાડચો શખ ”

મનને નિર્મળ કરવા માટે સત્સગ કરવો જોઈએ. સત્સગથી ગુરુપ્રાપ્તિ થશે અને ગુરુદ્વારા ભવદુખ ટળશે ગુરુગમદ્વારા વિવેક, વૈરાગ્ય અને સતત આત્મ અભ્યાસથી મનનુ અહંભુ કરી શકાય છે જેમ સ્વાતિ નક્ષત્રનુ ખિન્દુ અહંભુ કરીને છીપ તેનુ મોતી બનાવે છે, તેમ શિષ્યે ગુરુનો ઉપદેશ અહંભુ-ધામ્ભુ કરી આત્માનુભવ કરવો જોઈએ વળી આત્મસિદ્ધિ કે નિજરૂપની પ્રાપ્તિ માટે બહાર નહોં ભટકના અતર્મુખી અને આત્મસ્થ થનુ જોઈએ

“ તાગણુ વસ્તુ તારી પાસે છે, છેટે દૂરે તે તુ જીવ,
હુ પણાને મૂખી દઈ, થઈને ગહે જો તુ શિવ ”

આમ આત્મદર્શન માટે “ હુ પણુ ” હગિમા ઓગાળવાનુ છે પણ આ મહાકાર્ય માન મગ્જલા વટ કરી શકે છે કે —

“ મોતી મહાદરીયામા રે, એ તો મનમગ્જલા વટોરે
બાખી બગ બાપડા ર, એ તો ખાડખામડા ડોરે ”

(ભક્તિમયોધ,

પણ ગમે તે અધિષ્ઠાનમાં “અહ” ઓગાળવાથી જીવનો ભવરોગ મટતો નથી. ભવરોગના નિવારણ માટે તો ‘પારખપદ’ ઓળખાવનાર સદ્ગુરુને શરૂએ જીવાત્માએ ખેતાવું “અહ” ઓગાળવું જોઈએ:—

“ પારખપદ પરખાવે રે, હંસગતિ સદ્ગુર સ્નાનમાં સમજાવે રે. ”

(ભક્તિપ્રબોધ, પૃ. ૩૫)

વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે—ગુરની મહત્તા જાતિ ઉચ્ચતાથી નહીં, પણ હિંમતિઅનુભવથી છે. નારદના ગુરુ હીમર હતા; મીરાંના ગુરુ રાહીદાસ અમાર હતા; અને શુકદેવના ગુરુ રાઝપિં જનક હતા; પણ આ મહાગુરથી જ તેમના ભવદુઃખનો અંત આવ્યો હતો:—

“ હંસ ગવન કરે જે ઘરમાં, તે ઘર લેજો જાણી;
ગુરુ લક્ષમણ જયરામને મળીયા, એ અનુભવની વાણી. ”

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના સંતજીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કિરાત કુસોતપત શ્રી જયરામદાસજી અર્વાચીન ગુજરાતના એક આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી

(ઈ. સ. ૧૮૮૫-૧૯૩૭)

જન્મ : બાળજીવન; લગ્ન અને દંપતીજીવન

વડોદરા શ્રેયસ્સાધક અધિકારીવર્ગના દ્વિતીય આચાર્ય શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનો જન્મ વડોદરામાં શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીને ત્યાં ઈ.સ. ૧૮૮૫ના નવેમ્બર માસમાં થયો હતો. પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્ર તરફ શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીનું વાતસલ્ય અપૂર્વ હતું. એ તો વિશ્વજીનો અવતાર છે એમ તેઓશ્રી કહેતા. પિતાજીએ બાલ્યાવસ્થામાં જ શ્રી ઉપેન્દ્રના હૃદય ઉપર પ્રબળ છાપ મારી હતી; અને તેથી યોગ્ય વય થતાં શ્રી ઉપેન્દ્રમાં અપૂર્વ નૂર અને શર પ્રકટયાં હતાં. આઠમે વર્ષે શ્રી ઉપેન્દ્રને ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; અને યોગ્ય વયે શ્રી ઉપેન્દ્રના સહધર્મચાર માટે શ્રી જ્યંતીદેવીની પસંદગી પણ પોતે જ કરી હતી. શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીની સર્વશક્તિનો અપૂર્વ પ્રભાવ આ પ્રસંગમાં વ્યક્ત થયા વિના રહેતો નથી; કારણ કે વિધ્યલગ્નવાનના કંઠમાં સુશોભિત વૈજ્યંતીમાળાની માફક શ્રી જ્યંતીદેવી શ્રી ઉપેન્દ્રલગ્નવાનના ગૌરવમાં વૃદ્ધિ કરનારાં હતાં. કહેવાય છે કે શ્રી પરમહંસ રામકૃષ્ણ અને શારદામણિ જેવું તેમનું દંપતીજીવન અલોકિક હતું. દેહલાવ અને સંસારની વાસનાથી દંપતી પર હતાં.

આચાર્યપદ અને લોકસંપ્રહારી સંતજીવન

ઈ.સ. ૧૮૯૭માં શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી સ્વરૂપાવસ્થાન પામતાં શ્રીમન્ માસ્તર સાહેબે શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજીના પદસિધ્ધ અને દ્વિતીય હૃદય જેવા શ્રી વિશ્વવંદે આચાર્યપીઠ ઉપર આરૂઢ થવા શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્ર-

ભગવાનને વિરક્તિ કરી હતી, અને તેમને સૌથી પ્રથમ દડવત પ્રણામ
 શ્રી વિશ્વવંદે કર્યા હતા પોતાની બાળવન હોવાથી શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યે શ્રી
 વિશ્વવંદની હનહાયામા ગદીને શ્રેયસ્તાધક અધિકારીવર્ગનું નેતૃત્વ
 સ્વીકાર્યું હતું. સમય જતા શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યે વર્ગના નેતા, પાલક,
 પોષક, દિતૈષી અને દિતકર્તા તરીકે પોતાની પાતતા સર્વપ્રકારે સિદ્ધ
 કરી આપી હતી પોતાના પિતાશ્રીએ શેષેલા બીજાને ઉછેરીને તેને
 ફક્ત પ્રદત્તગાનિરૂપે દીપાવવામા શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યની પ્રભુતા અને દક્ષતા
 જણા હતા આચાર્યપદ ઉપર આરંભ થયા પછીથી ધીમે ધીમે શ્રી
 ઉપેન્દ્રચાર્યજીમા સ્થૈર્ય, ધૈર્ય, શાંતિ અને નિર્લેપતા જેવા અનેક દિવ્ય
 ગુણો પ્રકટયા હતા વૃદ્ધની માથે વૃદ્ધ જેવું, યુવાનની સાથે યુવાન જેવું
 અને બાળકની સથે બાળક જેવું તેમનું વર્તન હતું અત્યંત સુખવૈભવમા
 ઉછરવા છતાં પણ તેમનામા આશ્ચર્યકાંક સંવિધિતા અને તિતિક્ષા
 હતા પોતાના બ્રહ્મભાવનું વિશદ ભાન છતાં પણ તેમનામા અનુકરણીય
 ભક્તિપ્રગયણતા હતી લોકમંત્રહાર્યે સધ્યાદિ નિત્યમર્મ સાધના-
 નુધાનમા તેઓ અમાધાન્યુ આમલ ગમતા હતા તેઓ શિષ્ટાચાર
 અને સદાચારથી જગતે ચલિત થતા નહીં વળી “અતિથિદેવો ભવ।”
 એ સૂત્ર તેમણે પોતાના ગૃહજીવનમા ઉનાચું હતું તેઓ સર્વના ગુણમાન જ
 જોતા હતા અને તેમનામા યુધિષ્ઠિર જેની ક્ષમાવૃત્તિ હતી મહામૂલ્યવાન
 દુર્લભ ચીજ સુપાનને આપી દેતા તેમને જગતે સંકાય થતો નહીં—
 એની તેમની ત્યાગવૃત્તિ હતી તેઓ અત્યંત નિગ્ભિમાની અને નિર્માન
 મોહી હતા તેમના આવા દૈની ગુણોથી આકર્ષાઈને અનેક સાધકો તેમના
 સત્સંગ અને દર્શનસમાગમ માટે આવતા હતા પોતાના પ્રેમણાદથી
 ચાગ્રિયબલથી તેમણે નર્મની પ્રતિગ દબ કરી હતી ઇ. શ. ૧૮૭૫મા
 ભગબગ બાવન વર્ષની ઉંમરે તેઓ સ્વરૂપાવધ્યાન પામ્યા હતા કહેવાય
 છે કે સાધનસમાગમ માટે નર્મદા કિનારે મંઈ પવિત્ર સ્થળની પસંદગી
 કરવા પોતે ભર્ય થયા હતા ત્યાં જ હૃદયરોગની બિમારી થતા પોતાના

અંતકાળની આગાહી થવાથી તેમણે મનથી સર્વસ્વ ત્યાગીને સમાધિસ્થ થઈને પ્રાણોત્સર્ગ કર્યો હતો.

તેમના સમાધિસ્થ થયા પછી તેમના ધર્મપત્ની શ્રી જ્યંતીદેવીએ તેમના સ્મારક તરીકે શ્રી ઉપેન્દ્રમંદિરની રચના કરાવી છે.

સિદ્ધાંત-એક અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ જ પરમસત્

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના જીવનની આટલી આખી કરીને તેમની વાણી-માંથી આપણે તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગનું દોહન કરીશું. તેમણે ગદ્ય-પદ્યમાં ધણુ સાહિત્ય રચ્યું છે; અને તેમની પદ્યવાણી” શ્રી ઉપેન્દ્ર-ગિરામૃત-પ્રથમ તથા દ્વિતીય પરિવાહમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

બ્રહ્મ અને ‘જગત્ત્રય’ની ત્રિપુટી વિષે તેમની માન્યતા એવી છે કે:—

“જગત્ જગદીશમાં વસ્તુતઃ બેદના, અત્રાની બુદ્ધા જ લેખે,
માની તો એક વસ્તુરૂપે ન્યાણીને, બ્રમવડે સિન્નના કાંઈ પેખે
જગતને જગતપતિરૂપ જે ન્યાણના, તેજ પામે નિરાવરચુદ્દષ્ટિ-
જગતપતિરૂપ આપે થઈ તે રહે, બાણી હરિરૂપ વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ.

(ઉ. ગિ. ૧-૬૫)

“અસાર સકલ ભવદ સંસારે, આપ એક છો સાર,
ચિન્મય, સુખમય, સન્મય, અવ્યય, નામરૂપ આધાર.

(ઉ. ગિ. ૧-૮૬)

જીવશિવ બુદ્ધા ન બાણીએ, સ્વરૂપે એક જ રૂપ,
વિધવિધ ઘાટ સુવર્ણના, સ્વાર્ણરૂપે એક;
તદ્વત્ જીવશિવ ના બુદ્ધા, કરવો ઘટે વિવેક.

(ઉ. ગિ. ૧-૧૬૮)

“સાચુ એક સ્વરૂપ છે, બીજા મિથ્યા ભાસ ’

(ઉ ગિ૦ ૧-૧૧૩)

“જીવશિવ મિથ્યા ભે છે, હું છુ-તે-એ શ્રમ ’

(ઉ ગિ૦ ૨-૩૧૨)

જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ નાખતો, ત્યાં જુએ ચૈતન્ય નિવર્ત,
સાર ખોટું કયા ગહે પછી, જ્યાં કેવલ ચિન્નર્ત

(ઉ ગિ૦ ૧-૧૦૩)

વિશ્વ બધું માર, જે વિશ્વનાથ માગ
તો કેમ ભેદ ધાર, હું સાગ નકારા?

(ઉ ગિ૦ ૧-૧૮૪)

આ અવતરણો ઉપગ્રથી રૂપરૂ પ્રતીત થાન છે કે—તેમની દષ્ટિમા એક અદ્વિતીય મહા જ સત છે નિકાલાબાધિત છે, અને બીજુ બધું ચે અસત છે—આભાસ છે—વિવર્તમાન છે શ્રી શાકર નિવર્તવાદને સમરૂપ તેઓ જણાવે છે કે—અવિદ્યાની ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મતત્ત્વ—પરમતત્ત્વ જીવસંજ્ઞાને પામે છે અને વિદ્યાની ઉપાધિને લીધે તે શિવ સંજ્ઞાને પામે છે વસ્તુતઃ જીવ અને શિવ બન્ને મહાસ્વરૂપ છે—એક છે જગત્ત્વ સ્વરૂપ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે —

“સાચુ એક સ્વરૂપ છે બીજા મિથ્યા ભાસ ’

સાગશ કે બ્રહ્મથી અતિગ્રિકત જગત છે જ નહીં, અને પ્રતીત મધ્ય દોષ તો તે માન મધ્ય-ચ ત (Middle Apparent) આભાસ માન છે—બ્રહ્મની છાયાનત છે—મિથ્યા છે—અસાચુ છે મૂઝવણવત છે અને મર્યાદાની જીવને જ આવગણરૂપ છે—

“સ્વરૂપમાથી સર્વપ્રકટયું, ત્યાં જ સય પણ આવ છે;
માત્ર મધ્યે વિવર્તોથી, તુચ્છ ઉચ્ચ ગણાય છે.”

(હ. ગિ. ૧-૬૬)

*

*

*

ભાવાર્થ કે, કોઈ ઉચ્ચ નથી, કોઈ નીચ નથી, કોઈ તુચ્છ નથી. સર્વમા સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા બ્રહ્મ જ વ્યાપીને રહ્યું છે; અને તેથી જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં નામરૂપને સીધું પ્રતીત થતો ભેદ ય-યવત્ છે—નહિ-વત્ છે: એક માત્ર અભેદ જ—અનંતાદૈત જ સત્ છે. વસ્તુ જ નામરૂપના આધાર કે અધિષ્ઠાનરૂપ છે. બ્રહ્મ સત્, ચિત્ અને આનંદસ્વરૂપ છે; તેથી બ્રહ્મ જ જીવનું પરમ ધ્યેય, ઉપાસ્ય, જ્ઞેય અને લક્ષ્ય હોયું જોઈએ.

સાધના—જ્ઞાન, યોગ અને ગુરુભક્તિ

આ બ્રહ્મ કિંવા આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ માટેનો સાધનામાર્ગ દર્શાવતાં અધિકારાનુસાર તેઓ મુમુક્ષુને જ્ઞાન કે વિવિધ યોગમાર્ગનો ઉપદેશ આપતા હતા; પણ તેઓ પડ્સાધન અને ગુરુભક્તિ ઉપર ખાસ ભાર મૂકતા હતા અને માનવદેહની મહત્તા સમજાવતા હતા:—

“નથી મળવું માનવતનુ, તુજને વારંવાર;
નહિ સાધે કર્તવ્ય તો, નિશ્ચય દુઃખર્તિ ધાર.”

“તજ હવે તું વિષયતાન, ધરી લે હવે તું હરિધ્યાન.”

(હ. ગિ. ૧-૧)

*

*

*

ચિત્તધ્રુવને રૂપજે, ઈદાભિમુખ નિત્ય;
ધ્યાતા ધ્યેયસ્વરૂપ થઈ, રહીશ તું જ ખચીત.

(હ. ગિ. ૧-૧)

*

*

*

દુઝે જળ જેમ મળી જતું, ક્ષાર સિંધુમાં જેમ;
વૃત્તિ ચિત્તિસિંધુ વિષે, ગાળી નાંખવી તેમ.”

(ઉ. ગિ. ૧-૮૬)

*

*

*

અપ્રમદર સેવી તત્ત્વવિચારને, દસ્યે નહિ નહિ ભ્રમનાગ;
પામી શકે જ્ઞાન સાચું સદજમાં, નીતિથી આચરનારા રે.

(ઉ. ગિ. ૧-૨૬)

*

*

*

“જીવત્વ ત્યજીને શિવત્વ પામી. નિઃશ્વરે સોહાજે-માનસરે જી જીવહંસા.”

(ઉ. ગિ. ૧-૧૦૨)

*

*

*

આ અવતરણો ઉપરથી સદજ સમગ્રય છે કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અહર્નિશ બ્રહ્મધ્યાન કિંવા આત્માનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન મુમુક્ષુએ કરવું જોઈએ; અને જીવનનો પ્રવાહ ઉલટાવવો જોઈએ. માયિક પ્રવાહને બ્રહ્માભિમુખ કરવો જોઈએ; કારણ કે બ્રહ્મની અપેક્ષા એટલે જ ઈતર સર્વ બાળતોની ઉપેક્ષા, આમ વિવેક, વૈરાગ્ય અને સંયમની જ્ઞાનમાર્ગમાં પગેપગ જરૂર છે. સ્વચંદી જીવ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં; માટે આ માર્ગમાં મુમુક્ષુએ સદ્ગુરુનું શરણું લેવું જોઈએ અને ગુરુગ્રમ પામીને આત્મોદ્ધાર કરવો જોઈએ:—

“સદ્ગુરથી પ્રણી કૃણ છાની, થાજે સાચા તત્ત્વજ્ઞાની,
કરીને જીવપદ ન્યારું ન્યારું રે, સદા જીવોને જ્ઞાન વિના અધારું.”

(ઉ. ગિ. ૨: ૫૬ ૧૩૪)

આ જ્ઞાનમાર્ગમાં મારું-તારું, સારું-નસારું, બેદાલેદ, કર્મ-અકર્મ, દેહ કે દેહ જેવું છે જ નહીં; અને તેથી તેઓ આત્માનુભવાર્થે તત્ત્વ-જ્ઞાનને જ સર્વોત્તમ માનતા હતા:—

“બીજા સાધન ઉપચારે, રૂઝે ન કોનું લગારે—

જિંદુ જીવત્યનું ધારૂં ધારૂં રે—સદા જીવોને જ્ઞાન વિના અધારૂં”.

(ઉ જિ. ૨ ૧૩૪)

જ્ઞાનમાર્ગ ઉપગત હક કે કુડલિની યોગમા દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણી-
યામ દ્વાગ પદ્યક લેદનથી કુડલિની જાગૃત કરી શિવશક્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
તાદાત્મ્ય અનુભવવા પણ સાધકને ઉપદેશ આપતા હતા :—

“અથવા પ્રાણીયામ વડે પદ્યદેને વેધી,
મૂર્દ વિષે જે સ્થિર થાતો, તે જીવ જગનને લેદી.”

“અકોમાહિ જગનને મુછાં જાણુજો,
લક્ષિત વિષે એ પગલક્ષિત કહેવાય જો.”

(ઉ જિ ૧-૨૩૧)

જ્ઞાન અને યોગ ઉપગત પ્રેમયક્ષણી લક્ષિતનો માર્ગ પણ તેઓશ્રી
પોતાના “સુદામાચરિત્ર”મા દર્શાવે છે; પણ આ માર્ગમા ધૃષ્ટદેવ
‘શુર’ને જ માનવામા આવે છે; અને શુરની લક્ષિત એ જ ગોવિંદની
લક્ષિત છે. સુદામાચરિત્રમા પોતે કહે છે કે :—

“સુદામા પ્રભુ! આપ વિના આ સધળું મારે મન લુપ્ત લુપ્ત,
કયું ભોજન પણ જમનાઁ ન જો, હોય ગમત છતાં જમનાઁ ન જો;
તો શા કામના ભોજન-ગમતો? પ્રભુ”

૨૫૫.—હું મુજમા હો નિત્ય, હું તુજમા નીશ અદાય,
તાગ દર્શનપ્રેમથી, જે કંશે નગનાઁ,
તેનો ધંદલોક પંડોકમા થાને જ જગ્યકાઁ.”

આમ ભાવપૂર્વક સ્વ સ્વરૂપનું સુદામાની માફક અજડ ચિંતન
ગમે તે મનુષ્યને પણ અંધ સમયમા સ્વસ્વરૂપાકાઁ કરે છે, પગલું

આત્મસિદ્ધિ માટે નવધા નહીં, પણ દશધા—પ્રેમલક્ષણા પરાભક્તિ જ
બલવત્તમ સાધન છે.

આમ જ્ઞાન, યોગ અને પરાભક્તિના ઉપદેશ દ્વારા અનેક મુમુક્ષુ
જીવોનો શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેમના દૈવીદંપતી અને
સંતજીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત સાધના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય
છે કે અર્વાચીન ગુજરાતના તેઓ એક મહાન સંતપુરુષ હતા.

શ્રી મોતીરામ મહારાજ

(ઈ સ ૧૮૮૬-૧૯૪૦)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; કૃષ્ણભક્તિ; અને ગૃહીજીવન

ઈ સ ૧૮૮૬ના અરસામા સિદ્ધપુરમા એક ઔદ્યોગ્ય બ્રાહ્મણ કુટુંબમા શ્રી મોતીરામ મહારાજનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતી શાળામા વાચવા, લખવા તથા ગણવા જેટલું સામાન્ય જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું હતું. બાળપણથી જ તેમનું હૃદય હિંદુ ગીરું હતું. સિદ્ધપુરના ધનપાઠી શ્રી અમૃતગવ દાદાએ તેમને યજ્ઞોપનીત સસાગ કગારી શૈવોપાસનાનું મર્મ સમજાવ્યું હતું. શ્રી મોતીરામ મહારાજ કૃષ્ણભક્ત હતા. પણ તેમના દિલમા હું હિંદુ વચ્ચે ભેદભાવ નહોતો યોગ્ય વચે તેમનું લમ થયું અને થોડા વગસ તેમણે ગૃહીજીવન ગ્રાણ્યું હતું. પુનરાપ્તિ થતા અને પુનઃ યોગ્ય હરમગ્ને થતા તેમણે ગૃહભાગ અને અર્ધ અપત્તિ પુનઃ મોપીને પોતે અસંગ એકાકી જીવન ગાળવા સ્વયં ત્યાગી થયા હતા.

સિદ્ધપુરમા હીંગળાજ માતાની ટેકું ઉપર પર્ણકુટીમા નિવાસ અને આત્મસાધના

અસંગ એકાકી જીવન ગાળનાના હિતથી તેમણે સિદ્ધપુરમા આવેલી સગરનતી નદીને કિનારે હીંગળાજ માતાના સ્થાન આગળ એક પર્ણકુટી બનાવી હતી આ પર્ણકુટીમા એકાકી રહીને તેઓ આત્માસાધના કરતા હતા, ધ્યાન, લજનમા મગ્ન રહતા હતા, અને પોતાના સત્સંગ માટે આવનારને સદ્બોધ આપતા હતા. પર્ણકુટીમા તેઓ એક ગાય ગખી ગૌસેવા કરતા હતા. વસ્તીમથી એકાકી સારીને ગાયના દૂધ અને ભાન ઉપર પોતાના જીવનનો નિર્વાહ

કરતા હતા. પોતે જટાધારી જોગી જેવું જીવન ગાળતા. એકબે લંગોટી એક ચીપિયો, પહેરવા માટે—અલફી માટે એક કાથળો, અને એક તુખી-પાત્ર અને એક તપેલી આટલો જ પરિચ્છેદ રાખતા હતા. તેમણે સંન્યાસ લીધો ન હતો, પણ એકદંડી સંન્યાસી જેવું તેમનું નિઃસ્પૃહી જીવન હતું. પગ તળે ફાંડી પણ ચપાચ નહોં એ હેતુથી તેઓ ઉધાડા પગે અને ઉધાડા માથે જ્યાં ત્યાં વિચરણ કરતા હતાં. બળદગાડી કે ઘોડાગાડી જેવા એતન પ્રાણીસુકત વાહનમાં બેસતા નહોં. માત્ર યાંત્રિક વાહનનો ઉપયોગ કરતા. પોતે પંચકેશ રાખતા અને માથે જટા બાંધતા હતા. આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓ આવું તપસ્વી જીવન ગાળતા હતા.

શુરુદેવ સાગરમહારાજનો ભેટો; અને જીવનપરિવર્તન

આ સમયે બ્રહ્મર્ષિ સાગર મહારાજે હિમાલયમાંથી ગુજરાતમાં પાછા ફરતાં થોડો સમય પાલણપુર પાસે આવેલા બાલારામ મહાદેવમાં નિવાસ કર્યો હતો. આ સંતની વાત જાણવામાં આવતાં બાવાજી મોતીરામ પોતાની મંડળીસહ શ્રી સાગરમહારાજ પાસે આવીને વસ્યા હતા. શ્રી સાગરમહારાજનો નિકટ પરિચય થતાં બાવાજીએ તેમને પોતાના ઇષ્ટ શુરુદેવ માની લીધા; અને શરૂઆતમાં લાગી ગયા. શુરુદાસી તેમને અંતરમાં ઢીલા થયા હતા. આથી દર વરસે બાવાજી મોતીરામ સાગરાશ્રમમાં આવીને એકબે અડવાયાં કે મહિના સુધી શરૂસમાગમમાં અને શરૂઆતમાં રહેતા હતા. શ્રી સાગરમહારાજની તેમના જીવન ઉપર પ્રબળ છાપ પડી હતી. આથી દર શુરૂપૂર્ણિમા ઉપર તેઓ સાગરાશ્રમમાં આવી શુરુદેવની સેવાપૂજા કરતા હતા. શ્રી સાગરમહારાજનો તેમના ઉપર અપૂર્વ ભાવ હતો. બાવાજી મોતીરામ સાગરાશ્રમમાં ખૂબ ધ્યાનમસ્ત રહેતા હતા. બાવાજી મોતીરામની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેમણે જિહ્વા અને ઇન્દ્રિય ઉપર અજળ કાબૂ મેળવ્યો હતો. આશ્રમમાં ભાતભાતના પકવાન થાય, પરંતુ મોતીરામ મહારાજ એક વખત દૂધભાત સિવાય

કશુએ કદી લેજ નહીં તેમનું શિવને દિવ્યઅશ્તુ ઊધડ્યું હતું અને તેથી
સૌ તરફ તેમની સમદષ્ટિ હતી અને નાનામોટા સૌને તેઓ આત્મવત્
ગણતા હતા. ઈ સ ૧૮૪૦ના આગસામા પાતાના સિદ્ધપુત્રમા હિંગ
ળાજ આશ્રમમા તેઓ પૂજુ શાંતિથી નિર્વાણ પામ્યા હતા.

સિદ્ધાંત-સાધના; જપતપ અને શમદમ

બાવાજી મોતીગમ મહાગજના તપસ્વી જીવનની આટલી ઝાખી
કરીને હવે આપણે તેમના સિદ્ધાંત-સાધનાનો વિચાર કરીશું. પોતે બહુ
લાણેલા નહિ હોવાથી તેમણે કંઈ વાણી નથી કરી. એક અનંતાકૃત
અલખ નિરજન પદ્મમા સિવાય બીજી બધુંયે મૃગજળવત્ અસાર
છે-એની એમની દૃઢ માન્યતા હતી. માટે મુમુક્ષુએ હસદષ્ટિ ગળી
અસાર સ સાગનો મનથી ત્યાગ કરી-અ તગત્યાગી થઈ સારરૂપ હૃદયમાં
મૃત્યુ હૃદય પાન કરી અમર થયું. જોઈએ-એ એમના ઉપદેશનું હૃદય
હતું. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે અજપાજપ, અને તપસ્વી જીવનની પદ્મ
આવશ્યકતા છે. શમદમથી મન તથા ઇન્દ્રિયોને સ્વયંશ વર્તાવની જોઈએ
શમદમ વિના આત્મસાધના અસંભવિત છે. માટે “એક સત્યાક, બાકી
સૌ મિથ્યા. અ કગણિત છે.”-એમ દિલમાં દૃઢ કરી. એક મન, એક
બુદ્ધિ, એક ચિત્ત અને એક અહં (અહંવાદ)-દૃઢ કરવું જોઈએ.
જન્મમરણના ચક્રમાંથી છૂટવાનો આ સહેલામાં સહેલો મહામાર્ગ છે-
એમ પોતાના સમાગમમાં આવનારને તેઓ સમજાવતા હતા. આપણું
સ્વરૂપ જ ગુરુ છે અને મન શિષ્યને વખતોવખત સમજાવવા-
નું છે. જ્ઞાનની વાતોથી નહિ, પણ જ્ઞાનાચરણથી દિવ્ય થવાય છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના તપસ્વી, ત્યાગી, નિ સ્પૃહી અવવૃત્ત જીવન
ઉપરથી તેમ જ તેમણે દર્શાવેલા સિદ્ધાંત-સાધના ઉપરથી સદૃશ દર્શિત
થાય કે બાવાજી મોતીગમ મહાગજ અર્વાચીન શુદ્ધગતના તપસ્વી-
કોળના એક આત્માનુભવી સત પુરુષ હતા.

શ્રી ચંદુભાઈ

(ઈ. સ. ૧૮૮૪-૧૯૪૩)

જન્મ; અભ્યાસ; લગ્ન; નોકરી; પંડિત લાલનજીનો સત્સંગ

શ્રી ચંદુભાઈનો જન્મ વિ. સંવત ૧૯૪૦ના ચૈત્રવદ ૧૩ (ઈ. સ. ૧૮૮૪માં)ના રોજ રાદેરમાં એક સંસ્કારી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હતી; અને તેમના પિતા નરોત્તમદાસ તેમને નવ વર્ષના મૂકીને દેવલોક પામ્યા હતા. તેમનાં માતૃશ્રી સ્વભાવે બહુ લલાં, બોળાં અને પ્રેમાળ હતાં. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં શ્રીમતી ગોદાવરી નામની કન્યા સાથે તેમનું નાની વયે લગ્ન થયું હતું; દંપતી એકબીજાને ખૂબ ચાહતાં હતાં. અને ગોદાવરીબેન પોતાના પતિને પ્રભુત્વ માનતાં હતાં. આથી તેમનું ગૃહજીવન સુખમય હતું. શ્રી ચંદુભાઈએ બી.એ. સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, પણ માંદગીના કારણે બી.એ.ની ડીગ્રી મેળવી શક્યા ન હતા. સર વસનજી શેઠના આસિ. પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી તરીકે તેમને નોકરી મળી હતી. શેઠ એમના વર્તનથી ખૂબ પ્રસન્ન હતા; અને તેથી હવાફેર માટે પોતાનાં બાળકોને ફ્રાન્સ મોકલ્યાં ત્યારે તેમની સાથે ચંદુભાઈને મોકલ્યા હતા. મુંબઈમાં શેઠને ત્યાં ચંદુભાઈને પંડિતશ્રી લાલનજીનો સત્સંગ થયો હતો. તેઓ બંને ફરીથી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં ફ્રાન્સમાં મળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ચંદુભાઈ હિન્દુસ્તાન પાછા ફર્યા પછી તેમને એક જ લગ્નની લાગી કે— “હું જીવનનો કોયડો ઉઠેલવા આપ્યો છું અને તે જોટલો જલદી ઉઠેલાય તેટલું સારું”. આ વિચારથી તેમણે ઈ. સ. ૧૯૧૨માં શેઠની નોકરી છોડી દીધી, પણ ઈ. સ. ૧૯૧૩ સુધી શેઠને ત્યાં જાવ આવ કરતા હતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં શેઠની સાથે તેઓ ઉત્તાકામંડ ગયા ત્યારે તેમની અંદરથી અવસ્થા પાગલ જેવી થઈ હતી. મધરાતે જંગલમાં નીકળી જાય, બરાબર જાણે નહિ. આથી પંડિતલાલને એમની પાસેથી વચન લીધું કે—જ્યાં સુધી તેમનાં મા અને સ્ત્રી હયાત છે ત્યાં સુધી સંસાર છોડી સાધુ ન થવું. ખીજું ભગવાં પહેરવાં નહીં. પંડિતજીએ ચંદુભાઈને કહ્યું કે—મારાથી જેટલું આપી શકાય તેટલું મેં તને આપ્યું છે. હવે તું જોધપુરવાળા મહાત્મા શ્રી દેવીદાસજીની પાસે જ. તે તને આગળનો માર્ગ બતાવશે; અને ત્યાં પણ ન હાવે તો આપણે બે સાથે કાંઈક કરીશું. ”

ગુરુદીક્ષા : યોગક્ષેમ; અને સંસારી સાધુજીવન

મહાત્મા દેવીદાસજીએ ચંદુભાઈને આત્મસિદ્ધિનો માર્ગ બતાવ્યો. અને કહ્યું કે—“તું વસ્તુતઃ ત્રણે અવસ્થાનો જાણકાર, સાક્ષી સ્વયં-પ્રકાશમાન, અખંડાનંદ, અખંડાકાર આત્મા છું.” મનથી જ આ સંસાર રચાયો છે. મનથી જ સુખ દુઃખ થાય છે. તું તેનાથી સિત્ત છે. વસ્તુતઃ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. પરમાત્મામાં હું, તમે અને આખો ય સંસાર મિથ્યા દેખાવ પૂરતા જ છીએ. આપણે પરમાત્મા જ છીએ અને એનો અભ્યાસ કરનાર સદા આનંદમાં રહે છે.” ગુરુગમ અને ગુરુકૃપાથી શાંતિ પ્રાપ્ત થવાથી ચંદુભાઈ મહાત્મા દેવીદાસજીને ગુરુ-ગોવિંદ માનતા હતા. મહાત્મા દેવીદાસજી તેમને પોતાની ગાદીના ઉત્તરાધિકારી બનાવવા તત્પર થયા ત્યારે ચંદુભાઈએ વિનયપૂર્વક ના પાડી અને કહ્યું કે—“મહાત્માજી ! ઉપાધિમાંથી છોડાવ્યો છે. તો ફરીથી કેમ તેમાં નાંખો છો ?” મહાત્મા દેવીદાસજી ઉપરાંત ચંદુભાઈના જીવન ઉપર મહાત્મા ગાંધીજી, સ્વામી રામતીર્થ, કાળી કમળાવાળા બાવા ‘અનુભવ-પ્રકાશ’ અને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ની પ્રણા જાપ પડી હતી. ચંદુભાઈ પોતે રાજયોગી હતા, સ્વયં સમાધિ કરતા હતા અને અન્યને સમાધિ કરાવી શકતા હતા; પણ વિશેષતઃ તેઓ પ્રખર આત્માચારી અને આત્માનુભવી

ગૃહસ્થ મંન્યાસી હતા. તેમની દિનચર્યા એવી હતી કે—તેઓ પ્રાતઃકાલમાં પાંચ વાગ્યે ઊઠતા હતા. શૌચ, સ્નાનથી પચ્ચારી પત્રોના જવાબ લખતા હતા. તેઓ પત્રોદ્ધારા જિજ્ઞાસુઓને બોધ આપતા હતા. સન્સંગ માટે આવનારાની શંકાઓનું સમાધાન કરતા હતા. ઔપધ લેવા આવે તેને મક્કલ દયા આપતા હતા; અને નવરાશના સમયમાં હરદમ “હુંદોણુ” ? એનું ચિંતન કરતા હતા. જપોરે કોઈ જિજ્ઞાસુ સાથે જ્ઞાનચર્યા કે વાચન કરતા હતા. રાત્રે પ્રાર્થના કરી ભગવત ચર્યા કરીને ૧૧ વાગતાં સૂતા હતા. ટૂંકમાં એક સંસારી સાધુ જેવું સાદુ, સરળ અને પ્રભુમય જીવન તેઓ ગાળતા હતા. ટૂંક જીવન તથા તેમના પત્રો “જ્ઞાનયોગી ચંદુભાઈ” નામના પુસ્તકમાં શ્રી વૈકુંઠલાલ કાદિરે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમની પત્રધારા ઉપરથી તેઓશ્રીના ઉપદેશામૃતનું દોહન કરી અહીં તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાનું આપણે વિહંગાવ-સોકન કરીશું.

સિદ્ધાંતઃ અન્નતવાદ કિંવા પરબ્રહ્મવાદ

સિદ્ધાંતમાં તેઓશ્રી યોગવાસિષ્ઠના સિદ્ધાંતને સમરૂપ અન્નતવાદી કિંવા પરબ્રહ્મવાદી હતા. એક પરબ્રહ્મ સિવાય બીજું બધુંયે—જીવ, જગત્ અને ઇશ્વર—અસત્ છે. એક પરબ્રહ્મ જ જીવ, જગત્ અને જગન્નાથ રૂપે દશ્ય અને પ્રતીત થાય છે. (૧) જલ, (૨) સમુદ્ર અને (૩) તરંગના દૃષ્ટાંતથી તેઓ બ્રહ્મ, ઇશ્વર અને જીવનું સ્વરૂપ સમજાવતા હતા. વસ્તુતઃ ત્રણે એક જ છે. જલને સ્થાને “બ્રહ્મ” સમજવું; સમુદ્રને “ઇશ્વર” સમજવું અને “તરંગ”ને જીવ સમજવું. જલ-સ્વરૂપે ત્રણેમાં એકત્વ છે, પણ જીવ ઇશ્વરમાં લઘુગુરુ ભેદભાવ છે; પણ તે કલ્પિત છે, વાસ્તવિક નથી. આ ભેદભાવ દૂર કરી વસ્તુને બાધુની અને વસ્તુને પામીવું—એ જ માનવ જીવનનું ધ્યેય છે; અ્યારે તરંગ

યા જીવને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે સર્વમાં, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વદા બ્રહ્મદર્શન થાય છે. આ બ્રાહ્મી નિસ્થિતિ જ સૌએ પ્રાપ્ત કરવાની છે.

જગત્તુ બ્રહ્મસ્વરૂપ

જગત્તુ મર્મ સમજાવતા તેઓ કહે છે કે—જગત્ છે જ નહીં; અને કદાચ જગત્ હોય તો એક પરબ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ નથી. જગત્સ્વરૂપ જગદીશ છે—એક પરબ્રહ્મનો જ નામરૂપાત્મક આવિર્ભાવ છે. તેથી સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું—એ જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. હું સાક્ષી છું અને “ૐ” મારું સ્વરૂપ છે; એમ સમજી હરદય ૐનો અનુભવ, કરવો જોઈએ. પોતે અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે કે—The same self is manifested in all names and forms. The idea of separateness creates jagat. There is no creation. It is only the projection of the self, as in a dream સારાંશ કે, જગત્ છે જ નહીં; સ્વપ્નદશા જેમ સ્વપ્ન પ્રત્યક્ષે લાગે છે, તેમ દશ્ય જગત્ બ્રહ્મનો-આત્મા—આવિર્ભાવ માત્ર છે. વસ્તુતઃ બધું ચે બ્રહ્મ છે.

સાધના : કર્મ, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનનો સમન્વય

આત્મસિદ્ધિ માટે કર્મ ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન—બધાંની સાથે જરૂર છે અને એ જ પૂર્ણયોગ છે. (પૃ. ૨૫૬ જ્ઞાનયોગી અંદુલાર્ધ) તેઓ કહેતા હતા કે—આપણી અને પરમાત્માની વચ્ચે જે કંઈ અંતરાય હોય તો આપણા પોતાના ‘અંહકાર’નો છે. બિંધમાં બિંધી જઈએ છીએ ત્યારે તો એકતા છે, એટલે સુખદુઃખ કંઈ નથી. તેથી બેપણું કાઢવું અને એકત્વમાં સ્થિત થવું—જગત્ મુખ્યપ્રાપ્ત કરવી એમાં જ મનુષ્ય જીવનની સફલતા છે. બિંધમાં અજ્ઞાન છે છતાં એકત્વ થતાં કેવળ

આનંદ રહે છે. જે જાગૃતમાં એકત્વ અનુભવાય તો ખરો આનંદ મેળવાય અને એ જ જીવનમુક્તિ છે. તેથી ‘અહ’ને ઊડાવવા માટે રાહે તો જપ કરો, લકિત કરો, યોગ કરો કે શાન કરો. “અહ” ઊડાવવા માટે જ આ બધા સાધનો છે.

જેહમ્-હું-કોણ-આત્મવિચારની આવશ્યકતા

પરંતુ તેઓ વિશેષતઃ જોહમ્-હું “કોણ”ની વિચારણા ઉપર માસ ભાર મૂકતા હતા. દરેક જણનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો આત્મા-શક્તી-પરબ્રહ્મ છે. આપણે શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિને જાણીએ છીએ. તેથી એ બધાથી જુદા છીએ. અંગેજીમાં પોતે કહેતા હતા કે-
 “The knower is always separate from the known”. આમ “જગદ્ગ્રંથ” વિવેક કરવો જોઈએ; અને સર્વ કલ્પના છોડી દઈને આત્મસ્થ થવું જોઈએ. મનને અ-મન બનાવવું કિંવા આત્મામાં શમાવવું-એ જ શાંતિનો મહામાર્ગ છે. દૃઢતા યતાં સુધી આત્મસ્વરૂપનું મનન કર્યા કરવાનું છે. છેવટે તો ભેદ-અભેદો ઊડાવી માગમાં કોઈ ભાવ જ નથી, મારામાં બેપણુંએ નથી અને એકપણું પણ નથી-આ છેલ્લી સ્થિતિ છે. આને વિજ્ઞાનની સ્થિતિ કે જીવનમુક્તિની સ્થિતિકેવ્લાહી સ્થિતિ કહે છે. સમાધિ-અસમાધિ-એમનની અવસ્થા છે. એ બન્ને અવસ્થાને જાણનાર “હું” એ બધાથી પર હતો, હું અને રહેવાનો છું. આ દૃઢતા-નિશ્ચય-બ્રહ્મ કાયમ થવાં જોઈએ. ચદા દૃઢમ્, તદામોક્ષઃ । આપણું સ્વરૂપ દ્વૈત-અદ્વૈતથી પર છે. દ્વૈતથી શરૂઆત કરી અદ્વૈતમાં સ્થિતિ કરી તે ભાવથી એટલે દ્વૈતાદ્વૈતથી પણ પર થવાનું છે. જે નથી જાણતા તેને સ્વરૂપ દૂર છે; જે જાણે છે તેને પાસે છે જેમ અગ્નિ ઉપર ગખ ન વળે માટે કૂંકવાની જરૂર છે, તેમ સ્વરૂપ વિસ્મરણ ન થાય માટે જ સાધનાની જરૂર છે. વસ્તુતઃ આપણું સ્વરૂપ જ ગુરુ છે અને મન શિષ્યને વખતોવખત સમજાવવાનું છે. આપણે પોતે જ

પરમાત્મા છીએ. અગ્રેજીમાં આ જ વાત પોતે કહેતા હતા કે:—
 Declare at the top of your voice that I am **ब्रह्मन्**,
 आत्मन्. I am free, was thee and will always
 remain free. Free you are at this very moment
 and that is Realization. શાસ્ત્રો નિરાક થવા માટે છે
 નિરાક થવા પછી આપણે સ્વરૂપમાં દૃઢ થવું જોઈએ. જેનું હૃદય ક્ષમણ
 છે, જેનું જીવન નિર્મળ છે અને જેને વિષયોઉપર કાબૂ છે—તેને આમાં
 સ્થાન છે. અધ્યાત્મ વિષયમાં હૃદયની શુદ્ધિ, સંગળતા અને પ્રસન્નતા
 મુખ્ય છે. પશ્ચિમી નીચી જગતમાં આત્મા જ શાશ્વત છે. બ્યા નાહ”
 ત્યાં “आत्मैवाहं”—Demand of the little self means
 the assertion of Real Self. આત્મસ્થ ગહેવા માટે દ્વિવિધ
 માર્ગ છે—(૧) પૂર્ણ; અને (૨) શૂન્ય: પોતાને અખિલ બ્રહ્માંડથી
 અલિપ્ત જુઓ કે પોતાને સર્વથી લિપ્ત કે ન્યારા જુઓ. “પૂર્ણ” અને
 શૂન્ય” બંને પારમાર્થિક દષ્ટિએ એક જ છે. અન્યથા વ્યતિરેકથી
 મનને આત્મિક લય કરવાનો છે.

આત્માનુભવમાં પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય

આ દ્વિત ખેવમાં—વ્યવહારમાં પ્રાન્નધ પ્રમાણે બધું થાય છે. એમાં
 કોઈનું કંઈ ચાલતું નથી; પણ આત્માનુભવમાં મસ્ત ગહેવું—એ
 માણસના હાથની વાત છે—એ જ પુરુષાર્થ છે. મનુષ્યજન્મ જ પદ્
 ગિપુનો—કામનો વસ્તુવિચારદ્વાગ, ક્રોધનો ક્ષમાદ્વાગ, લોભનો સતોપ
 દ્વાગ, મોહનો પ્રેમદ્વાગ, અને મદમન્સગનો નાહં લાવ કે સર્વાત્મ લાવ
 દ્વાગ—સ હા કરી પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે છે. જગત્ બદલાય
 નહીં, આપણે જ આપણું દષ્ટિબિંદુ બદલવાનું છે. આપણે આપણું
 ‘इकस’ બગાડી ગોડવનું—એટલે આપણું જગત્ આનંદમય દેખાશે
 કોલસો અમિથી વિમુખ થાય ॥ એટલે કાળાશ આવે છે. માટે મન

રૂપી કોણસાને ચૈતન્ય સાક્ષી રૂપી અમિ લગાડે એટલે સર્વત્ર આનંદ? આત્મા સિવાય કંઈ છે જ નહીં, અનાત્માકાર વૃત્તિ એ જ વ્યુત્થાન દશા છે. મારે દરેકે પોતાના સ્વપ્નમાંથી જાગવાનું છે. જાનીને દેહમાં ‘અહંભાવ’ નથી, અન્યમાં ‘મદંભાવ’ નથી; પણ સર્વમાં બ્રહ્મ-ભાવ છે; અને તેથી તે સર્વદા સુખી છે. મારે બ્રહ્મદષ્ટિ એ જ સાચું ધ્યાન અને બ્રહ્મજ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે. છેવટે ‘અહં-મદં’ છોડીને બધું એક બ્રહ્મરૂપ છે—એવા અનુભવ સુધી પહોંચવાનું છે.

શ્રી ચંદ્રલાલ સંસારી કોટિના આવા જ્ઞાન યોગી હતા અને તેથી અર્વાચીન સંતોમાં આ ગૃહસ્થ-સંન્યાસીની ગણના કરવામાં આવી છે.

શ્રી ત્રિકમલાલજી

(ઈ. સ. ૧૮૫૩-૧૯૪૩)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; જૈનપુસ્તકલંકારમાં લહીઆની નોકરી; લગ્ન

ગુજરાત રાજ્યના મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ નગરમાં વિ. સં. ૧૯૦૬માં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં શ્રી ત્રિકમલાલજીનો જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ નારાયણ શર્મા હતું. માતાપિતા ગરીબ હતા, પણ ધર્મિક હતાં. માતા રામાયણનો પાઠ દરરોજ કરતાં તે બાળ ત્રિકમલાલજી ખૂબ પ્રેમથી શ્રવણ કરતા હતા. સાધારણ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થતાં તેમના પિતાજીએ તેમને જૈન પુસ્તકલંકારમાં પ્રાચીન પુસ્તકોની નકલ કરવાનું કામ મેળવી આપ્યું હતું. ત્રિકમલાલજીને આ કામ બહુ પ્રિય હતું. તેથી નોકરીનો સમય પૂરો થયેથી પણ એ જ કામમાં તેઓ તસ્લીન રહેતા. આથી એમનો ઉપરી આધિકારી એમના ઉપર પ્રસન્ન રહેતો હતો. થોડા વયે એમનું લગ્ન થયું, પણ તે નિર્લેપ હતા.

વૈરાગ્ય મ્મને ગુરુની શોધ; ગુરુઆદેશ અનુસાર યોગસાધના મ્મને શૃહાગમન

તેમને ત્યાં એક ઘટ્ટપંથી ગોવિંદરામજી નામનો લક્ષ્મ સત્સંગ કરવા આવતો હતો. આથી વૈરાગ્ય આવતાં ત્રિકમલાલજી તીર્થાટન કરવા નીકળી ગયા. ધણે વખત તે પહોડોમાં વીતાવતા હતા. ત્યાં તેમને એક પરમહંસના દર્શન થયાં. આ પરમહંસે ત્રિકમલાલજીને કહ્યું કે યોગાભ્યાસ કરતાં કરતાં તમારા બે જન્મ વીતી ગયા છે. હવે તમને સદ્ગુરુ મળશે. શોક કરશો નહીં. તેથી પોતે કાશી આવ્યા; અને ત્યાં તેમને

બ્રહ્મનિષ્ઠ નિત્યાનંદ સ્વામીએ ભૈરવી ઘાટ નજીક એક પવિત્ર ગુફામાં નિવાસ કરતા યોગીગણ બ્રહ્માનંદજીનાં દર્શન કરાવ્યાં. બ્રહ્માનંદજીના આદેશ અનુસાર ત્રિકમલાલજીએ સાધના સાધી આત્મસાક્ષાત્કાર કર્યો. આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછીથી ગુરુદેવની આજ્ઞાને અનુસરીને પોતે પાટણ આવ્યા, પણ ઘરના સંપર્કથી દૂર રહીને શહેરથી દૂર જંગલમાં રહીને નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવા લાગ્યા.

સંતજીવન અને આધિકારાનુસાર મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ

ધણા ભાવિકો એમનાં દર્શન અને સત્સમાગમ માટે ભાંગે આવતા હતા. અધિકારાનુસાર તેઓ તેમને ઉપદેશ આપતા હતા. વિ સં. ૧૯૯૯ના અપાક વદ દને શુક્રવારના રોજ પ્રથુવેાવ્યાર કરતાં કરતાં તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા. એમના ભક્તોએ એમની વાણી પ્રસિદ્ધ કરી છે. રાજયોગી શ્રી ત્રિકમલાલજીના જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમના સિદ્ધાંત અને સાધના માર્ગની વિચારણા કરીશું.

સાધના અને સિદ્ધાંત

પોતાના સમાગમમાં આવનાર મુમુક્ષુઓને તેઓ એક અખંડ અનાદિ પરમતત્ત્વનો બોધ આપતા હતા; અને આ પરમાત્માના અનુભવ માટે અજ્ઞાંત યોગમાર્ગનો સાધના માર્ગ દર્શાવતા હતા. પ્રસાદારથી મનને વિષયોમાંથી વાળી આત્માભિમુખ કરી, ધારણાથી મનને સ્થિર કરી, ધ્યાનથી મનને એકાગ્ર કરી અતે નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મનનો લય કરી સાધક યોગીએ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આ માર્ગમાં ભાગની, ગુરુની, આત્મસંયમ અને ધ્યાનની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. આ માર્ગ વિકટ હોવાથી તેઓથી સામાન્ય જનોને અંતર-ભાગ અને ભક્તિભજનમાં લીન રહેવાનો બોધ આપતા હતા.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના યોગી જીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગ ઉપરથી સહજ ફલિત થાય છે કે યોગી ક્રાંતિના શ્રી ત્રિકમલાલજી આધુનિક જીવરાતના એક આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી અદ્ભુતાનંદજી

(ઈ. સ. ૧૮૪૭-૧૯૪૭)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; લગ્ન; ગૃહીજીવન અને ગુરુની શોધ

અદ્ભુતાનંદજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૦૩ના ભાદરવા સુદ ૬ને રવિવારે ગામ પાડગોલ; તા. પેટલાદમાં એક ઔદિચ ટોળકીયા બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમનું પૂર્વાશ્રમનું નામ ભોળાનાથ હતું. તેમના પિતાનું નામ ગૌરીશંકર અને માતાનું નામ યમુના હતું. તેમને પાંચ ભાઈ અને એક બહેન હતાં. ગુજરાતી ચાર ચોપડીનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો; પણ તેમને શાળાના અભ્યાસ કરતાં વેદવિદ્યા પર વધારે આગ્રહ હતો. આથી તેઓ ગોવિંદલાલ ગોસાંઈજી પાસેથી ભાગવત ભણ્યા હતા અને વેદના કર્મકાંડનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. નાની ઉંમરમાં તેમનું લગ્ન થયું હતું, પણ ૨૪ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એવો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. આથી છવીસ વર્ષ પછીથી તેમણે ગૃહીજીવન ગાળ્યું હતું. તેમનાં ગૃહેશ્વરી બહુ જ સુશીલ અને પતિવ્રતા હતાં. પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં કુટુંબના પોપણુનો બોલને શ્રી ભોળાનાથ ઉપર આવી પડ્યો હતો. પોતે કર્મકંડ હોવાથી ખપ પુરતું મેળવતા હતા; પણ તેમના ભાઈઓ જ તેમના દુશ્મન જેવા હતા. આથી કુટુંબકલેશથી ખૂબ જ કંટાળી ગયા હતા અને સંસારનું પોલ તેમને અનુભવગમ્ય થયું હતું. તેમને પૂરેપૂરું સમજાયું હતું કે એક પરમાત્મા સિવાય કોઈ કોઈનું નથી. સૌ સ્વાર્થનાં સગાં છે અને દુઃખદાયી છે. ૫૦ વર્ષ પછીથી તેમણે વાનપ્રસ્થ સ્વીકાર્યો હતો પણ તેઓ વનમાં ગયા ન હતા. આ સમયમાં દેવેન્દ્રજીની નડીયાદના નાગર બ્રાહ્મણ સાક્ષર વર્ષ શ્રી મણિલાલ નજીભાઈ

ત્રિવેદી અને શ્રી ચતુરભાઈની મૈત્રી થઈ હતી. ત્રણેય જણ ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ—એમ માનતા હોવાથી ગુરુની શોધમાં હતા.

ગુરુની પ્રાપ્તિ અને સંન્યાસ દીક્ષા ગ્રહણ

શોધતાં શોધતાં તેમને આજુ પર્વત ઉપર અચલેશ્વરમાં આવેલા વાલ્મિકિ આશ્રમમાં મહાત્મા વિઙ્ન્યાનદંજનો સમાગમ થયો. તેમનાથી પ્રભાવિત થવાથી ત્રણે જણે તેમને ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યા. મણિભાઈએ કહ્યું કે, “ગુરુદેવ, મારે ત્રાટકવિદ્યા ભણવી છે; ચતુરભાઈએ કહ્યું કે મારે સમાધિપાદ શિખવું છે; અને ભોળાનાથે કહ્યું કે મારે સંન્યાસ લેવો છે. ગુરુદેવે આથી પોતાની પાસે નવ દિવસ રાખીને મણિભાઈ તથા ચતુરભાઈની ધરજા તૃપ્ત કરી; અને ભોળાનાથને કહ્યું કે—તમારા ગૃહેશ્વરી તથા એક બ્રાહ્મણને લઈને ખરેડી આવજો અને તમે ગાયત્રીના મંદિરમાં મુકામ રાખજો. હું ડોળામાં બેસીને નીચે આવીશ. વિ. સ. ૧૯૬૩ના માગશર સુદ એકાદશીને ગુરુવારે સંન્યાસ દીક્ષા લેવા ભોળાનાથ પોતાના પત્ની સહ ખરેડી પાંચ બ્રાહ્મણને લઈને ગયા. ગુરુદેવે આવીને ભોળાનાથનાં ગૃહેશ્વરીને કહ્યું કે—“તમારા સ્વામી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે તેમાં તમે રાજી છો કે નહિ? પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે ‘હા’ કહી. એટલે સ્વામીજીએ પૂછ્યું કે—આ બાઈના પિયરમાં કે સાસરીમાં કોઈ એવું પોપણુ કરે તેવું છે? ભોળાનાથે જણાવ્યું કે—“પિયર તથા સાસર ઉજ્જડ છે.” આથી સ્વામી વિઙ્ન્યાનદંજને ભોળાનાથને વૃદ્ધ વેદવેતા અને દૃઢવૈરાગ્યવાન જાણી સંન્યાસદીક્ષા આપી; પણ કહ્યું કે—તમારે આ સ્ત્રી જીવે ત્યાં સુધી તમારો અડધો સંન્યાસ ગણાશે અને ત્યાર પછી સંપૂર્ણ સંન્યાસ ગણાશે. તમારે એના ભરણપોષણને પ્રત્યંધ કરવો પડશે. ખર્ચતાં વધેલું દ્રવ્ય પોતાની પત્નીને આપી દઈ ભોળાનાથ કે જેમનું દીક્ષિત નામ “અદ્ભુતાનંદ” હતું—તે ઉવે યદરજા વિચરણુ કરવા લાગ્યા. ગુરુ પાસે રહીને તેમણે ૧૧ ઉપનિષદો તથા ચાર વેદનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન મેળવ્યું.

યદચ્છા વિચરણ અને સંતલ્પન

સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીથી તેઓ જન્મીનાથ, ક્રેદારનાથ ઇત્યાદિ ચારે યાત્રાના ધામોમાં પરિક્રમણ કરી આવ્યા. તેમને આણુમાં એક પંજનળી પરમહંસ નારાયણ સ્વામીનો ભેટો થયો. તેમની સાથે તેઓ અમેરિકા પણ જઈ આવ્યા હતા. હિંદમાં પાછા ફરતાં તેમણે ગુજરાતમાં વાડાસિનોર, નડીયાદ ઇત્યાદિ સ્થળોએ જ્યાં જ્યાં ભગવદ્ વૃત્તિ દષ્ટિ ગાયર થતી ત્યાં ત્યાં તેમણે વિચરણ કર્યું હતું. એક વખતે ફરતાં ફરતાં તેઓ હિંગળાજ માતાનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને માતાનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો અને ઘણા દિવસ સુધી તેઓ ત્યાં સમાધિસ્થ રહ્યા હતા. તેઓ ઈચ્છામાં વિચરણ કરતા હતા. ત્યારે તેમના તેજથી આકર્ષાઈને અનેક મુમુક્ષુઓ તેમના દર્શન-સમાગમ માટે આવતા હતા. કચ્છના રાણાએ દર્શનાર્થે આવીને તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે—“પ્રભો ! જે સંસારી જીવ રાજા કે રાંક હોય તેને તરવાનો સહેલામાં સહેલો ઉપાય બતાવો.” તેના ઉત્તરમાં અદ્વૈતાનંદજીએ કહ્યું કે—“સંસાર રૂપી સમુદ્ર તરવો મહા કઠણ છે, પણ યાત્રીને માટે સુલભ છે. “અહં અને મમ”—એ બેનો ત્યાગ કરી “હું અને મારું”ને બદલે “તું અને તારું”—એ પ્રમાણે જીવન જીવવામાં આવે તો મોક્ષ સહજ છે. આ સંસારમાં મહાનમાં મહાન તીર્થ “અમરાપુર” છે—કે જ્યાં હેં પહોંચેલો પુનઃ પાછો આવતો નથી; તેમજ જન્મમરણના વિપમયક્રમાંથી મુક્ત થાય છે. પણ આ મહાતીર્થે જનારા મુમુક્ષુઓમાં હજારો અપેક્ષાવાળા હોય છે. જાય છે ઘણા, પણ કેટલાક આઘથી, કેટલાક મધ્યથી અને કેટલાક અંતથી પાછા ફરે છે. પરંતુ હેં ગમેલા તો કવચિત જ માલમ પડે છે. કરોડમાં કોઈકે શમે છે. કારણ એ છે કે મહાતીર્થની સીમાને પહોંચવાને માર્ગમાં મોઢરૂપી મગર મચ્છરો તેમને ગળા જાય છે. માટે કોઈએ મોઢમાં પડી અધવચ અટકવું નહિ. મોહ ક્ષય થાય તો પરમસુખની પ્રાપ્તિ થશે. વાડાસિનોરમાં કર્મક બાબતોએ તેમને કહ્યું કે—

‘કર્મકાંડથી મોક્ષ છે.’ આનો પ્રમુખ આપનાં અદ્વૈતાનંદજીએ કહ્યું કે—પ્રથમ જ્ઞાના મુખમાંથી નિશ્ચય નામનો એક જ વેદ પ્રાદુર્ભૂત થયે હતો; અને તે દ્વિવિભાગ હતો. પૂર્વવિભાગ તે પૂર્વભીમાસા કે કલ્પ સૂત્ર કે જેમાં કર્મોત્તું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ઉત્તરવિભાગને ઉત્તરભીમાસા કે જ્ઞાનસૂત્ર કહે છે. તેમાં જ્ઞાન પ્રતિપાદન છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે અને તેથી જ્ઞાનના અધિકારી થવાય છે, પરંતુ આત્મ-જ્ઞાન વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કર્મોપાસનાથી ધર્મ, અર્થ, અને કામની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાન સિવાય મોક્ષ તો મળતો નથી. તેમની દૈત્વીક વાણી મઘ તથા પઘમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને દૈત્વીક અપ્રસિદ્ધ છે. પોતાની પ્રસિદ્ધ વાણીમાં તેઓશ્રી કહે છે કે:—

સાધન વિષ્ણુ સંસારમા પ્રાપ્ત કશુ નહિ થાય,
શ્રમ કરેલો નેટલો સધજો વૃથા જાય.
જ્ઞાનનંદ રહે જ્ઞાનમાં, સાધન જ્ઞાનસ્વરૂપ,
જ્ઞાનરૂપ થયા વિના, કાંપણ સધળું રૂપ.

પૃ. ૧૧૪

અહં મમ પ્રથમ ત્યાગે, ભેદભેદમા કહીએ ના આવે,
ધન સ્ત્રીને ત્યાગી, હું માયા કહી ન નચાવે.
રાગદ્વેષ નથી જેમાં, શુચિ અશુચિ માન કે અપમાન;
અદ્વૈત આનંદરૂપે, અવ્યય અનાદિ અચ્યુત ભગવાન.

પૃ. ૧૧૪

સાધન સીડી છેની, મોક્ષરૂપ કહેવાય,
એ સીડી પર નહિ ચઢે, ત્યાં લગી જોયાંખાય.

પૃ. ૧૧૭

પ્રથમ સદ્ગુરુને ઓળખે, પછે રહે તેવાને પખે,
ઓળખવાનું જે ઓળખાણુ, તે સમજવે મહાનિર્વાણુ.

(શ્રી અદ્વૈતાનુલવ પ્રકાશ, પૃ. ૧૧૭)

“ટૂંકમાં સાધનસીડી સમજવાને માટે આરોહણુ રીને પ્રથમ ગુરુની વદ્વિધિ, વદ્વિધિથી પ્રશ્નો કરવાની વિધિ, પ્રશ્નોથી કારણો સમજવાનો વિધિ, કારણોથી અસંશયી થવાપણું, અસંશયી થવાથી સર્વગતાપણું, સર્વગતાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાપણું, બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાથી બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.”

(અદ્વૈત અનુલવપ્રકાશ, પૃ. ૧૧૭)

આમ શ્રી અદ્વૈતાનંદજી અધિકારાનુસાર વેદધર્માનુસાર કર્મ, ઉપાસના અને આત્મજ્ઞાનનો બોધ આપતા હતાં. ઈ. સ. ૧૯૪૭માં લગભગ ૧૦૦ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવીને આગળથી આગાહી કરીને તેઓશ્રી બ્રહ્મનિર્વાણુ પામ્યા હતા. મેલોલ, જિ. પંચમહાલમાં તેમનું સમાધિસ્થાન છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેમના લાગી જીવન ઉપરથી તેમ જ તેમના અનુલવપ્રકાશમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંત-સાધનામાર્ગ ઉપરથી રૂપરૂ પ્રતીત થાય છે કે શ્રી અદ્વૈતાનંદજી આધુનિક ગુજરાતના એક આત્માનુલવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી મગનલાલ હરિભાઈ વ્યાસ

(ઈ સ ૧૮૯૬-૧૯૪૯)

જન્મ; વિદ્યાભ્યાસ; કાર્યોપાજ્ઞન

ગુજરાતના ખેડા જિલ્લાના વસો ગ્રામમાં એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં ઈ સ. ૧૮૯૬ના અરસામાં શ્રી મગનલાલનો જન્મ થયો હતો. મેટ્રિક થયા પછીથી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમણે વડોદરા કોલેજમાં અધ્યયનનો પ્રારંભ કર્યો હતો. વડોદરામાં તેઓ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના નેતા “શ્રી વિશ્વવંશ”ના નિકટ પ્રવિયયમાં આવ્યા હતા. શ્રી વિશ્વવંશની એમના જીવન ઉપર પ્રબળ છાપ પડી હતી અને તેમનું દિલ અધ્યાત્મ-વિદ્યા તરફ ટાંચી હતું. તેમનો સ્વભાવ શાંત અને દયાળુ હતો. આર્થિક સ્થિતિ સામાન્ય હોવાથી કોલેજનો અભ્યાસ પૂર્ણ નહિ કરતા તેમણે વસોમાં આવીને શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારી એમનું શિક્ષકજીવન આદર્શ હતું. ધનપ્રાપ્તિ માટે તેઓ બર્મા, સ્યામ, જપાન અને આફ્રિકામાં ગયા હતા. વિદેશોમાં પણ તેમનું જીવનધર્મનિષ્ઠ હતું, કંઈક કે વિદેશોમાં પણ તેઓ પૌર્વાત્મ આચારનું પાલન સુસ્તપણે કરતા હતા અને પાઠપૂજા, જપ ધ્યાન ઇત્યાદિમાં સ્વદેશની માફક ધણો વખત વ્યતીત કરતા. તેઓ મોડી ગત સુધી ધ્યાનસ્થ રહેતા અને દિવસે કામધંધો કરતા. ઈ સ ૧૯૧૪માં અંગ્રેજ અને જર્મનો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે તેઓ પૂર્વ આફ્રિકામાં હતા ત્યાં એમના મકાન સામે ભયંકર લડાઈ ચાલતી હતી હજારો હિન્દુસ્તાની સૈનિકોને એમણે લડતા જોયા હતા. અતે જર્મનીની હાર થવાથી એ દેશ અંગ્રેજોના કબજામાં ગયો હતો. સાધારણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતા તેઓ વિદેશમાંથી પાછા ફરીને પોતાના વતનમાં આવ્યા હતા.

પરમાર્થી સંતજીવન અને સાહિત્યસર્જન

તેમને પ્રભુમા અડગ શ્રદ્ધા હતી. તેમને ખાસીનું દર્દ થયું હતું તે મોટા દાકતરોની દવાથી પણ મટ્યું નહીં. એટલે તેમણે સતત એક વર્ષ સુધી જપ કર્યો હતો. આ જપયજ્ઞના પ્રભાવથી વર્ષને અંતે તેમનું દર્દ એક ગતમા નિર્મૂળ થયું. આથી તેઓ જપના પ્રખર હિમાયતી અને અભ્યાસી હતા. ખાતાપીતા, જિહ્વામેસતા, હરતાક્રતા પોતાના અતઃમા જપ કરતા હતા. અહર્નિશ તેઓ સત સાધુ અને ગૌસેવામા પ્રવૃત્ત રહેતા. પચીસ વર્ષ સુધી તેમણે ગૌસેવા કરી હતી. વસોમા કોઈ પણ સાધુ-સંત એમને ઘેર આવ્યા સિવાય નહેતો નહીં. આર્થિક સ્થિતિ સાધાગ્રણ હોવા છતાં તેઓ બહુ પરોપકારી હતા. સૌ તરફ સમદષ્ટિ રાખતા; અને આદર્શ ગૃહીજીવન ગાળતા. ગૃહભાર વહન કરવા પોતાને પુનઃ સમર્થ થતા તેઓ એક સંસારી સાધુ જેવું અલિપ્ત જીવન ગાળતા. પુનઃ વ્યાપારમા હસ્તક્ષેપ કરતા નહીં. આખો દિવસ તેઓ આત્મચિંતનમા ગાળતા અને સત્સંગ માટે આવનારની સાથે હૃદયચર્ચા કરતા. તેમની દિનચર્યા બહુ સુંદર હતી. પ્રથમ જીહ્વાને ચિત્તશુદ્ધિ કરતા હતા; અને પછીથી નિષ્કામભાવે ભક્તિ, કર્મ કે દાન વગેરે કરતા. આતર જપથી ઈષ્ટદર્શન કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એની તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેઓ જપને ખૂબ જ પ્રાધાન્ય આપતા હતા. પોતે ગમે તેવી સ્થિતિમા હોય તોપણ પોતાના ભજનમા કદી ભંગ પડવા દેતા નહીં. તેઓ વાણીમા બહુ સંયમી હતા. ધન કરતા તેઓ વાણીની કિંમત વિશેષ આકતા હતા. મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે તેમણે (૧) બોધમાળા, (૨) તત્ત્વચિંતન (૩) આપણા મતો, (૪) સત્સંગમાળા ઇત્યાદિ પુસ્તકો પણ લખેલા છે. પોતાના શ્રુત્યની આગાહી તેમણે કરી હતી; અને વિ. સ. ૨૦૦૫ના અપાઠ વદ જીને સોમવારના રોજ અધ્યાકામે જાવાગતા પન્નાસન વાળી પ્રણવગ્રંથ કરતા કરતા જ્ઞાન પ્રદાન તેમણે પ્રાણોત્તર કર્યો હતો.

તેમના બાહ્યો જીવનની આટલી ઝાંખા કરીને તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની મીમાંસા કરીશું.

સિદ્ધાંત-અજાતવાદ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં એક અને તો-
દેવ પરમાત્મા જ છે; અને સાધના-વાસનાક્ષયદ્વારા ચિત્તની પ્રસન્નતા

તેમની વાણીનો મૌલિક સિદ્ધાંત અજાતવાદ છે. ‘તત્ત્વચિંતન’માં તેઓશ્રી કહે છે કે—મૃદ્ધિના આદિમાં પરમાત્મા સિવાય કશું જ ન હોય અને સૃષ્ટિના પ્રલય પછી પરમાત્મા પોતે જ ‘જીવ, ઈશ્વર અને જગત્’રૂપે ધર્મ ખેલી રહ્યો છે. જેમ આકાશના ટુકડા થયા સિવાય વસ્તુમાત્રની અંદર ને બહાર આકાશ છે, તેમ પરમાત્મા પ્રાણી-માત્રની અંદર અને બહાર ભાગ પડ્યા ‘સિવાય એક ને અખંડ વ્યાપક છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં આત્મારૂપે તે જ છે. જે જે વસ્તુ જગત્‌રૂપે દેખાય છે તેના રૂપનો ને નામનો નાશ થાય છે; પણ વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપનો નાશ થતો નથી. પરમાત્મા પોતે જ અનેકરૂપે-જગત્‌રૂપે ભાસી રહ્યા છે. માટે મુમુક્ષુનું ધ્યેય, ક્ષણ પરમાત્મા જ હોવું જોઈએ; અને પરમાત્મપ્રાપ્તિ માટે ચિત્તની પ્રસન્નતાની પરમ અપેક્ષા રહે છે. ચિત્તની પ્રસન્નતા સદાકાળ ટકી રહે એ માટે ચિત્તને જપતપહારા નિર્મળ અને નિશ્ચલ કરવું જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિ માટે ચિત્તમાંથી દાગેયણા, વિત્તેયણા, પુત્રેયણા, શાસ્ત્રેયણા, લોકેયણા, મોક્ષેયણા ઇત્યાદિ ઈચ્છામાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ચિત્તશુદ્ધિ સિવાય જ્ઞાન હેયામાં ટકવું નથી અને જ્ઞાન સિવાય મોક્ષપ્રાપ્તિ નથી. તેથી એક માત્ર આત્માનુભવની ઈચ્છા દિલમાં ઘનીભૂત કરવી જોઈએ. નિરંજન આત્માને પુરંજન બનાવનાર જન્મ-મરણના વિષમ ચક્રમાં નાખનાર વાસના જ છે. તેથી મુમુક્ષુએ ચિત્ત સદા પ્રસન્ન રહે એ માટે વાસનાક્ષય કરી ચિત્તને નિર્મળ અને નિશ્ચલ રાખી સતત આ-મ-અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેનાથી ચિત્તની

પ્રસન્નતા ખંડિત થાય એ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અખંડ પ્રેમ, આનંદ અને શાંતિ આત્મા-પરમાત્માના અનુભવ સિવાય અન્યથા અસંભવિત છે. તેથી ચિત્તની પ્રસન્નતાને બાધક કુસંગ, પરાજ, પરધન, મરચી, પરનિદા, પ્રમાદ ઇત્યાદિનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. સંગની અસર મન ઉપર બહુ જ થાય છે; તેથી સાધકે અહર્નિશ સત્સંગમાં અર્થાત્ શાંત, સદાચારી કે ભક્તપ્રાણીના સંગમાં રહેવું જોઈએ. વળી “જેવું અન્ન, તેવી બુદ્ધિ.” તેથી હજીનું જ ખાવું અને બને ત્યાં સુધી પરાન્ન ખાવું નહીં; અને જો કદી ખાવું પડે તો ભાવનાશીલ, શુદ્ધવાન કે ભક્તપ્રાણીનું અન્ન ખાવું. વિશેષમાં પારકી ચીજ લેવાની ઇચ્છા પણ કરવી નહીં. મૂલ્ય આધ્યા સિવાય કશું જ લેવું નહીં. આ નિયમનું પાલન કરનાર સર્વપ્રિય થાય છે. સર્વમાં એક જ આત્મા હોવાથી પરનિદા કદી કરવી નહીં. અહંભાવ ઓગાળવા માટે અને સર્વાત્મભાવના વિકસાવવા માટે જીવતાં સુધી શરીરદ્વારા પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી કે ઇશ્વરભક્તિ કરવી; પણ નિરુદ્ધમાં બેકાર રહી પ્રમાદમાં પડી રહેવું નહીં. વળી બ્રહ્માનુભવ માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જોઈએ. એવું સત્યનિષ્ઠ અને સંયમશીલ જીવન જીવવાથી રાગ દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને ચિત્તની પ્રસન્નતા અખંડ ટકી રહે છે. પ્રસન્ન મનવાળાની બુદ્ધિ સ્થિર અને સુખની આકૃતિ શાંત હોય છે (સત્સંગમાળા, વચન ૩૭) ભવબંધનમાંથી છૂટવા માટે રાગી તથા ત્યાગી સૌને તેઓ ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ આપતા હતા. તેમનું પોતાનું જીવન આદર્શ હતું; અને તેમના ઉપદેશનો મર્મ એ હતો કે—જીવ જો જગતના ભોગ ઇચ્છે તો તે પામે એટલે જન્મમરણને પામે; અને જીવ જો પરમાત્માને ઇચ્છે તે તેમનું ચિંતવન કરે તો તેમને પામે. આ સીધી વાત છે. માટે સાધકે ભોગની ઇચ્છા ત્યજી પરમાત્માનું ચરણું લઈ, તેમને પામવા પ્રયત્ન કરવો જેથી મોક્ષ પમાય. ટૂંકમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ ગીતાના અ. ૧૫, શ્લોક ૫માં દર્શાવેલો માર્ગ દર્શાવતા હતા :—

નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અત્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વંદ્વર્થિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞૈર્ગચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥

સારાંશ કે, માન અને મોહ વિનાના, સંગથી ઉત્પન્ન થતા દોષને છૂત-
નારા, સદા આત્મામાં સ્થિતિ કરનારા, ને સુખદુઃખાદિ દોષોથી મુક્ત
થએલા તે અવિનાશી પરમપદને પામે છે. ચિત્ત તેના મૂળ કારણ ચિત્ત-
આત્મા અગર પરમાત્માથી શુદ્ધ થાય છે; અને શુદ્ધ ચિત્તમાં જ્ઞાન
અખંડ ટકી રહે છે. આમ ચિત્તને ચિત્તમાં સમાવવું એ જ માનવનું
મહા કર્તવ્ય છે. મનને આત્મામાં સ્થિર કરી કંઈ પણ ચિંતવન કરવું
નહિ. (Bestill) સાચો આત્મપરમાત્મયોગ આ જ છે. ચિત્ત શાંત
થાય ત્યારે ચિત્ત અને આત્માની ગાંઠ ઉકલી જાય છે. પછી આત્મા
પોતાના સ્વરૂપમાં વિરાજે છે અને પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે.
આવેશોથી સર્વભૂતોમાં આત્માને રહેલો અને આત્મામાં સર્વભૂતોને
રહેલો જુએ છે જ્ઞાનની આ પગકાપ્ટ છે. શીતા-ઉપદેશનો મર્મ પણ
આ જ છે :—

યો મા પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

સારાંશ કે જે મને જ્યાં જુએ છે ને જ્યાં માગમા જુએ છે તેને હું
અદસ્ય રહેતો નથી, ને તે મને અદસ્ય રહેતો નથી. આકાશ વસ્તુ-
માત્રની અંદર ને બહાર છે, તેમ પ્રાણીમાત્રની અંદર ને બહાર આત્મા
છે. સાધકે નક્કી કરવું કે—સૌમાં આત્મા એક જ છે ને હું તે આત્મા છું.
દંતા, એ જ મોક્ષ. યદા દટં, તદા મોક્ષઃ ॥

ઉપર વર્ણવેલા શ્રી મગનલાલ વ્યાસના આત્મી જીવન ઉપરથી
તેમજ આત્મજ્ઞાનવિષયક તેમની દૃઢ સમજણ અને આત્મસિદ્ધિની
સાધનાનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે તેઓથી અર્વાચીન
ગુજરાતના સંસારી સાધુકોટિના એક આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

શ્રી રણછોડદાસ મહારાજ

(ઈ.સ. ૧૮૮૧-૧૯૫૪)

જન્મ; બાળલક્ષણ; અને પૂર્વજીવન.

શ્રી રણછોડદાસ મહારાજનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૩૭ના વૈશાખ સુદ ૧૫ના રોજ વડોદરા જિલ્લાના સાવલી તાલુકાના ઇંધરાડ ગામમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેમનું હૈયું હરિરંગી હતું. યોગ્ય વયે વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થતાં તેમનું લક્ષ કરવામાં આવ્યું. સદગૃહસ્થને યોગ્ય સર્વસંપત્તિ તથા વૈભવ હોવા છતાં તેઓ સર્વ વૈભવને તુરંત માની ભગવદ્દલક્રિતામાં લીન રહેતા હતા. સંસારી હોવા છતાં સાધુજીવન ગાળતા હતા; અને એક પંચિયું, એક બંડી અને એક કાનટોપી પહેરી, માથે સદ્ગુરુનાં ચરણારવિંદ ધારણ કરી, એક હાથમાં જંજીપાન માટે તુંબીપાન, ખભે ભજન માટે એકતારો કે તંબૂરો અને ખીજ હાથમાં કિરતાલ પકડી ઈશ્વરભજનમાં લીન રહેતા હતા. પૂર્વાવસ્થામાં તેમનું આવું સાદું, સરળ અને સીધું જીવન હતું. તેમની સ્વપ્ન વાણી " ભજન રત્નભંડાર "નામના ગ્રંથમાં એકત્રિત કરીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તેમની વાણી ઉપરથી સમજાય છે કે સંત કેશવદાસ તેમના ગુરુ હતા :—

" રણછોડદાસ કહે રોમે રોમે, વ્યાપી રહ્યો રણુકારજી;
કેશવ સદ્ગુરુ સાચા મળિયા, દર્શાવ્યો દેદાર—
કરીલે તત્ત્વનો વિચાર, મોંઘો મનુષ્ય છે અવતાર. "

લક્ષિતના ફળરૂપે સદ્ગુરુ કેશવદાસ મળતાં આત્મસાધના માટે તેઓ

વડોદરા તાલુકાના દશરથ ગામમાં આવીને વસ્યા હતા. અહીં સાધના સાધી તેમણે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ યોગી-જ્ઞાની હતા. અનેક ભાવિકો અને મુમુક્ષુઓ તેમના સત્સંગ તથા દર્શન માટે આવતા હતા. લોકસંગ્રહાર્થે તેમણે દશરથમાં યોગાશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. અધિકારાનુસાર તેઓ સૌને ભક્તિ, યોગ કે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપતા હતા. આ યોગાશ્રમ હજીયે વિદ્યમાન છે અને ગાદી ઉપર તેમની શિષ્ય પરંપરા ચાલુ છે. આત્માનુભવ માટે સૌ સાધનોમાં તેઓ યોગને સર્વોત્તમ ગણતા હતા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે અધપશુની માફક, યોગ અને જ્ઞાન અરુપરસ ઉપકારક છે. યોગ વિના કેવળ જ્ઞાનથી સાધકનું અધઃપતન થવા સંભવ રહે છે:—

“ રણછોડદાસ કહે યોગસાધનસે, મનવેા હસ્તમા આવે;
યોગ વિષ્ણુ પકડવા જાયે, જોથાં અવળાં ખાવે. ”

(રત્ન ૧:)

પોતાના સમાગમમાં આવનાર અનેકનો ઉદ્ધાર કરીને ઈ. સ. ૧૬૫૪ના અરસામાં તેઓ સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા.

તેમના જીવનની આટલી ઝાંખી કરીને તેમના જીવનસિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું.

તેમની વાણી ઉપરથી અજાતવાદિ તેમનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત હતો એમ પ્રતિપાદિત થાય છે:—

“ રણછોડ સખમે રમી રહ્યો છે, બાહ્યાવ્યંતર દેખ. ”

(રત્ન ૧:)

“ ન્યારો રહીને ખેલ ખેલે છે, બહારની મોંઘ. ”

(રત્ન ૧:)

“ત્રિગુણાતીત છે ત્રણ લોકમાં, ચૈતન્ય ચરાચર;
અગમ, અગ્રોચર, અચળ, નિર્મળ, શિવજી વિશ્વંભર.”

(રાત્રી ૧:)

“સર્વકારણોનું આદિ છે રે, પરમબોધિત ઝંકાર.”

(રાત્રી ૧:)

આ અવતરણા ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આદિ, મધ્ય અને અંતરમાં એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ છે, છે અને છે; અને મધ્યવ્યક્ત ‘જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર’ની ત્રિપુટી પરબ્રહ્મમાં—વસ્તુમાં કલ્પિત છે—મિથ્યા છે—સ્વપ્નવત્ છે—મૃગજળવત્ છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ અવસ્થા-ભેદે કરીને દશ્ય અને પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ ત્રિપુટી નથી; ભેદ નથી; એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ છે. મધ્યવ્યક્ત ચરાચર સૃષ્ટિનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે:—

“આશમાં અવિગત એકનો એક, સોહં બ્રહ્મ અનામય અલેખ;
સાકાર નિરાકાર રહિત પરેશ, રૈયત નહિ ત્યાં રાગ નરેશ.
તરંગરૂપે છ્છા થઈ, પ્રકૃતિરૂપે વ્યાપી રહી;
પ્રકૃતિમાંથી થયો ઝંકાર, અકાર ઉકાર ને ત્રીજો મકાર.
રજો તમેને સત્ત્વ ગુંજાયુ, ત્રણે ગુણોમાં માયા પ્રધાન;
સંકલ્પ સૃષ્ટિ કરી તત્કાળ, સત્ આકાશ અને સત્ પાતાળ.”

✱

✱

✱

ચાર ખાણુ ચોરાસી લાખ, સૌમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યની શાખ;
મનુષ્યા દેહે વિવેક વિચાર, સત સમજે તો ઉતરે પાર.”

(રાત્રી ૨: કીર્તન ૧૨૧)

“માટીથી ઘટ ઉપન્યો, તે માટી કહેવાય;
‘બ્રહ્મથી જગત્’ ઉપન્યુ, તે બ્રહ્મમય સમજાય.”

(રાત્રી ૧:)

અચાનીને જગત લાસે છે, ઝાનીને મન બ્રહ્મ;
રણુ છોડદાસને ગુરુએ બતાવી દીધો મર્મ.”

(રત્ન ૧:)

આમ બ્રહ્મમાંથી ‘જીવ, જગત અને ઇશ્વર’ની ત્રિપુટીનો કલ્પિત આવિર્ભાવ થાય છે; અને કલ્પનાતીત ચતાં નિસંકલ્પ અવસ્થામાં બધું યે બ્રહ્મમાં સમાઈ જાય છે—તિરોહિત થાય છે. તેથી પરમાર્થ-દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો જગત છે જ નહીં; અને જે તે દૃશ્ય અને પ્રતીત થતું હોય તો તે વસ્તુમાં માત્ર કલ્પિત બ્રમરૂપ કે મિથ્યા આવરણરૂપ છે. તેથી જ્યાં અચાનીને જગત લાસે છે, ત્યાં ઝાનીને બ્રહ્મ-દર્શન થાય છે. આમ ઝાની-અચાનીની દૃષ્ટિમાં મહાન અંતર છે. ઝાનીની દૃષ્ટિમાં સાગરમાં તરંગવત્ બ્રહ્મમાં આ નામરૂપાત્મક જગત દૃશ્ય અને પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતાએ બ્રહ્મથી બુદ્ધું જગત છે જ નહીં. જેમ માટીમાં ઘટ, તંતુમાં પટ, જલમાં તરંગ, તેમ બ્રહ્મબ્રહ્માંડ એકરૂપ છે. આથી જ પિંડ એ એક મુદ્ર બ્રહ્માંડ છે. અને જે પિંડમાં છે તે બ્રહ્માંડમાં છે, પિંડાલિમાની ‘જીવ’ કહેવાય છે. અને બ્રહ્માંડાલિમાની ‘ઇશ્વર’ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ જીવ, ઇશ્વર અને જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે. આ બ્રહ્મસ્તંબપર્યંત જીવમાત્ર બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી નાનામોટાનો ભેદ કલ્પિત છે, વસ્તુગત નથી:—

“ કોણુ મોટું કોણુ નાનું છે, આત્મસ્વરૂપે એક. ”

પંચીકરણની રીતિએ જીવ-અવસ્થાનું અથથી ઇતિસુધી વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે:—

“ પંચ તત્ત્વનો સ્થૂળ દેહ છે રે, પૃથ્વી જલ તેજ પવનજી;
પોલાણરૂપે આકાશ છે, બગત અવસ્થા જેની તન :

સદા ચૈતનથી ચૈતન, દૃષ્ટા આતમ આનંદધન જી.
 પંચ પ્રાણુ પંચ વિષયો રે, પંચ ઇન્દ્રિય જીહ્વિ મન જી;
 સત્ત્વ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ છે, જેની અવસ્થા સ્વપન.
 શન્યવત્ કારણુ દેહ છે રે, સુષુપ્તિ અવસ્થા જાણજી,
 સંકલ્પો સધળા સમર્થ ગયા, ગાઢ નિદ્રાનું પ્રમાણ—
 શન્યમેં શન્ય મુખ માન, સાક્ષી સ્વરૂપ જીહ્વું જાણજી.
 ત્રણેયનો સાક્ષી તું રહ્યો રે, તુરીયાપદ જે કહેવાય જી—
 તુરીયાતીત પદે જાય, જેની અકલિત કળાય;

—પરમાનંદ ઉલસાયજી (રત્ન ૪-કી૦ ૫૯).

આમ જીવમાત્રને સામાન્યતઃ જાગત, સ્વપન અને સુષુપ્તિ—એ ત્રણ અવસ્થા હોય છે; પણ જ્ઞાનીને તુરીય; અને બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠને તુરીયાતીત અવસ્થા હોય છે. આથી જ શ્રુતિવચન છે કે—*ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति* । બ્રહ્મવિદ્વરિષ્ઠ સગુણ બ્રહ્મ જ છે.

૧ બ્રહ્મ, જીવ, જગત્ અને ઇન્દ્રિય સંબંધી તેમના સિદ્ધાંતોની આટલી મીમાંસા કરીને હવે આપણે તેમની વાણી ઉપરથી તેમના સિદ્ધાંતને સમરૂપ સાધનાની મીમાંસા કરીશું. તેઓ કહે છે કે :—સૌ સાધનોમાં યોગ અને જ્ઞાનનો સમન્વય સર્વોત્તમ છે :—

“ગગન મંડળમાં જ્ઞાની ખેલે, યોગજ્ઞાની તો નંખર પહેલે.
 ૐ સોહંના બાજે ડંકા, અનહદ નાદ બજાવે બંકા;
 ઉન્મુની દયાની રેલરેલે, યોગજ્ઞાની તો નંખર પહેલે,
 આતમજ્ઞાનમેં અખંડ ખેલે, યોગજ્ઞાની તો નંખર પહેલે.

(રત્ન; ૨; કીર્તન ૧૦૪)

પરંતુ અધિકાર વિના યોગ અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અધિકારીનાં લક્ષણો દર્શાવનાં તેઓ કહે છે :—

“દયાદીનના દેવ સ્વભાવ, ક્ષણિક સુખમાં સદા અભાવ;
 શમ દમ સાધન સધનાં કરે, વિવેક વિરાગાદિમા ભજે,
 અધિકારી તું તેને બાણુ, નરતનુ પામ્યો પરમાણુ :
 અડગ નિશ્ચયનું છે નિશાન, રણુછોડ મળે તેને ભગવાન.
 (રત્ન ૨, કીર્તન ૧૨૧).

*

*

*

સાધના : અધિકાર અને ગુરુની આવશ્યકતા

યોગદાન માટે મુમુક્ષુમાં આવાં દૈવી લક્ષણો અને પ્રમળ ધરણી શક્તિ હોવાં જોઈએ. વળી યોગવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા ગુરુગમ્ય હોવાથી અધિકારી મુમુક્ષુએ સદગુરુને શરણે જવું જોઈએ :—

“ રણુછોડદાસ કહે ગુરુપ્રતાપે, જો સમજ તો તરે. ”

(રત્ન ૧,)

પોતાના સમાગમમાં આવનારને તેઓ જ્ઞાન, વિવિધ યોગ અને પરાભક્તિનો ઉપદેશ આપતા હતા. જ્ઞાનમાર્ગનું ગૃહસ્થ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે :—

“ તત્ત્વબોધથી તત્કાળ તો, “ તત્ત્વમસિ ” સમજશે;
 રણુછોડદાસ કહે ક્રમે ક્રમે તો, તદાકાર થઈ જવાશે. ”

(રત્ન ૧,)

(૧) જ્ઞાનયોગ

સારાંશ કે, આત્માના શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી ક્રીટબ્રમર-ન્યાયે ક્રમે ક્રમે એટલે શુભેચ્છા, વિચારણા, તત્ત્વમાનસા, સત્ત્વાપતિ, અસંસકિત, પદાર્થોભાવિની અને તુરીયા—આત્માનુભવની આ સાત ભૂમિકાઓ ક્રમે ક્રમે ચઢનાં જીવને પૂર્ણપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પૂર્ણ-પદના સ્વાનુભવ સાક્ષાત્કાર માટે મુમુક્ષુએ પોતાના અંતઃકરણનું

પરિવર્તન કરવું જોઈએ. જેવા જેના મન, બુદ્ધિ અને ચિત્ત, તેવું તેનું અહં. જેવો રસ તેવો સ્વાનુભવ. માટે આત્મમાર્ગ પ્રવાસીએ યોગ, જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા પોતાનાં માયિક મન, બુદ્ધિ અને ચિત્તને બ્રાહ્મી બનાવવાં જોઈએ. મન બ્રાહ્મી થતાં બહર્નિરા બ્રહ્મજપ થશે, બુદ્ધિ બ્રાહ્મી થતાં મોહ—ઋદ્ધિવાદમ્—હું આત્મા છું એવો દૃઢ નિશ્ચય થશે અને ચિત્ત બ્રાહ્મી થતાં દામ કે ચામરસને બદલે હરિરસ પ્રિયતમ થશે. આમ અંતઃકરણની ત્રિપુટીમાં પરિવર્તન થતા નાનકડું “અહં” ઋદ્ધિવાદ થઈ શ્રીહરિમાં લય પામશે અને આત્મસ્વરૂપ અનુભવગમ્ય થશે. તેથી સૌથી પ્રથમ રસવૃત્તિ ક્યાં કે ફેરવ્યા સિવાય તત્ત્વજ્ઞાનનો કશો જ અર્થ નથી. એ તો કેવળ શ્રમ છે—(શ્રમ એવં હિ કેવલમ્). માટે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનઆત્મસાક્ષાત્કાર માટે જીવનમાં આત પ્રાન વણાઈ જવાં જોઈએ :—

“શ્રવણે સો ગણો ગણો લાભ છે, મનને સહસ્ર ગણો થાય;
નિદિધ્યાસને લક્ષગણો લાભ છે, ધ્યેયાકાર તો દિલ થાય.”

(રત્ન ૨—)

(૨) યોગમાર્ગ

આત્મસિદ્ધિ માટે યોગ્ય અધિકારીને તેઓ પંચવિધ યોગમાર્ગ (હંક, રાજ, કુંડલિની, મંત્ર અને લય) પણ બતાવતા હતા. રાજયોગનું મર્મ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે :—

“ધારણા ધ્યાન સમાધિ કરવું, બ્રહ્મચર્ય નિત્ય પાળી;
આહારવિહારને નિયમિત રાખી, બેસો દૃઢાસન વાળી.”

(રત્ન ૧ :—)

પાતંજલયોગ સૂત્રાનુસાર અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે—પ્રત્યાહારથી મનને અંતઃમુખ, ધારણાથી સ્થિર, ધ્યાનથી તદ્દાકાર અને સમાધિથી

તલ્લીન કરી મુમુક્ષુએ આત્માનુભવ કરવો જોઈએ—સ્વસ્વરૂપમાં
અવસ્થાન પામવું જોઈએ. મનને અ-મન કરવું એ જ મુખ્ય મુદ્દાની
ચાત છે.

કુંડલિની તથા હૃદયોગનું મર્મ સમજાવતાં તેઓ કહે છે :—

“હિલટ ઉઠાવો, ગગનમેં જાવો અલખજ્યોત રહી જાગી—
અંતરમાં ૐ સોહં ધૂન લાગી.

(રત્ન ૪ :)

* * *
પકડો ૐ સોહંના ઘેર રે, શન્યશિખારગઢ ચડવા.”

(રત્ન ૪ :)

* * *
“નાલિયા જોડે ને સમાયે શન્યે, સોહં શબ્દની ધૂન રે.”

(રત્ન ૪ :)

* * *
પદ્મકોનું ભેદન કરો, અપાન જિર્ણ ચલાવો;

પ્રાણાપાન સમે શન્યમાં, ત્રિકુટી તાલ રે મિલાવો—

સુરતા લગાવો સાધુ શન્યમેં

(રત્ન ૧ :)

* * *
ઈંગલા પિંગલા છોડી દઈને, સુખમનમેં જા દેર;

ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને, પહોંચો પ્રભુને ઘેર.

(રત્ન ૪ :)

* * *
“મેં મસ્તાના યોગકા, લાગ્યો યોગનો કેડો રે—મારો ન્યારો નેડો રે.

આ અવતરણો ઉપગ્રથી પ્રતીત થાય છે કે મનને અ-મન કરવા માટે અજપાજપની એટલે પ્રત્યેક શ્વાસોશ્વાસે પ્રણવના જપમાં કિંવા સોહં શબ્દમાં સુગ્તા રાખવાની પરમ આવશ્યકતા છે. સોહં શબ્દ નાલિથી જીઠે છે અને શન્યમા એટલે સ્વરૂપમા સમાય છે. તેથી સોહં શબ્દ સાથે સુરતા રાખવાથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન દર્શ થાય છે અને અ તે ધ્યેયાકાર થવાય છે. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે મનુષ્યના શરીરમા સર્પાકારે રહેલી કુંડલિની નામની સુષુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરવા માટે ષટ્ચક્રોના ભેદનની આવશ્યકતા રહે છે.

લયયોગનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં પોતાની વાણીમા કહે છે કે :— જોમ રાજયોગ માનસિક ધ્યાન-ધારણાને પ્રાધાન્ય આપે છે, હડયોગ જોમ પંચ પ્રાણને પ્રાધાન્ય આપે છે અને કુંડલિની યોગ પદ્યકભેદનને પ્રાધાન્ય આપે છે, તેમ લયયોગ ધની ભૂતઅને એકીકૃત (Concentration) ચિત્તવૃત્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે. લયયોગીએ મનનો લય શુદ્ધિમાં, શુદ્ધિનો ચિત્તમાં, ચિત્તનો અહંકારમાં અને અહંકારનો લય બ્રહ્મમાં-વસ્તુમાં કરવો જોઈએ એટલે સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થશે.

મંત્રયોગનું મર્મ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે ગુરુમંત્રના સમજ-પૂર્વક અને લાવપૂર્વક જપદ્વારે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મહર્ષિ પતંજલિના સૂત્ર—“તજ્જ્વ : તદર્થમાયનમ”નો લાવ પણ આ જ છે. આ જપ ત્રણ પ્રકારનો ગણાય છે : ઉત્તમ માનસિક, મધ્ય ઉપાંસુ અને કનિષ્ઠ મુખજપ છે.

ઉપર પ્રમાણે પંચવિધ યોગમાર્ગ ઉપરાંત તેમણે નિર્ગુણ લક્ષિતનો કિંવા પરાલક્ષિતનો માર્ગ પણ આત્માનુભવાર્થે દર્શાવેલો છે :—

“પ્રેમને તાંતણે પ્રણ બધાયેલા રે,

, નિર્બંધ મહા જલવંત.”

(૨૧૧ :

“કૃષ્ણ સંગાતે લાગી તાળી, અદ્વૈતર સુરત રહે લાળી.”

આવી ગોપી જેવી પ્રેમલક્ષ્મી પ્રભુલક્ષિતી પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું તે પરલક્ષિતની દેવટની હદ છે.

આમ યોગશાની શ્રી રણુછેડદાસ મહારાજ અધિકારાનુસાર ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને અનેક મુમુક્ષુઓ ઉદ્ધારક હતા અને યોગી દ્રષ્ટિના અર્વાચીન સંત પુરુષ હતા. ॐ

શ્રી ગરીબદાસજી

(ઈ. સ. ૧૮૭૬-૧૯૫૬)

જન્મ અને ઉચ્ચ સંસ્કાર

શ્રી ગરીબદાસજીનો જન્મ કચ્છના કુકમા ગામમાં ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ હરિદાસ ટાંક અને માતાનું નામ જનબાઈ હતું. ગરીબદાસજીનું મૂળ નામ નાનજી હતું. ગુજરાતી ચાર યોષીનો અઘ્યાસ કરીને તેમણે વાચન-લેખનનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પિતાને ખેતીના કામમાં મદદ કરતા. એમના પિતા સંત-સમાગમના પ્રેમી હોવાથી એમને સાધુ-સંતોના સમાગમનો શાલ મળતો. પરિણામે નાનજીના હૃદયમાં રહેલા ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રભુલક્ષિતના સંસ્કારો જાગી બિહ્વા. એમની વૃત્તિ દિનપ્રતિદિન ઈશ્વર-લક્ષિત તરફ વળવા લાગી. આથી એમને સંસારમાં જોડવાના હેતુથી એમના પિતાએ નાનપણમાં જ એમનું સગપણ કરી નાખ્યું. લમના સુમુહર્તના સમય પહેલાં જ લાગ જોઈને એ ઘરમાંથી હટકી ગયા અને ઈશ્વરરામજી મહારાજના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. હવે એમનાં લગ્ન કરવાનાં નથી, એવું સમજાવીને એમના સગાસંબંધીઓ એમને પાછા કુકમા તેડી ગયા, પણ એમનું દિલ હવે સંસાર ઉપરથી બિડી ગયું હતું.

શુદ્ધત્યાગ, દીક્ષા અને તપસ્વી જીવન

એમને રાતદિવસ ઈશ્વરરામજીના સ્વપ્ન આવતાં હતાં. આથી વિ. સં. ૧૯૫૫ના આષાઢ સુદ ૧૫ ગુરુવારના દિવસે સવારના દશ વાગે શ્રી ઈશ્વરરામજીની સમાધિ ઉપર તેમણે દીક્ષા ધારણ કરી. દીક્ષા ધારણ કરતી વખતે એમને ગરીબદાસજી નામ આપવામાં આવ્યું.

ત્યારપછીથી તેઓ એક-ચુકામાં રહીને એકાંત, અસંગ તપસ્વી જીવન ગાળતા અને માત્ર દુધ ઉપર રહેતા. આમ એકાંતવાસ, ઈશ્વરસ્મરણ અને તપસ્વી જીવનથી તેમના અંતરનાં દ્વાર ખુલી ગયા. તેઓ પ્રભુદ્ધ થયા અને વાણી રચવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૯૫૬માં તેઓશ્રી બ્રહ્મનિર્વાણ પામ્યા. એમના લગ્નસાહિત્યથી એમનું નામ અમર છે. એમના જીવનની આદક્ષી જાંખી કરીને એમની વાણી ઉપરથી એમના સિદ્ધાંત અને સાધનાની મીમાંસા કરીશું.

પોતાની વાણીમાં શ્રી ગરીબદાસજી કહે છે કે :—

સિદ્ધાંત અને સાધના

આ સંસાર અસાર છે, માનવદેહ દુર્લભ છે. માટે આ તકનો લાભ લઈને મનુષ્યે પ્રભુપદની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે કનક, કાંતા અને કીર્તિના મોહમાં નહીં પડતા મનુષ્યે બ્રહ્મવિદ્ ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાનને સર્વાત્મભાવે સેવાદ્વારા આચરણમાં મૂકવું જોઈએ :—

(કચ્છના સંતો અને કવિઓ, પૃ. ૧૪૪-૪૮)

“ માત, પિતા, સુત, જાંધુ, દારા, સ્વારથકે યહ સારે રે;
અંત સમે જળ આઈ બને તળ, કૌન ઉગારન હારે રે ?
રામભજન કર પ્યારે, મનવા ! રામભજન કર પ્યારે રે.

*

*

*

“ ખાનદાન ઓર ખલક છોડ કે, ખાક હી મેં ખપ જાય રે.
છડ ખડા દો, જ સત્સંગ મેં, કયું ધુસ ખેડા ઘર મેં રે ?
દેવનસે દુર્લભ તન પાકે, ગુણ ગોવિંદના ગાના રે,
દીન—દુઃખી અરથીકુ દેખી, અજ ઉદક દે દાના રે.
જર-જોર-જોખન ઢો છોડી, અંત અકેલા જાના રે,
સંતપુરુષકી ચરણે જાકે, કર જાનામૃત પાના રે.

કુલ-કુટુંબ રૂપી કીચડ મેં, ગર્વ કરી નહીં ચયના રે,
દાસ 'ગરીબ' બ્રહ્મવિદ્ સદ્ગુરુકે, વચનામૃતકું ચયના રે.

*

*

*

આપ હી આતમ રૂપ સનાતન, પૂજત હૈ જઈ પરકુ રે,
દાસ 'ગરીબ' તૂ ચેનન હો કે, ભયત હૈ કયું જડ કુરે ?

તેઓશ્રીના જીવન ઉપરથી તેમ જ વાણી ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થાય
છે કે શ્રી ગરીબદાસજી એક આત્માનુભવી ઉચ્ચ ક્ષાત્રિના સંતપુરુષ હતા.

પરમહંસ શ્રી હંસદેવજી

(ઈ. સ. ૧૮૫૦-૧૯૧૦)

પંજળખમાં જન્મ; ગૃહત્યાગ; દીક્ષા; અને જીવનસાધના

ઈ. સ. ૧૮૫૦ના અગસામા પંજળખમા સાયુસેવામા ગત જ્ઞેનાર એક બ્રાહ્મણકુટુંબમા પંમહંસ શ્રી હંસદેવજીનો જન્મ થયો હતો. બાળ વર્ષની નાની વયે તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો, અને અમૃતસન્મા દોઈ મહાત્મા પાસે દીક્ષા લીધી હતી. દીક્ષા લઈને આત્મસિદ્ધિ માટે શુરના આદેશ અનુસાર તેઓ હિમાલયમા તપશ્ચર્યા કરવા ગયા હતા. અવધૂત-દશાની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે તિતિક્ષાવ્રત લીધું હતું. અપ્રતિકાર-પૂર્વક અને ચિંતાવિલાપગહિત સુખદુઃખોનુ સહન કરવું તેનુ નામ 'તિતિક્ષા'. આ વ્રતધારીને અમુક ઘેર જ લિક્ષા માગવાની હોય છે. ત્યાં લિક્ષા ન મળે તો ઉપવાસ કરે પડે છે. જેઓ આવા તિતિક્ષા વ્રતનુ પાલન કરે છે, તેમને તે વ્રત અમુક અવધિપર્યંત પાલન કર્યા પછી અવધૂત તરીકે સંબોધવામા આવે છે. શ્રી હંસદેવજી આવા અવધૂત-કોટિના સંત હતા. અવધૂત શ્રી હંસદેવે પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ ઉઘાડા શરીરે, ઉઘાડા પગે, માન કૌપિન ધાન્ય કરીને ઉત્તગમ્હના હિમાચ્છાદિત પ્રદેશમા ગાળ્યો હતો. વર્ષા, શ્રોધ્મ અને શીતની પરવા કર્યા વગર ખુલ્લા મેદાનમા કે વૃક્ષની છાયા તળે, અર્ધ-અશને કે અનશને તેમણે વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા કરી હતી. વિરોધમા હિમાલયથી માડીને-સાગરતટવર્ષના પશ્ચિમ પ્રદેશમા થઈ ઠેક કન્યાકુમારી સુધીના સર્વ તીર્થસ્થેત્રોમા પર્યટન કરીને તેઓ પુન હિમાલયમા પાછા ફર્યા હતા. આ રીતે સારતવર્ષના સર્વ તીર્થોમા તેમણે ત્રણ વાર પરિભ્રમણ

કર્ચું હતું. તેઓ ઘણું કરીને નિર્જન સ્થાનમાં વસ્તીથી દૂર રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરતા હતા. અલગત, તેઓ લોકોના સમાગમમાં આવતા, જગજગનોમાં રહેવા છતાં તેઓ જલકમલવત્ જન-સંસર્ગનો પાસ પોતાને લાગવા દેતા નહીં. આપું જગત એમને મન ખેટા-ખેટી જેવું હતું. તેઓ અહર્નિશ-મ્મહાદશામાં અલમસ્ત રહેતા હતા. પોતાના જીવન વિશે બહુ જ ઓછું બોલતા હોવાથી તેમના પૂર્વજીવન વિષે વિશેષ માહિતી મળવી દુર્લભ છે.

હિમગિરિમાં ‘કૈલાસાશ્રમ’; અને નર્મદાતટે ભરૂચમાં હંસદેવાશ્રમ—સિદ્ધસંતજીવન

હિમાલયમાં કૈલાસ પહાડ અતિ ઉત્તમ સ્થાનમાં આવેલો છે. ભાવિકોએ આ સ્થળે બાંધેલા કૈલાસાશ્રમમાં શ્રી હંસદેવજીએ નિવાસ કર્યો હતો. અહીં ધણું સાધુઓ, સંજ્ઞનો અને સત્તારીઓ તેમના સત્સંગ અને દર્શન માટે આવતા હતા. આ સ્થળે શ્રીમતી હેમલતા રોય તેમના નિકટ પરિચયમાં આવ્યાં હતાં. તેમણે પોતાના ‘કૈલાસપતિ’ નામના બંગાળી પુસ્તકમાં આ કૈલાસાશ્રમ અને તેમાં નિવાસ કરતા અવધૂત શ્રી હંસદેવજીના જીવનનો બહુ મુંદર ખ્યાલ આપેલો છે. શ્રી રમણીક અ. મહેતાએ આ બંગાળી પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. પોતાના દર્શન-સમાગમ માટે આવતા સુમુખ્યોને મહાત્મા શ્રી હંસદેવજી બહુ જ સરળ ભાષામાં નાનાં મોટાં સૌ સમજી શકે એવાં બોધક આનંદદાયી ઉદાહરણો અને વાર્તાઓ કહીને આત્મજ્ઞાનનો બોધ આપતા. તેની દૃઢ છાપ શ્રોતાઓના હૃદય પર પડતી હતી. હિમાલયમાંથી ગુજરાતના શિષ્યોના આગ્રહથી તેઓશ્રી ગુજરાતમાં નર્મદાતટે આવેલા ભરૂચ શહેરમાં આવીને રહ્યા હતા. તેમનો ‘‘હંસ-દેવાશ્રમ’’ નર્મદા નદીના સામે તીર વસ્તીથી અલગ દૂર આવેલો છે. ત્યાં ધણું ભાવિકો અને સાધકો તેમનાં દર્શન-સમાગમ માટે આવતા.

ભાવનાશીલ સજ્જનોના આગ્રહથી તેઓ ઘણે સ્થળે જતા હતા; પણ ઉત્તરાવસ્થામાં શરીર જરાગ્રસ્ત હોવાથી પોતે બહુ ઓછું જતા; અને પ્રવાસમાં તેમના સંન્યાસી શિષ્યો અદર્શિય તેમની સેવામાં રહેતા. ખાસેક વર્ષ ઉપર તેઓ વલ્લભવિદ્યાનગરના ઉપકુલપતિના નિમંત્રણથી વિદ્યાનગર ગયેલા. ત્યાં તેમણે વિદ્યાન પ્રાધ્યાપને. શિક્ષકો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ટૂંકું, બહુ જ બોધદાયક અને અસરકારક પ્રવચન કર્યું હતું. તેમનું શરીર પંખળી હોવાથી તેઓ પ્રયંતકાય, તેજસ્વી ગૌરવર્ણ અને લઘ્ય આરૂતિવાળા દૈર્ઘ અલૌકિક અસાધારણ વ્યક્તિ છે એમ સહજ લાગ્યા વિના રહેતું નહોતું. સ્વરૂપાવસ્થાન સમયે તેમની હિમ્મત ૧૧૧ વર્ષ ઉપરાંતની હતી. તેઓ બહુ જ ઘોડું બોસતા. કઠોર તપશ્ચર્યા અને સતત આત્મચિંતનથી તેમનું પ્રત્યક્ષ જુલો ગયું હતું. તેથી તેઓ અર્ધમાં સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન કરતા, એટલું જ નહોતું પણ પોતાના આશ્રમવાતાવરણમાં તેમ જ પોતે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર પોતાની સર્વોત્તમાવનાનું જ વાતાવરણ રચી દેતા. નાના મોટાં સૌને તેઓ આદ્રતા, ઉદ્ધરના, અહિંસા, દયા, ક્ષમા, ધૈર્ય, રથૈર્ય, તિતિક્ષા અને વિવેક, વૈરાગ્ય તથા સંયમનો જ બોધ આપતા. તેમના બોધનો પ્રધાન સૂર એ છે કે માનવદેહ અતિશય જ દુર્લભ અને મહાન છે. માટે પ્રત્યેક નરનારીએ ‘નરમાંથી નરદેવ’ થવા અને અંતે નર-દેવમાંથી ‘નારાયણ’ થવા હેઠ સુધી પુરપાર્ય કરવો જોઈએ. એમાં જ માનવજીવનની સફળતા રહેલી છે. શ્રી હંસદેવજીના જીવનની અલૌકિકતા એ હતી કે વાઘ, સિંહ, સર્પ જેવા હિંસક પ્રાણીઓ પણ તેમની સમક્ષ પોતાનો હિંસક રવભાવ તજી દેતાં અને નિર્વે-ભાવ ધારણ કરતા. આવા અનેક ચમત્કારિક પ્રસંગો શ્રીમતી હેમલતાએ પોતાના મંગળા પુસ્તક ‘કૈલાસપતિ’માં વર્ણવેલા છે. અહીં તો માત્ર અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ વિરમીએ છીએ. શ્રી હંસદેવજીએ ગુજરાતને પોતાનું વતન કિંવા ચિર નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું. ગુજરાતમાં એમના હજારો

શિષ્યો છે. તેથી અમે તેમની મજાના અર્વાચીન મુજગતના સંતોમાં કરેલી છે. ઈ. સ. ૧૯૬૦ના એપ્રિલની ૧૯મી તારીખે તેઓશ્રી સ્વરૂપાવસ્થાન પામ્યા હતા. તેમની શિષ્યપરંપરા ચાલુ છે; પણ તેઓશ્રી અદ્વિતીય સંતપુરુષ હતા તેમનું સ્થાન ખાલી છે.

પરમહંસ શ્રી હંસદેવજીના જીવનની આટલી આખા કરીને તેમના ઉપદેશામૃતમાથી હવે આપણે તેમના જીવનસિદ્ધાન્ત અને સાધનામાર્ગનું દોહન કરીશું.

શ્રી હંસદેવજી દ્વિત અદ્વિતથી પર અજાતવાદ કિંવા પરબ્રહ્મવાદના હિમાયતી હતા—એમ તેમની વાણી ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તેઓ કહ્યું છે કે:—

“દ્વિતાદ્વિત વસ્તુગત ખાલી ખેંચાતાન;
સકલ વ્યવસ્થા સ્વપ્નમે, આગે મૌન મુકામ.”

ભાવાર્થ કે, દ્વિતાદ્વિતનો જે પંડિતોમાં વિવાદ થાય છે, તે અજ્ઞાનને લઈને છે. આત્માનુભવ થતાની સાથે સર્વમાં એક જ બ્રહ્મ પ્રતીત થાય છે; અને સર્વ વાદવિવાદ શમી જાય છે. કારણ એ છે કે, પરાતપર પરબ્રહ્મ ‘જ્યમત્યમ’ અદબદ છે, મૌન છે, મનવાણીથી અગોચર છે. તેથી ૐ—એક અનંતાદ્વિત એ જ અંતિમ સત્ય છે. સર્વ રહ્યુ દ્વંદ્વ ત્રય । એ શ્રુતિવચનમાં પ્રતિપાદિત આ બ્રહ્મવાદ છે, એક જ પરમાત્મા સર્વ જગત્ અને સર્વ પ્રાણીની અંદર અને બહાર વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો છે.

(કૈલાસપતિ : ૫, ૧૧૬)

સિદ્ધાંત અજાતવાદ કિંવા પરમાત્મવાદ

આત્મદષ્ટિએ જોતાં બધુંજ જ્ઞાન છે; અને નામરૂપાત્મક ભેદની ભાતદષ્ટિએ જોતાં ‘જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર’ની ત્રિપુટીરૂપ આ અનંત-ભેદમય વિષય છે. વિશ્વમાં પ્રતીત થતો નામરૂપાત્મક ભેદ વસ્તુતઃ

મૃગજળવત્ છે, સ્વપ્નવત્ છે, ચન્દ્રવત્ છે એઈ પણ પદાર્થ, દૃશ્યમાન વસ્તુ પગ્માત્માથી લિપ્ત નથી જેમ સોનાના અલકાન્માથી સોનાને બાદ કરીએ તો કંઈ અવશિષ્ટ રહેતું નથી, તેમ વિશ્વમાથી બ્રહ્માને-વસ્તુને ગાદ કરીએ તો બ્રહ્મથી અતિન્નિત કંઈ અવશિષ્ટ રહેતું નથી સચ્ચા ચન્દ્ર વ્યાપ્ત એક અદ્વિતીય ૫ બ્રહ્મ જ અસ્તિત્વનું સાચું તત્ત્વ છે, સત્ત્વ છે, તેથી જ્ઞાની નામરૂપાદિનો બાધ કરીને સર્વમા સર્વજન, સર્વદા, સર્વથા એક માન બ્રહ્મનું જ દર્શન કરે છે, માન મૂર્ખ લો! નામરૂપને લઈ વિવાદ કરે છે:—

“યહ જગત્ હરિમ રૂપ હય, હગિરૂપ નજરે આય
જો દ્વિતીય મનમે ધરે, લય તહીં વેદ બતાય.”

(કે. ૫ ૩૨૨)

સાગશ કે, આ જગત્ હગિનું રૂપ છે, જગત્રૂપ જગદીશ છે જે મનુષ્ય મનમા દ્વૈતભાવ ધાગણુ કરે છે તેને જ વેદ લય બતાવે છે જેવી દષ્ટિ તેની સૃષ્ટિ છે (કે. ૫ ૩૧૨-૧૨) વસ્તુતઃ જીવાત્મા પગ્માત્માથી લિપ્ત નથી માયાને લઈને જે ભેદ દેખાય છે-તે દૂર કરા તો સચ્ચાચર બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી પ્રનાહિની ગંગા અને પાનમા ગ્રાપેલા ગંગાજળમા ભેદ નથી જે કંઈ મધ્ય-ચન્દ્ર ભેદ છે તે પાનને લઈને છે, વસ્તુગત નથી તેમ અહતા-મમતા રૂપી ધનને ભાગી નાખો એટલે ગુણ એકાકાર થઈ જશે પોતે જોતા પૂર્ણબ્રહ્મ છે, અને ભાતે જોતા મન અને પદાર્થોનું (mind & matter)નું આ વિશ્વ છે વસ્તુતઃ બધુંયે બ્રહ્મ છે વિશ્વ અને વસ્તુ બાગત શ્રી હસદેવજીનો આવો મૌલિક સિદ્ધાંત છે (કે. ૫-૨૦)

આત્મમિહિ માટે સાધનામાર્ગ

આ સિદ્ધાંતને સમરૂપ આત્માનુભવ માટે તેમણે ચતુષ્પદી માર્ગ

ક્રિયા મુખ્ય ચાર ઉપાય બનાવેલા છે :—(૧) સત્સંગતિ; (૨) દાન્ટિ (શમ-દમ); (૩) આત્મવિચાર; અને (૪) સંતોષ, આ ચારમાંથી જો એકનું કોઈ દૃઢતાથી અવલંબન કરે, તો ખીજા ત્રણ સહજમા આવે છે. તેઓ કહે છે કે, સામાન્યરીતે મનનું વલણ બહિર્મુખી અને બહુ-મુખી વિષયો તરફ હોય છે. મનને અવલંબન વિના ચેતન પડતું જ તથી. તેથી તેને કંઈ આધાર કે અવલંબન જોઈએ. તેઓ કહે છે કે :—

“યદ્યપિ અવલંબન વિના, મનમુષા મુરઝાય;
વિષય ગ્રહે વિપરીત ફલ, નિગરૂપ ગ્રહે સુખદાય.”

સારાંશ કે, વિષયના અવલંબનથી જીવ લખ-ચોરાસીના ફેરામાં પડે છે. માયાની મધલાળથી કોણુ ધરાયું છે કે આ લવળંધનમાંથી મુક્ત થવું હોય તો મનનું અવલંબન-અધિગ્રાહ બદલવું જ જોઈએ. સંત અને સંસારીનો માર્ગ ઉલટો છે. વિષયના અવલંબનથી લવળંધન છે; પણ જો નિગરૂપ આત્માનું અવલંબન સત્સંગ અને શુરુગમદ્વારા જીવને પ્રાપ્ત થાય તો માનવ લવસાગર તરીકે જાય છે, જીવ સ્વયં સચ્ચિદાનંદ બની જાય છે.

પદ્મસંપત્તિ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ

ખરું કહીએ તો, આત્માનુભવમાં બાધક મન અને તેના પદ્મરિપુઓ છે :—કામ, ક્રોધ, લોભ, હિંસા, મોહ અને અહંકાર. માટે દાન્ટિ એટલે શમદમથી-સંયમથી આ પદ્મરિપુઓ ઉપર વિગ્રહ મેળવવો જોઈએ. કામનું વસ્તુ વિચાર દ્વારા, ક્રોધનું ક્ષમા દ્વારા, લોભનું સંતોષદ્વારા, હિંસાનું પ્રેમ દ્વારા, મોહનું વિવેક દ્વારા, અને અહંકારનું આત્મવિચાર અને નિરલિપ્તાન દ્વારા દમન કરવું જોઈએ; અને આવા દૈવી ગુણો કે પદ્મસંપત્તિ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. મનને સાત્ત્વિકશુદ્ધ કર્યા વિના તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન ટકવું નથી; અને શુદ્ધ ચિત્તને એકાગ્ર કરવા માટે

સતત બ્રહ્મચિંતનની આવશ્યકતા રહે છે. શુદ્ધ અને એકાગ્ર ચિત્તમાં જ આત્મજ્યોતિ કિંવા બ્રહ્મરવિનો ઉદય થાય છે. આત્મોદય થતા સર્વ અજ્ઞાનનો, સર્વ વાસનાઓનો નાશ થાય છે અને આત્મજ્ઞાન દઢ થાય છે. યદા રદં તદા મોક્ષઃ । એ સૂત્રાનુસાર આત્મજ્ઞાન દઢ થતા જીવ પરમ સંતોષ અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત દશાનો સ્વાનુભવ થાય છે. આ રહસ્ય સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે :—

“અંતર્મુખવૃત્તિ વિના, હોય ન અંતઃસુખ;”

* * *

“બ્રાહ્મવૃત્તિસે જાત નહિ, અંતરમનકે દુખ.”

* * *

“વિષયચિંતન વિપરીત ફલ, સ્વરૂપ ચિંતન સુખદાય.”

* * *

સતત બ્રહ્મ અભ્યાસતે, મલવિક્ષેપકે નાશ;
જ્ઞાનદઢ નિર્વાસના, જીવનમુક્તિ પ્રતિભાસ.

(કે. પૃ. ૧૦; ૧૮૯ અને ૨૦૬).

સારાંશ કે, આત્મસિદ્ધિ માટે મનના ત્રિક્ષેપમલ, વિક્ષેપ અને આવરણ ગમે તે પ્રકારે ટાળવા જ જોઈએ. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે સત્સંગ, શમ-દમ, વ્રત-તપ કિંવા વૈરાગ્ય, આત્મધ્યાન અને આત્મજ્ઞાન આવશ્યક છે. જીવને ચિરકાળ સુધી શરીરરૂપી પુરમાં વસાવનારી-પુરંજન બનાવનારી વાસના જ છે. તેથી ચિત્તમાંથી સમૂહ સખીજ વાસનાનો ઉચ્છેદ થાય નહીં, ત્યાં સુધી જીવ ભવચક્રમાંથી કદીયે મુક્ત થાય નહીં. પણ મનરૂપી પંખી વિષયવાસનામાં ત્યાં સુધી જ ઉડતું ફરે છે કે જ્યાં સુધી તે આત્મજ્ઞાનરૂપી શકરાખાળની ઝપટમાં આન્યું નથી.

મનનું આત્મામાં શમન થતાં બધી જ વાસનાઓનો અંત આવે છે, મન અ-મન થાય છે; અને જીવ પોતાનું અસલ આત્મસ્વરૂપ, નિજરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે અને નિઝનંદમાં મગ્ન બને છે. આમ આત્મસિદ્ધિ માટે તેઓશ્રી અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

પરંતુ સામાન્યજનો માટે તેમણે પ્રેમનો મહામાર્ગ પણ પોતાની વાણીમાં દર્શાવ્યો છે. મનવાણીને અગોચર એવા અત્યંત દૂર આત્માનો અનુભવ દુઃસાધ્ય છે-અસાધ્ય છે-એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે :—

“જળમાં વસે કુમુદિની, ચંદ્ર બસે આકાશ;
જો જહુકે મન બસે, સો તાહુકે પાસ.”

(૧૦ ૨૩૪)

સાગંશ કે, કુમુદિની પૃથ્વી પર જળમાં વસે છે અને ચંદ્ર ઘણે હિંચે ગગનમાં વસે છે; પણ કુમુદિનીને ચંદ્ર ઉપર એટલો બધો ભાવ છે કે જ્યારે ચંદ્રોદય થાય છે ત્યારે કુમુદિની ખીલી નીકળે છે, આમ જો જોના હૃદયમાં વસે છે, તે તેની પાસે જ છે. આમ પરમતત્ત્વ, બ્રહ્મ દૂર હોવા છતાં હૃદયમાં પ્રેમભાવથી જો તેનું આકર્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રેમીને માટે તે દૂર નથી, પણ નિજરૂપ છે. તદ્દૂરે તદ્દત્ અંતિકે-આ શ્રુતિવચનમાં આ જ ભાવ રહેલો છે તેથી ગોપી જેવી અનન્ય પ્રીતિભક્તિથી પણ આત્મા-નુભવ સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માત્ર શુભેચ્છામાંથી પ્રકટેલા વૈરાગ્ય અને અબ્યાસનું બળ મુમુક્ષુમાં હોવું જોઈએ. પ્રથમ શ્રદ્ધા, શ્રદ્ધામાંથી ભક્તિ, ભક્તિથી વિવેક, વિવેકથી વૈરાગ્ય, વૈરાગ્યથી સંતોષ, સંતોષથી શાંતિ, શાંતિથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મુક્તિનો લાભ થાય છે. આમ પરાભક્તિ અને આત્મજ્ઞાન-બન્ને માર્ગનો અધિકારનુસાર તેઓ ઉપદેશ આપતા હતા. તેઓશ્રીના ઉપદેશની ખરી ખૂબી એ હતી કે આત્મજ્ઞાન જેવા અતિગહન વિષયનું મર્મ તેઓ અનેક દૃષ્ટાંતો વડે ઘણી

જ સર્ળ રીતે સમજવતા હતા; અને મોહવશ જીવને મોહમાથી છોડાવતા હતા. ખરું તો એ જ છે કે મોહમાથી છોડાવે તે જ મહાત્મા.

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના અવધૂત જીવન ઉપરથી તેમજ તેમના સિદ્ધાંત અને સાધનામાર્ગ ઉપરથી નિઃસંશય પ્રતીત થાય છે કે પરમહંસ શ્રી હંસદેવજી એક સિદ્ધ અને અવધૂતશ્રેષ્ઠિના આધુનિક ગુજરાતના અગ્રગણ્ય આત્માનુભવી સંતપુરુષ હતા.

—

શ્રીરંગ અવધૂત

(ઈ. સ. ૧૮૯૯-વિદ્યમાન)

બાળવય-વિદ્યાભ્યાસ; ગુરુસમાગમ અને શૃણુત્યાગ

ઈ. સ. ૧૮૯૯માં ત્રિજોદરા જીલ્લામાં આવેલા ગોધરામાં શ્રીરંગ અવધૂતનો (મૂળનામ-પાંકુરંગ) જન્મ થયો હતો. તેમના પિતા વિઠ્ઠલ ભટ્ટજી વિઠોળાના પરમ ભક્ત હતા અને તેમની માતા રુકિમણી પરમ સાધ્વી પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. પિતા વિઠ્ઠલભટ્ટજી અને માતા રુકિમણીનું દિવ્ય બાલક તે જ “ પાંકુરંગ ”. તેમને નારાયણ નામનો એક નાનો ભાઈ હતો. આ બન્ને બાળકોની બાલ્યાવસ્થામાં જ પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. આથી આ બન્ને બાળકોને હાથેરી કેળવવાનો બોલો માતાજી ઉપર આવી પડ્યો હતો. ધૈર્ય અને સ્વર્થ રાખી માતાજી બન્નેને કેળવતાં હતાં. આઠ વરસની ઉંમરે પાંકુરંગને ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી માતાજી તેમને નરસોબાવાડીએ દેવદર્શન માટે લઈ ગયાં. અહીં શ્રી પાંકુરંગને પોતાના ઈષ્ટ ગુરુદેવ શ્રી વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી સ્વામીમહારાજનો ભેટો થયો. પાંકુરંગને જોતાં જ ગુરુદેવ બોલ્યા કે-આ બાલક તો અમારો છે. કેમરે છોરા, તું કોનો ? તરત જ બાળકે કહ્યું. કે-“ આપનો જ.” ગુરુચરણમાં વંદન કરતાં જ પાંકુરંગે તેમને પોતાના ઈષ્ટગુરુદેવને સ્થાને અંતરમાં સ્થાપ્યા અને ગુરુદેવે તેમનો સ્વીકાર કર્યો. આમ ગુરુદર્શન થતાં જ પાંકુરંગનું અંતઃકરણ બદલાઈ ગયું-તેમનું હૃદય હરિરંગી બન્યું. ગુજરાતના ખૂણેખૂણાને દરર ઉપાસનાથી રંગવાનો ગુરુદેવનો તેમને આદેશ હતો. આ કાર્ય માટે તત્પર થવાની તેમની મહેચ્છા હતી અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્નાતકની ઉપાધિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી. પોતાના

નાનાભાઈ નારાયણ અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ગૃહભાગ તથા માતાની જવાબદારી સભાળી શકે એવા થાય એની તે ગઢ જોતા હતા ભાઈ તત્પર થતા જ પાકુંગ પોતાના માછને સમજાવીને તેમની શુભાશિષ મઢ પોતાના જીવનકાર્યની સિદ્ધિ અર્થે ઘન છોડી ગયા

નર્મદા-પરિક્રમણ : નારૈશ્વરમાં તપશ્ચરણ; અને જંગલમાં મંગલ

દિવ્ય પ્રેરણાથી એકમો આક દિવસમાં ગૃહભાગ પછીથી તેમણે નર્મદાની પન્કિમાં કરી. સવત ૧૯૮૧ના માગશઃ માસમાં નારૈશ્વરના શિવાલય પાસે આસન નાખ્યું. ત્યાં શિવાલય સન્મુખ આવેલા એક લીમડાના ઝાડ નીચે તેમણે તપશ્ચર્યા આદરી. શ્રી પાકુંગ નારૈશ્વરના તપોવનમાં આવ્યા ત્યારે બાહ્ય દૃષ્ટિએ આ ગફડા અને ફાફડાની ભયંકર ભૂમિ હતી. ત્યાં નિર્જન નિર્ગિડ અવન હતું અને નજીક નર્મદાકિનારે શબોનું દહન અને દફન થતું હતું. અહીં પાંચ ગામનું સ્મશાન લાગતું હતું, પણ આ સ્થાનની અજબબી એ હતી કે આ સ્થાને સદૃજ વૈરી પ્રાણીઓ (હંમેશાં અને સર્પ) પણ નિર્વેગ ભાવે હરતા ફરતા. તેથી બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભયંકર લાગતી પણ અતર્દૃષ્ટિએથી જોનાર શ્રી ગંગ અવધૂતને મન આ દિવ્યભૂમિ હતી. તેથી આ સ્થાને જ શ્રી અવધૂતે આત્મસિદ્ધિ માટે લગીચ તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો. શ્વાસે શ્વાસે દત્તનામ મર આમન્ : આ એમનો જીવનમંત્ર હતો દેહ અને દુનિયાદારીની પરવા કર્યા વગર અહીં તેઓ હૃદયમ પ્રજુલજન કરતા. અને મગડી પ્રયોનું સંશોધન કરીને શ્રી ગુરુદીનામૃતનો પ્રથમ ગુજગતીમાં લખતા તેમની આર્તપ્રાર્થના અને દત્તપ્રાર્થનાદ્વાદ્વજન્મ ઉપથી એમ જણાય છે કે આ સમયમાં તેમને દત્ત ભગવાનના આકાશ દર્શન થયા હોય આમ દત્તદર્શન બાદ તેઓશ્રીના પન્થિયમાં આવનાર સૌ પ્રાઈ એમનાથી પ્રભાવિત થયા વિના નહોતાં જ નહોતાં. તેમની કલેઝ સાત્ત્વિક આધનાના પ્રભાવથી પૂર્વે

જ્યાં ભવંકર જંગલ હતું, ત્યાં આજે બધું મંગલમય બની ગયું છે. નારેશ્વરનું તપોવન આજે તો ભવ્ય મકાનોવાળું અને હજારો દિવા લાખો માનવીઓના શ્રદ્ધાભક્તિભર્યા ધસારાવાળું એક અનૌકિક આધામ બની ગયું છે। શ્રી રંગ અવધૂતની તપોભૂમિનું આ પરિવર્તન એક સ્વપ્નાની માયા જેવું લાગે છે, પણ આ સત્ય ઘટના છે. પોતાના નાના ભાઈ નારાયણનું અવસાન થતાં પોતે માતૃશ્રીને નારેશ્વરાશ્રમમાં પોતાની પાસે રાખ્યાં છે. નારેશ્વર આશ્રમના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે માતૃશ્રીને બધો યશ થતે છે.

અદ્ભુત લીમડો અને શ્વાનસમાધિ

આ નારેશ્વર આશ્રમમાં ભગવાન શુદ્ધના બોધિવૃક્ષ જેવો લીમડો આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. જાણે કે કોઈ યોગબ્રહ્મ જીવાત્મા ન હોય એમ શ્રી અવધૂતની સેવા કરવા માટે અંતઃસૂચના પ્રાપ્ત થતાં આ પ્રચંડકાય લીમડો છેક નીચો નમી ભૂમિચુંબન કરી રહ્યો છે। વળી એક મૂક સેવક ‘સુચિયો’ નામનો શ્વાન પણ અહીં અવધૂતાશ્રમની મૂકલાલે મેવા કરતાં કરતાં મૃત્યુ પામ્યો છે. તેની આ આશ્રમમાં એક શ્વાનસમાધિ પણ જોવામાં આવે છે. આમ જડ-ચેતન-સર્વ ઉપર શ્રી અવધૂતનો પ્રભાવ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ભગવાન શ્રી રમણ મહર્ષિ અને મહર્ષિ અરવિંદના આશ્રમોના સંબંધમાં પણ આવી વાતો પ્રચલિત છે. આર્થ ઋષિઓના તપોવનની આત્મીયૈકિકતા છે

અર્થે તેમણે નરેન્દ્ર તથા રુદ્રાનીનાં હાથે લાઉન્નરને કહ્યું છે
 સાદિન્યમા દુવિખ્યાત કાકા કાલેવક ની માફક પાતે દક્ષિણ દેવા
 છતાં ગુજરાતી ભાષા પર તેમને પ્રભવ અરુદ્ધ છે કેઈ માર્ગને
 પ્રસંગે લખી મોકલેના ભજનોનાથી તેમના ગ્રંથ જોડલા ભજન
 “અવધૂતી આનંદ” નામના ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે આમાંથી તેમના
 ૬૦ ભજન ઉપર તેમના ભક્ત મી જમિરનગમ નગ્ને ૧૫ અધ્યુએ
 વિવ્રતાભ્યુ લાખ્ય ન્યુ છે આ ગ્રંથ અવધૂતવાણી સમજવા માટે ચાવી
 રૂપ છે શ્રી અવધૂતે ન સ્તૂતમા પણ ધણા કાવ્યો અને સ્તોત્રો રચ્યા
 છે તેમાં રાઘવદયમ્, પદ્મગીતા અને ભક્ષરગીતા મુખ્ય છે મરાઠી ગ્રંથ
 શ્રીગુરુચરિત્ર, (કર્મકાંડ), શ્રીગુરુમૂર્તિચરિત્ર (ઉપાસનાકાંડ), અને
 દક્ષપુરાણ (સાનકાંડ)—આ ત્રણના આધારે તેમણે ગુજરાતીમાં એક
 અદ્ભુત “ગુરુનીનામૃત” ગ્રંથ ગચ્યો છે આમ ગ્રંથસ્થ વાક્યમય દ્વારા
 તેમજ પોતાના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણથી અધિકાગ્રાનુસાર સગુણ તથા નિર્ગુણ
 દત્તોપાસનાને ગુજરાતની જનતાને તેઓશ્રી ઉપદેશ કરી ગયા છે
 તેઓશ્રી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં ગુરુ દત્તજી જ વાતાવરણ ખડું થઈ
 જતું હોય છે અને “અવધૂત” ઉપનામ પણ શ્રી દત્તોપાસનાને
 અનુસૂચીને જ તેમણે ધારણ કર્યું છે “દત્તબાવની”—એ આમજનતા
 માટે એમનું અતિ પુવિખ્યાત દત્તસ્તોત્ર છે.

સંતજીવન અને જગત્ સુહૃદ્

શ્રી રંગ અવધૂતને હિંદીને સ્વ. કવિ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કહ્યું છે કે—‘ નારેશ્વરના તટધામ પર હમણાં ‘રંગ અવધૂત’ નામના પુરુષે નવું તીર્થક્ષેત્ર ગાજતું કર્યું છે. દત્તલગની લાગવાથી તે રેવાતટે આવીને બેસી ગયા છે. એમણે બે બાળતો કરી છે: એક તો ગુજરાતી ભાષામાં મીઠી કવિતા રચી રહ્યા છે અને બીજું એમણે લોકમેળો ચાલુ કર્યો છે. દત્તજયંતીના મેળામાં હજારો લોકો આવે છે અને ભાવિકો પાંચ-છ દિવસ સુધી કાવ્યમય જીવન ગાગે છે, કારણ કે દરેકના મુખ પર દત્તધૂત, દત્તાષ્ટક, દત્તખાવની કે રંગભજનનું ગાન ચાલતું જ હોય છે. તેઓશ્રી પોતાને “જગત્સુહૃદ્” માને છે; અને તેથી તેમની પાસે સર્વ ક્રાંતિના ભક્તો-આર્ત જિહ્વાસુ વગેરે તેમનાં દર્શન-સમાગમ માટે આવે છે અને દવા કે દુવાની યાચના કરે છે. તેઓ બોલે છે બહુ જ ઓછું, પણ તેમની કૃપા-દષ્ટિથી અને તેમણે દર્શાવેલા ઉપચારથી ધણાનાં દુઃખદર્દ મટે છે. આથી ગુજરાતની જનતામાં તેમની ખ્યાતિ ખૂબ જ ફેલાયેલી છે. વર્તમાન ગુજરાતમાં એમના જેટલું લોકહૃદયમાં સ્થાન પામનાર કોઈ ભાગ્યે જ સંત હશે. વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો અને પ્રાધ્યાપકોએ ભક્તિભાવથી અનેક ‘રંગપ્રશસ્તિઓ’ લખેલી છે; અને તેમના અનુયાયીઓ તેમને નિર્ગુણ દત્તના સચ્ચ અવતાર માની ખૂબે છે.

શ્રી રંગ અવધૂતના સંતજીવનની આટલી આંખી કરીને હવે આપણે તેમના ‘સિદ્ધાંત’ અને સાધનામાર્ગની વિચારણા કરીશું.

શ્રીરંગ અવધૂતના સાહિત્યનું દોહન કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, ગુરુદત્તની અવધૂતગીનામાં પ્રતિપાદિત ભજાતવાદ કિંવા પરબ્રહ્મવાદ-એ જ એમની વાણીનું મૂલ તત્ત્વ છે. અજ્ઞાનવાદમાં એક અનર્નાદૈત પરબ્રહ્મ સિવાય બીજું બધુંયે શન્યવત્ ગણાય છે કે મધ્યવ્યક્ત ગણાય છે. જે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ન હોય તે ‘મધ્યવ્યક્ત’ હોવા છતાં

વસ્તુતઃ તેને ચત્યવત્ ગણવામાં આવે છે. વસ્તુનઃ અહં ઈદં બધુએ
જ્ઞાત છે. (સર્વં સહુ ઇદં વ્રણ) — આ અજ્ઞાતવાદ તેઓશ્રી પોતાના
સજ્જનમાં કહે છે કે :—

“ પાણી અંધુ જલવારિઆપમાં, નામ વિના નહીં બેઠ;
બાપ બરફરૂપે ભુદા પણ, અંત વારિ સહુ એક. ભળે
ત્રીપુમાન નપુંસક કહાવે, દેવી દેવ પરબ્રહ્મ;
લિંગ થકી લિંગી ભુદો એ, સચ્ચિદ્રૂપે ૐ. ભળે
નામરૂપનો સકલ પસારો, માયાનો દરબાર;
માયી દરબારી આરો છે, ખેલે અંદર બહાર.
ભળે શું મૂરખ ભૂત અનેક ?

આદિ અંતમાં અકં બિરાજે, મધ્યે મગુજળ તૂન;
દેખી મૂમલાં દોડે અંધાં, યાની પરખે ભૂત ! ભળે
ખેલ સમેટે આપ ખેલાડી, ખેલે છુછા સાર;
રંગ નાટકી નટવર ખેલે, નામરૂપ મોજાર. ભળે
(અવધૂતમરતી ભ૦ ૧૪)

* * *
અજ્ઞાત નરોતો ના ટરી, મધ્યે કેવળ ભાસ;
આદિ અંતમાં એક છું, રંગ સ્વયં પ્રકાશ.

(અવધૂતીમરતી ભ૦ ૧૮)

* * *
“ રજ્જુભુજંગમસમ વિશ્વભ્રાંતિ બધી, આદિમધ્યાંત પરિબ્રહ્મ ભાસે ”

* * *
આ ભજનો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—

સર્વમાં સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા રહેલું જ્ઞાત જ આપણું ધ્યેય,

ઉપાસ્ય અને લક્ષ્ય હોયુ જોઈએ. એ સિવાય અન્ય દેવદેવીઓની ઉપાસના એ મૂઢતા છે. એક સત્યાક, પાકી 'સધુ' ભાસમાન હોવા છતાં શૂન્યવત્ છે—નહિવત્ છે, કાગળકે વસ્તુમા મધ્ય વ્યક્ત હોવાથી તત્ત્વ-દષ્ટિએ અસત્ છે. આથી 'જીવ, જગત્ અને ઈશ્વર'ની ત્રિપુટી મધ્યવ્યક્ત હોવાથી મનઃકલ્પિત છે; વસ્તુતઃ પાન્માર્થિક દષ્ટિએ નથી—અજ્ઞાત છે.

ચોતાની પદગીતા અને અક્ષરગીતામા તેઓશ્રી આ જ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે :—

एकमेव अद्वितीयं तत् नान्यत् किञ्चित् ततः परम् ।

एकधा बहुधा भाति, नामरूपादिभेदतः ॥

(અક્ષરગીતા-૪)

*

*

*

ક ધ્યાયેત્ કં વદેત્ સાધો, મનઃ કે હિએવ વેશયેત્ ।

अन्योवाचो विमुचेन, कं सर्वत्र विभावयेत् ॥

(સારાશ કે—કં=પરબ્રહ્મ. હે સાધુ, બ્રહ્મધ્યાન ધરવું, બ્રહ્મગાન કરવું અને મનને બ્રહ્મલીન અનુભવવું. બ્રહ્મભાવ ધારણ કરવાથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

*

*

*

“આદ્યંતે નિર્મલ એક; ભાસે તૂત વચ્ચે છેક.”

(પદ્મ ૨-૨૩)

*

*

*

છતાં પ્રગટ ભાસે ગ્રમ, દ્વૈત માહે જે અદ્વૈત.

(પદ્મ ૧૨-૧૩)

સારાશ કે—કલ્પિત નામરૂપના પદો નીચે ઢંકાયેલું એક અનંતાદ્વૈત પન્બ્રહ્મ જ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં છે, છે અને છે. તેથી નામરૂપો

પદો બેઢીને નિઃસ્વય પગમતસ્વને બાણુવુ અને ધામવુ-એ જ માનવ
હવનવુ અતિમ ધ્યેય છે એમા જ રૂપ, રસના ચાતચાત-યતા અને
પ્રાપ્તપ્રાપ્ત-યતા નહેવી છે આ મધ્યમા ભાસતુ વિશ્વ વસ્તુત અઘરપ
જ છે, કાણુ કે એકડા વિના (અઘરત્વ) મીઠાની કશી જ કિંમત નથી

આ પગ્ગમન કિંવા આ-માના અનુભવ માટે શ્રી અવધૂત કહે
કે —

આ પરમનુસ્વ મનનાણીથી અતીત છે-પગ છે તેથી શબ્દજ્ઞાન કે
શુદ્ધ લક્ષ્ણુદ્ધિ તેનો પાગ પામી શકે નહીં તેથી આ મમિદ્ધિ માટે
માધ્ય પાતાના મૂઠ મનને એકાગ્ર અને સ સ્ફુટ કન્ધુ જોઈએ અને પછી
ત સ્ફુટ-સાત્ત્વિક મનને અ-મન ક વુ જોઈએ —

“ મૂન ત સાસ્ત્રુ મૂઠ મન મામ્કુ, વિશ્વવૃક્ષે ભમે સ્વેગ ઘેહ ”

(અવધૂતીમરતી લ ૧૬)

બહુમુખી અને બહિર્મુખી મનનો નિગ્રહ કરવા માટે,
મનમાગ્ધુ માટે ગાઓમા—લયોગ, ગન્ધયોગ,
મ નયોગ, નયયોગ, વ્રત, જપ ઈન્દ્રિયદમન,
ધ્યાન, એક ને એક જ અઘનાત્ત, તીવ્ર વૈભવ,

નાદાનુસ ધ્યાન, ગુરુકૃપા, ઈશિકૃપા અનેક માર્ગો દર્શાવેલા છે —

“ હૃદ અને ગળથી મનન સાળથી, વ્રતજપાદિયકી ઝાઈ મધનુ,
ધ્યાન અઘરામથી વિગતિ અગ્નિધ્યાનથી, નાદસધ્યાનથી સુન્તી જો,
ગુરુનાણી એવથી ઈશની મહેથી, મનનણા મૂળ તો તેહ તોડે

(અવધૂતીમરતી લ ૦ ૬)

પણુ શ્રી અવધૂત પોતાનો વિશિષ્ટ અવધૂતીરાહ નીચેના લગનમા
જણાવે છે

“ વૃત્તિ ખેચરી કરી, નામરૂપ વિસરી, મગ જે હજિમ સમાયે ”

(અવધૂતીમસ્તી ભ૦ ૧૬)

વૃત્તિ ખેચરી કરવા માટે નામરૂપનું વિસ્મરણ કરવું જોઈએ કે થવું જોઈએ એટલે આવગણુ લાગે થતા નિત્ય પ્રાપ્ત આત્માની કદમણિ ન્યાયે પ્રાપ્તિ સહજમા થશે. જ્યાં સુધી વૃત્તિઓને મનકલ્પિત વિષયોનો આધાર છે, ત્યાં સુધી એ ખેચરી એટલે નિગલળ થતી નથી અર્થાત્ મન નિઃસકલ થતું નથી. મન એટલે જ સકલ-વિકલ. જ્યારે મન ચચલના તણને સ્થિર-એકાગ્ર થાય અને પછી નિરલ્પ થતા-અમન થતા વસ્તુત્વનુભવ સહજ છે. પણ આવગણુ લાગે થતા પહેલાં મનના મલ અને વિશ્લેષ-એ ખે દોષ દૂર કરવા માટે મનને નિર્મલ અને નિશ્ચલ કરવું જોઈએ. શ્રી અવધૂતનો આ જ મહામાર્ગ છે; કાગણુકે મન અ-મન એટલે જ મૌજ, સમિધાનદ. પોતે ઘણું કરીને ખેચરી વૃત્તિમાં જ અલમસ્ત ગૂંધે છે.

વળી, આત્મસિદ્ધિનો “ નાહ ” નો ટૂંકો ગાંઠ દર્શાવતા તેઓશ્રી કહે છે કે.—

“ હુ-માડ હુ ખ મૂળ છે, “ તુ-તાડ ” સુખ મૂળ;
હુ ભૂલી તું હરિ ભજે, મગ સનાતન નૂર. ”

(અવધૂતી મસ્તી ભ૦ ૧૮)

સાગશ કે, “ અહ ” એ જ બંધન; અને “ નાહ ” એ જ મોક્ષ, કાગણુ કે ‘ નાહ ’ થતા અધિગ્રાન બ્રહ્મ જ અવરોપ ગૂંધે છે. આ જ વાત પોતે ખીણ રીતે સમજાવે છે :—

આવાર. કલ્પનામાત્રો હ્યાયતે નૈવ દદ્યતે ।

અસ્તિમાતિપ્રિયવેન ચામા હોકોગશિષ્યતે ॥

(પ.તીતા૦ પ ૨૪)

આકાર માત્ર-સર્વ સાકાર કલ્પિત છે, સાપેક્ષ છે. તેથી ભાસમાન કે પ્રતીત થવા છતાં મધ્ય વ્યક્ત હોવાથી આદિ અંતમા નથી જ નથી. એક અનાદિ અનંત અખંડ આત્મા જ આદિ, મધ્ય અને અંતમા છે, છે અને છે.

શ્રી ૨મ અવધૂત વિશેષમા જણાવે છે કે—

આત્માનુભવ અખંડિત ગહેવા માટે જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ-જીવન જોઈએ; કહેણી પ્રમાણે ગહેણી હોની જોઈએ; એમા દંભ કે પ્રપંચ આસે નહીં.

વળી આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થતા ક્ષેષ ઉત્તમ કે ક્ષેષ અધમ રહેતું નથી. “જે અનુભવે તેનું શ્રદ્ધા”. જે મારે તેની તલવાગ. એમા ભણેલા કે અભણેનો પણ ભેદ નથી :—

“ના ઉત્તમાધમ લગાન, મારે તેની તલવાગ”

(૫-ગીતા-૧૪-૩૪)

શ્રી અવધૂતને આકારી પંથ

શ્રી ૨મ અવધૂત પંથ અને સ પ્રદાયના ભેદોથી પૂર્ણ છે. ભગવાન ગુરુદત્તની અવધૂતગીતામા નિરૂપેલા અજાતવાદના ‘મનોનાશ; વાસનાક્ષય અને તત્ત્વજ્ઞાન’ના ત્રિવેણી સંગ્રમ દ્વાન પ્રાપ્ત થતો તુરીયાતીત સ્વાનુભવ નુધીનો આકારી પંથ એ જ તેઓશ્રીનો મહામાર્ગ છે. દત્તોપામનાની ભાષામા જોધીએ તો આત્મા-પન્માત્માના સાક્ષાત્કાર વડે અખંડ અનંદ હોવો એ જ ત્રિમૂર્તિ-ત્રિગુણાતીત ગુરુદત્તનું ખરું અને પૂરું ફર્ન છે, અને એ જ એમના ઉપદેશનુ મર્મ છે.

ઉપર વર્ણવેલા તેઓશ્રીના પરોપકારી સંતજીવન, સિદ્ધાંત અને આધનામાર્ગ ઉપગ્યા રુપ પ્રતીત થતો કે મહાનુભાવ શ્રી ૨મ અવધૂત અર્વાચીન ગુજરાતના અવધૂતકોટિના એક મહાન અદિતીય સંતપુરુષ છે. ઝૂ”

ઉપસંહાર

આત્મસિદ્ધિ માટે સંતોની પંચવિધ સાધના

આ ગ્રંથમાં આધુનિક ગુજરાતના સંતોના જીવન, સિદ્ધાંત અને સાધનાતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ સંતોની સાધનાના મુખ્યત્વે કરીને આત્મસિદ્ધિ માટે છ પ્રકારની જોવામાં આવે છે :—
 (૧) પ્રેમલક્ષણા કે પરાલક્ષિત; (૨) યોગ-હક, રાજ, મંત્ર, લય કે સુરત શબ્દ; (૩) આત્મવિચાર અને આત્મજ્ઞાન; (૪) સૂક્ષ્મ ધર્મિક; (૫) આત્મભાવે સેવાધર્મ કે નિષ્કામ કર્મયોગ અને (૬) તપ અને જ્ઞાનદ્વારા આત્મસિદ્ધિ કિંવા વીતરાગ પદની પ્રાપ્તિ.

પરાલક્ષિતદ્વારા આત્માનુભવ

પ્રેમલક્ષણા કે પરાલક્ષિતદ્વારા આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારમાં શ્રી રાણીમા, શ્રી લાલાલગત, શ્રી નારાયણદાસજી, શ્રી ધર્મદાસજી, દાસ હોથી, શ્રી હકાબાપા, શ્રી મોતીરામ મહારાજ અને શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી મુખ્ય છે.

યોગદ્વારા આત્માનુભવ

વિવિધ પ્રકારના યોગદ્વારા આત્માનુભવ કરનાર સંતોમાં— હકયોગી શ્રી માધવદાસજી; રાજયોગી શ્રી ત્રિકમલાલજી, કાજી શ્રી અન્વર-મીયાં, શ્રી રણછોડદાસ મહારાજ; સુરત શબ્દયોગી શ્રી મોરાર સાહેબ, શ્રી ગંગ સાહેબ, શ્રી લાલ સાહેબ, શ્રી જયરામદાસજી અને શ્રી સંતરામ મહારાજ અગ્રગણ્ય છે.

આત્મજ્ઞાનદ્વારા આત્મસિદ્ધિ

શુરમુખી જ્ઞાનદાર કિંવા સ્વયં અંતરાત્માદ્વારા આત્મજ્ઞાન પામી

બ્રહ્મવિચારણા કરી આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર સંતોમાં—શ્રી કલ્યાણુ-
દાસજી, શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી (શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય, શ્રીવિશ્વવંધ), શ્રી
અંબારામ મહારાજ, પંડિત. શ્રી પીતાંબરજી, શ્રી કરુણાશંકર-
મહારાજ, શ્રી નિરાંત મહારાજ (શ્રી અર્જુન ભગત, શ્રી બાપુસાહેબ
ગાયકવાડ), શ્રી સાગર મહારાજ (માતાજી કુંકારેશ્વરી), શ્રી પુરુષોત્તમ
ભગત, શ્રી ભોજ ભગત, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, અવધૂત શ્રી મસ્તરામજી,
શ્રી હંસદેવજી, અને શ્રી રંગ અવધૂત મુખ્ય છે.

ફનાદારા અનલહક-સૂદીર્ઘશ્ક

સૂદીર્ઘશ્કદારા અનલહક અથવા આત્મ-પરમાત્મ પદને પામનાર.
શ્રી સાગર મહારાજ પ્રથમ શ્રી કલાપીના સૂદીર્ઘશ્કદારા દીક્ષિત થઈને
અંતે શ્રી અખાજીના અજાતવાદ દ્વારા પરમપદને પામ્યા હતા. સૂદીર્ઘશ્કમાં
આશક જેને ચાહે તેને લૌકિકદષ્ટિથી પર-પ્રજુતાની દષ્ટિથી પૂજે છે કે
કેમ-એ જ તેની આત્મોન્નતિના કમ માટે મૂળ પ્રશ્ન છે.

આત્મભાવે સેવાધર્મ કે નિષ્કામકર્મયોગ દ્વારા આત્માનુભવ

આત્મભાવે હરિગુરસંત કિંવા દીનદુઃખીઓની સેવાદ્વારા સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરનારમાં શ્રી મુગટરામ મહારાજ, શ્રી દાનાઆપા, શ્રી વિસામણુ-
આપા, શ્રી ગીગાઆપા અને શ્રી જલારામ અગ્રમણ્ય છે.

તપ અને જ્ઞાનદ્વારા આત્મસિદ્ધિ

તપ અને જ્ઞાનદ્વારા આત્મસિદ્ધિ પામનારમાં શ્રી આનંદધન અને
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મુખ્ય છે.

ઉપર દર્શાવેલા સંતોની ગુરુઆદી અને શિષ્યપરંપરા હજીયે
અખંડિતરીતે ચાલુ છે. ગુરુશિષ્ય પ્રજ્ઞાલિકા અનુસાર આધુનિક
ગુજરાતના સંતોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય એમ છે :—

(૧) શ્રી અખાળની પ્રણાલિકા :—

શ્રી જ્ઞતામુનિ નારાયણ (ઉત્તમગણ; જિ. સુરત)

દાસજી
મંગલો

(બ) શ્રી કરણાચંદ્ર
(સારસા;)

નરેણુસર

તા. બ્યાણદે
નિ. વગેરે

માગર મહારાજ (ચિત્રાલ; જિ. વગેરે)

(ક) શ્રી સંતરામ
મહારાજ
(નડીયાદ)
જિ. ખેડા

(૩) શ્રી મોહનલાલ
બ્રહ્મચારી
(સુરત)
શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યજી
(વડોદરા)

માનાજી ઝાકારેશ્વરી

શ્રી મોતીરામ મહારાજ
(મું. સિદ્ધપુર;)
જિ. મહેસાણા

શ્રી વિશ્વવંધ

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય

(શ્રી ખીમ સાહેબ)
સાપર; જિ. કચ્છ

શ્રી ગંગા સાહેબ
(કચ્છસાપર)

શ્રી લાલ સાહેબ
(પાટણ;)
જિ. મહેસાણા

(૩) શ્રી નિરાંત સંપ્રદાય :—

શ્રી નિરાંત મહારાજ (દેથાણુ; તા. કરજણુ)

અણ્ણુનભગત
(ગડખોલ; તા. અંકલેશ્વર)

ખાપુસાદેખ ગાયકવાડ
(વડોદરા)

(૪) શ્રી બોળભગત; (ફતેહપુરા; જ. અમરેલી)

શ્રી જસારામ (વીરપુર-સૌરાષ્ટ્ર)

(૫) શ્રી સ્વામિ નારાયણ સંપ્રદાય :—

શ્રી જ્ઞાનદેવ સ્વામિ (મૂળી; સૌરાષ્ટ્ર)

(૬) શ્રી દાનાઆપા :—(ચત્રાળા; જિ. અમરેલી)

શ્રી ગીગાઆપા
(સત્તાધાર; સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી વીસામણ્ણ
(પાળિપાદ; સૌરાષ્ટ્ર)

(૭) શ્રી નૃસિંહચાર્યજી—શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના સ્થાપક
(વડોદરા)

શ્રી ઉપેન્દ્રચાર્યજી (વડોદરા)

શ્રી વિશ્વવંધ (વડોદરા)

(૮) શ્રી રાણીમા (રાજકોટ; સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી લાલજી મહારાજ—લાલા ભગત (સાવજા; સૌરાષ્ટ્ર)

(૯) શ્રી ઈશ્વરરામજી (ઈશ્વરનગર; કર્ણ)

શ્રી લાલરામજી
(ઈશ્વરનગર; કર્ણ)

શ્રી ગરીબદાસજી
(વાંદાપ; કર્ણ)

(૧૦) નાનાયણુદાસજી (કનેસન, ક૨૭)

શ્રી ધર્મદાસજી (")

(૧૧) શ્રી લક્ષ્મણુદાસજી (માળવપુત્ર, તા વડોદરા)

શ્રી જયરામદાસજી (" ")

(૧૨) સતો, જેમની સતકોટિની નહિ, પણ સામાન્ય શિષ્ય-
પંપગ ચાલુ છે:—

શ્રીમદ્ ગજચંદ્ર
(વડવા; જિ. ખભાત);

શ્રી અણાનામ મહાગજ
(ધર્મજ; તા. પેટલાદ)

શ્રી હંસદેવજી
(ભરૂચ; જિ. ભરૂચ)

શ્રી ન્યુછોડદાસ મહાગજ
(દશગઢ; તા. વડોદરા);

કાજી શ્રી અવગમીયા
(પાલણપુત્ર);

શ્રીમન્ નથુનામ શર્મા
(બીવળા; સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી સમ્યક્દાસ મહાગજ
(અમદાવાદ);

શ્રી માધવદાસજી
(માલસર તા. કચ્છણ)

(૧૩) સતો જેમની શિષ્યપંપગ ચાલુ નથી —

શ્રી ચક્રલાલ, શ્રી લલ્લુભાઈ, શ્રી હનુમતી લગત
(નાદે, તા. સુગત) (સુગત) (ગણપુર; સૌરાષ્ટ્ર)

શ્રી પુત્રોત્તમ લગત શ્રીમુગટગમ મહાગજ;
(ત્રાધગ; જિ. પંચમહાલ) (મજીસ- સોખડા; તા. વડોદરા)

શ્રી હંકા તપા; પંડિત શ્રી પીતામરજી;
(સાદુકડા; જિ. મોખી) (ગઢસીસા; કચ્છ)

શ્રી મગનલાલ વ્યાસ શ્રી ત્રિકમદાસજી
(વમો; તા. પેટલાદ; (મુ. પાટણ;
જિ. ખેડ) જિ. મહેસાણા)

ઉપર દર્શાવેલા સ પ્રદાયોથી પણ અવધૂતોગિમા જેની ગણના કરવામા આવી છે એવા સ તો નીચે પ્રમાણે છે —

અનવૃત્ત શ્રી મસ્તગમજી શ્રી ગંગા અવધૂત સ્વર્ગપિ સાગર
(બાગદ સૌગંધ), (નાગેશ જિ રાખીપણા) (ચિનાવ)

સતોનું પરમાર્થી જીવન; ચમત્કારો; બુદ્ધિ કરતા અઢાનું મહત્ત્વ

આધુનિક ગુણગતના સતોમા ઘણાખંડ સતો ગહુ ઓછુ લાગેલા હોવા છતાં તેમણે જનતમાજ ઉપર અદ્ભુત અસર કરી છે. ખરેખર, સતો એ પાવનકારી તીર્થ જેવા છે. તેમણે અનેકના જીવન ઉર્ધ્વમુખી કર્યા છે, અનેકને ઉદ્ધાર્યા છે અને આખાએ ગુજરાતમા ધર્મભાવના અને આત્મભાવનાને જાગ્રત પામેલી છે. કેટલાક સતોના જીવનમા અનેક ચમત્કારિક ઘટનાઓ પણ મની હતી એનો ઉલ્લેખ તેમના જીવન વૃત્તાંતમા કરવામા આવ્યો છે. આ સતોના જીવન ઉપગ્રથી એક વાત સ્પષ્ટ ફાનિત થાત છે કે શ્રદ્ધા એ અદ્ભુત વસ્તુ છે (Faith works wonders) વસ્તુતઃ શ્રદ્ધા બુદ્ધિ કરતા અતિ મહાન છે. માન એટલું જ કે શ્રદ્ધા અવનિદિ, પણ અતર્કાનયુક્ત હોવી જોઈએ. સતોના અનીતિક ચમત્કારિક જીવન ઉપગ્રથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. માનવ આત્મામા અગાધ શક્તિ રહી છે—આ મા પુરુષાર્થથી પંચાત્મપદ કેવા પૂર્ણાનંદપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માન માનવે દેહદર્શી મગીને આ મદર્શી થતું જોઈએ. સયમલાન અતર્કુષ્ઠ થઈ ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિથી આ મનિ થતું જોઈએ. આથી સતો ચિત્તશુદ્ધિ, શ્રદ્ધાધ્યાન અને આત્મજીવન (બક્તિ, જ્ઞાન, યોગ તપ મુક્તિ) ઉપર ખાસ ભાર મુકે છે. સતો એમ માને છે કે માનવના ગાલાબ્ય તો જીવનમા એ નાકવત્તા અને સજીવતા હોવી જોઈએ. જેનું અંદર, તેનું બહાર હોતું જોઈએ. પોતાના સિદ્ધાંત અને નૈનમ ફેર પડવો જોઈએ.

નહિ. વિશ્વની ક્ષત્રિય અથ્વા સૂર્યદાયી માવાની સ્ત્રીએ ઉપર વૈરાગ્ય આપ્યા વિના પુરુષાર્થ ફળતો નથી. શમદમ અને જયતપથી રસવૃત્તિ કર્યાં કે ફેરબા વિના શુદ્ધવાચક પરોક્ષ જ્ઞાનની કશી જ કિમ્મત નથી. પરમાત્મા રસરૂપ છે (રસો વૈસઃ)—એ શ્રુતિવચનનું આજ રહસ્ય છે; માટે હેતુ હરિગંગી થવું જોઈએ. માનવમા તન, મન અને આત્માની ત્રિપુટી છે; ત્રિવેણી સંગમ છે; તેથી માનવ જીવનમાં આત્મસિદ્ધિ માટે ત્રિવેણીસંગમ (Eternal, internal & external) હોવો જોઈએ. માનવનું આપું જે જીવનમંત્ર આત્મમંત્રને અધીન હોવું જોઈએ; અને આત્મમંત્ર ગુરુગમદ્વારા પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. આમ “યંત્ર-મંત્ર અને ગુરુ”ની ત્રિપુટી સમજવી જોઈએ; ત્રણેય એકબીજાને સાહાયક અને ઉપકારક છે. ત્રણેની એકવાક્યતાથી જ—ત્રિવેણીસંગમથી જ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે—યત્ન ફળે છે. માનવમાં એવી દૃઢ સમજણ હોવી જોઈએ કે આત્મા કિંવા પરમાત્મા જ સત્ છે; અને ખીજું બધું જે આગમપાપાંથી છે, સાપેક્ષ છે, વ્યક્તમધ્ય (Middle Apparent) છે અને તેથી અસત્ છે. આત્મા—પરમાત્મા જ જીવનમાં સારસર્વસ્વ (All in all) છે; તેથી હંસની માફક શ્રેયસ્ સાધકે કિંવા મુમુક્ષુએ વ્રજણ્યમ્ (સાર) અને અવ્રજણ્યમ્ (અસાર)નો પળેપળ વિવેક રાખી સાર ગ્રહણ કરી હંસજીવન ચણુપા, મનસા, વાચા અને કર્મણા જીવવું જોઈએ. હંસ :—મોહ—એ મહામંત્રાનુસાર સારરૂપ આત્મા—પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી અંતે પરમહંસપદને—પૂર્ણતાને પામવું એ જ માનવ પુરુષાર્થનું અંતિમ ધ્યેય છે—અને એમા જ સંતોના જીવનનો સાર રહેલો છે.